

HOLL IMRE

FONTES
ARCHAEOLOGICI
HUNGARIAE

KÖSZEG VÁRA A KÖZÉPKORBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

HOLL IMRE

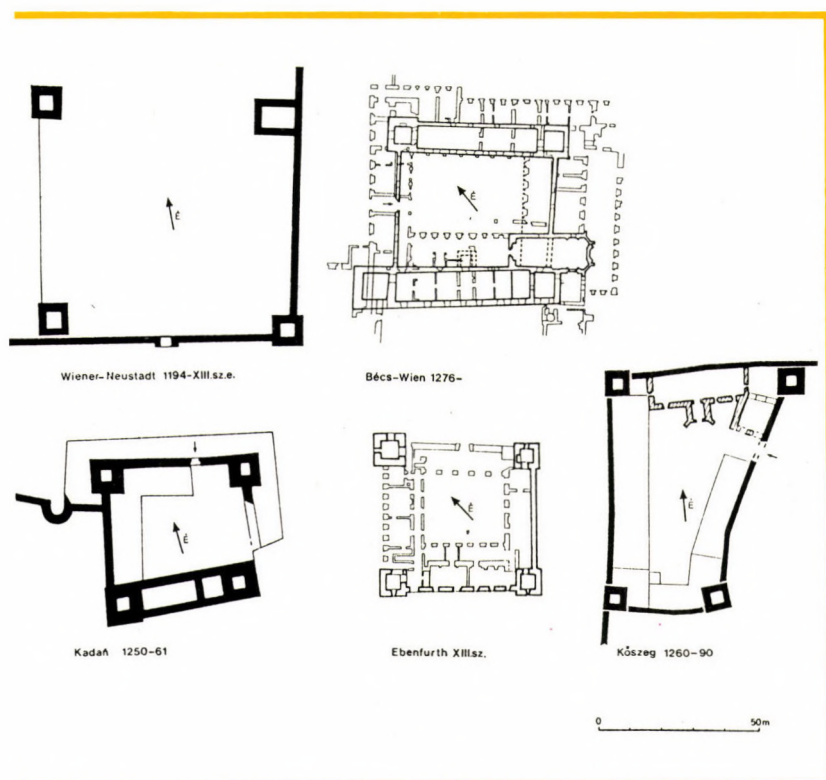
KÖSZEG VÁRA A KÖZÉPKORBAN

A szerző 1960—62-ben végezte a kőszegi városi vár ásatását. A máig használatban álló várat a többszöri átépítés megfosztotta eredeti alakjától, és korábban alig árult el valamit középkori jellegéről. A kevés írásos adat sem volt elegendő építéstörténetének megismeréséhez. Az ásatás az előrehaladt újjáépítés miatt csak az É-i oldalra korlátozódott, de itt sikerült feltárni a középkori beépítés legfontosabb részét: az északi palotaépületet és az ötödik belső tornyot. (Ezek bemutatását és az újkori beépítés lebontását a szerző már az ásatás közben javasolta.)

A régészeti-építészeti kutatás tisztázta az első két építési periódust (13. század második fele), valamint az 1532. évi török ostrom pusztításának következményeit. A vár Magyarországon egyedülálló példája a korai szabályos formájú városi váraknak, ezek divatját osztrák és cseh analógiák tanúsítják. Kőszeg alapítását a történeti helyzetnek és a Kőszegi család regionális hatalmának köszönhetjük.

A nagy mennyiségű és ritka összetételű 13—16. századi leletanyag feldolgozása a periódusok keltezéséhez segített, de kézművesség-történeti és kultúrtörténeti eredményeket is jelent.

ISBN 963 05 6329 0

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

KŐSZEG VÁRA A KÖZÉPKORBAN

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE

ADIUVANTIBUS

L. GEREVICH · I. KOVRIG · GY. LÁSZLÓ · E. PATEK

REDIGIT

I. HOLL

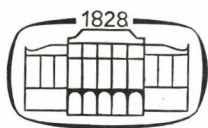
AEDES ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

BUDAPESTINI MCMXCII

HOLL IMRE

KŐSZEG VÁRA A KÖZÉPKORBAN

AZ 1960—1962. ÉVI ÁSATÁSOK
EREDMÉNYE

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1992

ISBN 963 05 6329 0

HU ISSN 0324—2420

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1992

© Holl Imre, 1992

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992
Nyomdai táskaszám: 20943
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna — Műszaki szerkesztő: Marton Andor
Kiadványszám: I/61
Megjelent 27,30 A/5 ív terjedelemben + 4 oldal melléklet

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	7
Néhány történeti adat Kőszeg váráról	9
Az ásatás megfigyelései	13
Az északkeleti udvar ásatása	13
Az emésztőgödör	17
Az északi épületszárny helyének feltárása	18
A nyugati falszoros	22
Kisebb kutatások	23
Éremleletek (táblázat)	25
A vár leletanyaga	26
Bevezetés	26
Kerámia (konyhai és asztali kerámia)	26
13. század	26
14. század	28
15. század első fele—közepe	28
15. század második fele—1500-as évek	30
Külföldi kerámia	31
Majolika, 15. század vége	32
16. század első fele	33
Külföldi kerámia	34
Kályhacsempék, kályhák	36
15. század első fele	36
15. század második fele	41
Nem csoportosítható 15. századi kályhacsempék	41
Egy ausztriai kályha 1500 körül	44
Másolatok a 16. század elején	45
Reneszánsz kályhák a 16. század első felében	46
Egyszerű szemeskályhák	46
Üveg	49
13. század	50
14. század—15. század első fele	50
15. század	51
Velencei vagy észak-itáliai üvegek, 15. század	51
Velencei poharak bordázott dísszel	54
Palackok: A) kettős kónikus forma	56
Palackok: B) hosszú szűk nyakú forma	57
Palackok: C) széles nyakú formák	58
Németországi cseppdíszes poharak	58
16. század első harmada	59
Palack: A) kettős kónikus forma	59
Palack: B) szűk nyakú forma	59
Palack: C) széles nyakú forma	59
Velencei kehely fehér üvegszáldísszel	59
Háztartás, a ház tartozékai, asztal és konyha	60
Kulcsok, lakatok, veretek	60

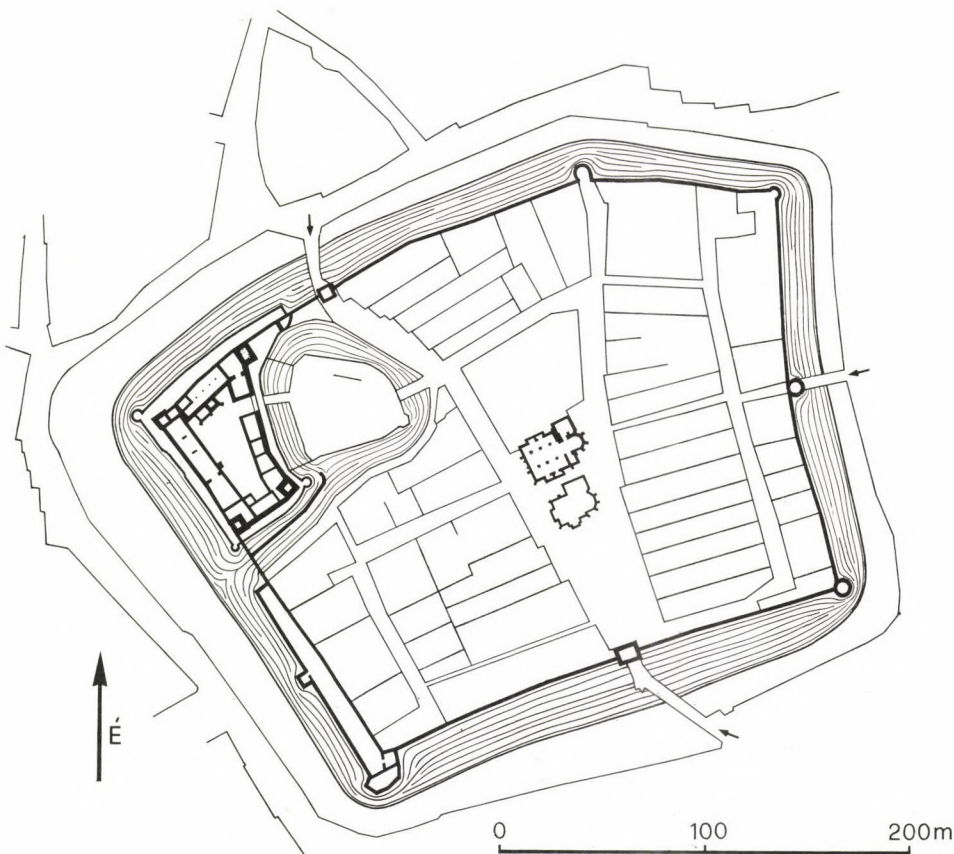
Világítás	61
Az asztal, a konyha és a háztartás fából készített tárgyai	61
Fémtárgyak a konyhából (konyhaszerszám) és az asztalról	62
Kések	63
Fonás, varrás	64
Viselet	64
Fegyverzet	67
Hajítógépgolyók, ágyúgolyók (táblázat)	70
A vár építéstörténete	71
1. periódus	71
2. periódus	71
Az emeleti ablakcsoport	75
Az emelet mérműves ablakai	77
Szórványkövek	78
Történeti összefüggések	78
3. periódus	80
4—5. periódus	81
Az 1532. évi ostrom következményei	82
Néhány művelődéstörténeti adat	83
13. század	83
15. század első fele	83
15. század második fele	83
Jegyzetek	85
Irodalomjegyzék	93
Rövidítések	94
Zusammenfassung	95
Verzeichnis der Abbildungen	100

BEVEZETÉS

Feldolgozásunk a kőszegi vár 1960—1962 között végzett ásatásának eredményeit teszi közzé. Nem célunk a vár építészetének részletes, valamennyi korszakát számba vevő leírása, sem a város történeti adatainak újbóli ismertetése. Az első megtalálható *Lelkes I.* Kőszeg c. könyvében, illetve *Gergelyffy—Sedlmayr* munkájában — az utóbbi helyen már a műemléki kutatás (1958—62) új eredményeivel kiegészítve.¹ A város és a vár történeti adatait pedig *Chernel Kálmán* dolgozta fel példamutatóan monográfiájában.² Sajnos, csak ezt követően látott napvilágot *Wertner Mór* nagy történelmi tanulmánya az ekkor még Güssingieknek nevezett család történetéről (ebben ugyanis a valóban Kőszegre vonatkozó korai adatok szerepel-

nek), majd *Karácsonyi János* cikke, amely a család nevét helyesbítette: „Kőszegiek s nem Német-újháziak.”³

Az ásatás megfigyelései — mint látni fogjuk — elsősorban a vár eddig ismeretlen kialakulását, építésének első két szakaszát világítják meg, illetve azt a pusztulást, amely az 1532. évi ostrom eredményeképpen éppen ezt a korai várrészt érte. Célunk tehát elsősorban ennek bemutatása. A nagy mennyiségben előkerült középkori leletanyag nem csupán a kormeghatározás, az építési és pusztulási periódusok bizonyítására alkalmas, de nagyon sok szempontból a vár középkori életét is tükrözi. Részletes ismertetése ezenkívül azért is történik, hogy hasonló kérdésekben forrásul szolgáljon más várásatások feldolgozásához.

1. kép. Kőszeg. Városalaprajz a városfalak rekonstruált vonalával

1960-ban, midőn az Országos Műemléki Felügyelőség az ásatás vezetésére felkért, a vár helyreállítása már javában folyt. (Korábban sajnos fel sem merült az ásatás szükségessége; pedig az első helyreállítási terv már 1958-ban elkészült.) Feladatom csupán egyetlen épületszárny — az É-i — tisztázására, eredeti kialakításának megismerésére korlátozódott. Az itt előkerült emeleti freskós falrészlet és az épületszárny közepén sejthető

torony ugyanis megválaszolhatatlan kérdéseket vetett fel (hogyan illeszkedik ez a torony a vár rendszerébe, a freskós fal lehet-e egy egykori várkápolna belső maradványa). A három évig tartó ásatás közben kisebb kutatásokat végeztem a városban kezdett helyreállításhoz kapcsolódva: a városfal Ny-i vonulatának közepén és DNy-i sarkán, amivel az addig ismeretlen kettős falrendszer egykori meglétét lehetett bebizonyítani. (1. kép).

NÉHÁNY TÖRTÉNETI ADAT KŐSZEG VÁRÁRÓL⁴

Elöljáróban meg kell mondanunk, hogy sem a város, sem a hozzá tartozó városi vár alapításának,⁵ építésének idejét az írásos források nem adják meg. Fokozza a nehézséget, hogy a város feletti hegyen is állott egy vár, amelynek nevét romba dőlte után a hegy: Óház is átvette (ez a név azonban az oklevelekben nem szerepel). Ezért az eddigi feldolgozásokban tág tere nyílt annak, hogy a 13. század közepétől fennmaradt történeti adatok közül melyik évtől kezdve vonatkoztassák azokat az alsó városi várra.⁶

Kőszeg várának első említése 1248-ból maradt fenn, eszerint az 1246-ban folyó harcok során (IV. Béla megtorló hadjárata Frigyes herceg ellen) foglalta vissza Herbord gróf („sub Castro Kuszugh, ubi cum suis... arcis extitit triumphator.” *Fejér* CD IV. 2./33.).

Kőszeg, de egyben az egész nyugati határvidék történetét meghatározta a Héder nemzetségbeli Kőszegiek, elsősorban az ekkor élő Kőszegi II. Henriknek és fiainak élete, váltakozó pártállása, hatalmuk gyarapításának kínálkozó támogatóját hol a magyar király, hol pedig annak mindenkori ellensége személyében keresve.

Henrik 1244-től Vas megyei ispán, 1254-ben már országbíró, 1261-től nádor, később szlavón bán, mindvégig IV. Béla király párthíve. Részt vett az V. István társkirály elleni harcokban is. Béla király halála után 1270-ben ezért ennek leányával és más főurakkal együtt II. Ottokár cseh király (aki ekkor a *szomszédos* osztrák tartományoknak is ura) udvarába menekült. Egyben ennek fennhatósága alá adta át várait is — melyekben saját katonaságát hagyta hátra: Vas megyében Kőszeg, Szt. Vid, Szalónak, Borostyán és Kertes szerepel, valamint a zagóriai Farkas (Henrik kezében lévő) várai, vele menekülő Iván (János)⁷ fia pedig a zalai két Sztrigo várát játssza át (*Wertner*, 46—47.; UB II. 8.).⁸ Hangsúlyoznunk kell, hogy Henrik eme „hűtlensége” az új királlyal szemben tulajdonképpen következetes kitartás IV. Béla mellett, hiszen ő ajánlotta leányát — halála előtt — és pártja vezetőit Ottokár menedékébe.

A kitörő háborúskodás során Ottokár megvívta

Pozsonyt és Óvárt, majd Moson mellett V. Istvánnal megütközött, s végül csatát veszve Bécsbe vonult vissza. Ezt követően a magyarok törtek be Morvaországba. 1271 nyarán Ottokár már békét köt és kötelezi magát, hogy lemond az átadott várakról, s a hozzá állt főurakat sem támogatja. Közben a magyar király hívei Henrik bán négy várát, így Kőszeget is elfoglalták. (Henrikre és a várakra vonatkozó adatok a békeszerződésben, valamint a várakat megvívó nemeseknek adott adománylevelekben találhatók. — HO II. 8., 10.; UB II. 8.; 16.; *Pauler*, 371—377.)

Kőszegi Henrik reményében csalatkozva és legfontosabb váraitól megfosztva, felhasználta az V. István halálát (1272. VIII.) követően kitört itthoni ellenségeskedéseket, visszatért Magyarországra és Erzsébet anyakirályné pártjára állt. Henrik báni méltóságot, Iván fia pedig zalai ispánságot nyert (*Wertner*, 48.). Nyilván visszakapták várakat is, hiszen amikor II. Ottokár ismét betört az országba 1273-ban (az ok: Henrik és hívei meggyilkolták a cseh párton álló macsói herceget), Henrik már ismét bán volt és a magyar hadak vezére, részt vett Győr visszafoglalásában és a Sopron melletti harcokban is megsebesült (UB II. 51.).

1274-ben, a főúri csoportok újabb belharcai során Henrik már IV. László ellensége (el is fogja a

2. kép. Kőszegi Iván bán pecsétje

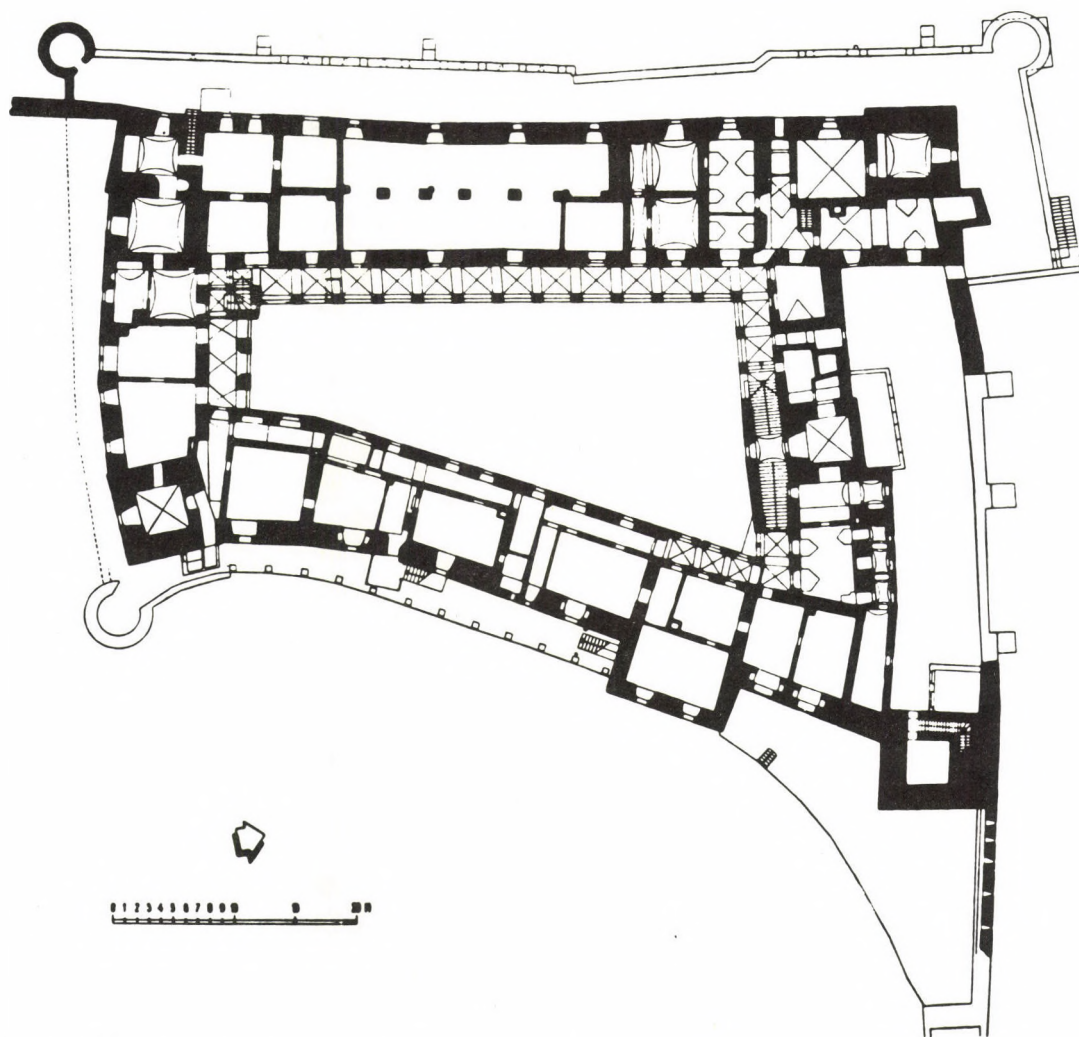
királyt és öccsét megszökteti). A lázadók és a királyi had csatájában Fövenynél Henrik bán elesik, fiai el tudnak menekülni. Az ellenséges főurak elleni hadjárat során IV. László sikertelenül ostromolta meg Szalónak várát. A négy Henrikfi közül három már 1275-ben országos méltóságokat kapott, ami nem akadályozta meg őket abban, hogy továbbra is ismételten pártállást változtassanak. Egyebek között az osztrák határvidéket is pusztították, amiért 1277-ben László király Kőszeg várát ostrom alá vette (*Wertner*, 51—52.; HO V. 57).

1279-ben már újólág a magyar király kegyeiben találjuk Iván „grófot” és testvéreit, a két idősebb ekkor osztja meg az öröklött birtokokat. Iván, a legidősebb fiú kapja ekkor Kőszeg és Borostyán várát (*Wertner*, 53., *Fejér* CD V. 2. 593. „castrum Kuzyg cum villa Duruzlau” UB II. 140.), Miklós pedig Léka és Szt. Vid várát.

A négy testvér (Péter veszprémi püspök; Miklós többször ispán, nádor vagy bán; Henrik 1301-től

szlavón bán) az országos tisztségeken egymással és néhány más főúrral váltakozva osztozott, hatalmukat rablóhadjáratokra használták — s a gyenge kezű király sikertelenül küzdött ellenük —, főleg a leghatalmasabb, Iván ellen. A visszas helyzetet jól jellemzi, hogy egyházi kiközösítése után Iván mégis nádori tisztséget nyer (1281); a király 1283—84-ben sikertelenül ostromolja egy hónapon át Borostyán várát (UB II. 178—181.), de fél éven belül kibékül a testvérekkel; 1286-ban az országgyűlésen elhalasztja erőszakosságaiak kivizsgálását. Ezután a király újólág hadat indít a testvérek ellen, beveszi egyik várukat (Kőszeg vagy Szt. Vid?); a következő évben viszont a Kőszegiek és más urak csatában győzik le a királyt (1287).

Közben Iván gróf, valamint testvérei és párthívei I. Albert osztrák herceggel hadakoznak és meg is verik seregét, mivel nem akarta túrni határ menti erőszakosságait (*Wertner*, 54—57., *Pau-*

3. kép. A kőszegi vár alaprajza a helyreállítás előtt (1. emelet)

ler, 502—507.). 1287 közepétől egy évig Iván ismét nádor.

Az elbizakodott oligarcha és pártja ellen Albert osztrák herceg végül is 1289-ben két egymást követő hadjáratot indít, az elsőben Sopron városától Németújvárig mintegy 26 erősséget és várat foglalt el — hiába próbál Iván egyeseknek segítségükre lenni —, majd az aratás utáni második hadjáratban már Kőszegre is sor került. Az egész háborúról és az egyes erősségek megvívásáról az osztrák krónikák számolnak be. Köztük a legrészletesebb a stájer verses krónika, számos regényes leírásával. Az első részletes kőszegi helyrajzi adatok is ezekben találhatók: Kőszeget következetesen Iván comes városának („civitas comitis Iwani”) nevezik; a majd egy hónapig tartó ostrom során követő ostromgépeket, számszerűt és íjat használnak („machinarum lapides, balistarum et arcuum sagittas”), majd a város falának ostromgéppel —faltörő kossal végzett áttörését írják le („muro civitatis interrupto”), ami után a védők a várost felgyújtva a várba („ad castram, an daz haws, in der pürg”) vonultak vissza. Ennek sikeres ostroma után végül is a védők szabad elvonulásukat kikötve, átadták az osztrák hercegnek, aki őrséget hagyva hátra, hazavonult⁹ (*Wertner*, 58—61.; *Pauler*, 517—526.).

Iván, birtokait és várait idegen kézen tudva, természetesen felhasználta a trónváltozást és az új király, III. Endre mellé állt, aki a nyugati országrész elvesztését nem tűrhette. 1291. évi hadjáratához természetesen a korábbi ellenpárt főurai — így Iván — is csatlakoztak és Bécsig hatoltak. A békekötés szerint az osztrák herceg az elfoglalt városokat és várakat visszaadja, de az utóbbiakat — kettő kivételével — le kell rombolni. (Bár a kutatás erre többször hivatkozott, a magunk részéről nem hisszük, hogy e pontot mindenütt teljesítették volna. A legjelentősebb várak a következő időszakban is állanak, és ismét a Kőszegiek birtokában vannak.¹⁰) Iván rövidesen — régi magatartásához híven — az új ellenpárt támogatója: a nápolyiak neki adományozzák Vas és Sopron megyét és háborúra szólítják (UB II. 267.). A kitört lázadás során Iván a hadjáratot vezető királyt elfogta, majd békét kötöttek. Rövidesen újra felkelt a király ellen, aki 1296 őszén megint hadjáratot indított a nápolyi igényeket támogató Iván és testvére ellen, sikerrel megostromolta Kőszeget (és Sümeg várát, mely Miklós kezében volt; UB II. 300., 331.). A család most sem vesztette el hatalmát, 1300-ban már kibékültek a királlyal, aki az ország zilált helyzetén nem tudott úrrá lenni (*Wertner*, 63—64., 136—140.; *Pauler*, 555—575.).

A király halála után Iván Vencel cseh trónörökös pártjára állt, és 1302-ben már nádor volt, sőt 1304-ben már az ország kormányzójának nevezték ki. Midőn Vencel, Ottó bajor herceg javára lemondott, a Kőszegiek ezt támogatták, s továbbra is a legnagyobb tisztségek viselői voltak (Iván 1307-ig nádor, Henrik tárnokmester, szlavón bán és több megye ispánja).

Kőszegi Iván 1307-ben halt meg. Ezt követően Károly Róbert királlyá választásakor jelen volt testvére, Henrik bán (†1309; a két középső testvér már korábban meghalt), valamint Iván unokája, Miklós. A következő években Iván élő örökösei közül két unokája, bár kapnak fontos tisztségeket a királytól, mégis ellene vannak. Még inkább Iván második fia, „Farkas” János, aki — úgy tűnik — nem is kap kinevezést. A király már 1316-ban személyesen vezet hadat ellene, először a Dél-Dunántúlra és a Dráván túli várakhoz, majd a lázadó főurak ellen. Véglegesen a Kőszegi ág uralmát azonban csak fokozatos gyengítésükkel, újabb és újabb váraik elvételével lehetett elérni — többszöri csatavesztésük után (1319). Legutolsó felkelésük alkalmával, midőn a királyi hatalom megerősödésével a tartományurak ellen újabb hadjáratokat indítanak, a király egyik serege az országbíró vezetésével 1326-ban több nyugat-dunántúli várat — köztük Kőszeget és Szalónakot is — végleg bevette.

Kőszegi János ettől kezdve csak a nyugati végeken birtokol, talán egy ideig Borostyán vára a székhelye — amit 1336-ban foglalt el a király¹¹ —, 1339-től az osztrák herceg alattvalója, és ott Pernsteini Iván gróf néven szerepel ezután (*Wertner*, 141—144.). (A továbbiakban csak Rohonc vára maradt Vas megyében a nemzetség kezén, 1404-ig, de ezek nem Iván, hanem testvéreinek leszármazottai. *Csánki* II. 718.) A király hűségére tért Kőszeg városát a következő években jogaiban és szabadalmaiban többször megerősítik.

I. Károly király a központi hatalom erősítéséhez — és az oligarchák letöréséhez — szaporítja a királyi várak számát. Néhány kivételével személyes kapcsolata ezekkel nincs, még rövidebb ideig sem használja őket. Kőszeget is királyi várnagyok irányítják (akik a század második felében többnyire Vas és Sopron megye ispánjai).

1392-ben Zsigmond király Garai Miklóst és Jánost, cserébe más déli várakért „két Kőszeg és Csesznek vára” birtokába helyezteti („... unum scilicet Kwzeg cum Ciuitate murata eidem connexa similiter kwzeg vocata et reliquum verisimiliter kwzeg appellata in Comitatu Castriferrei. . .” HO VII. 428.). Itt nyilvánvalóan a városi vár és a régi

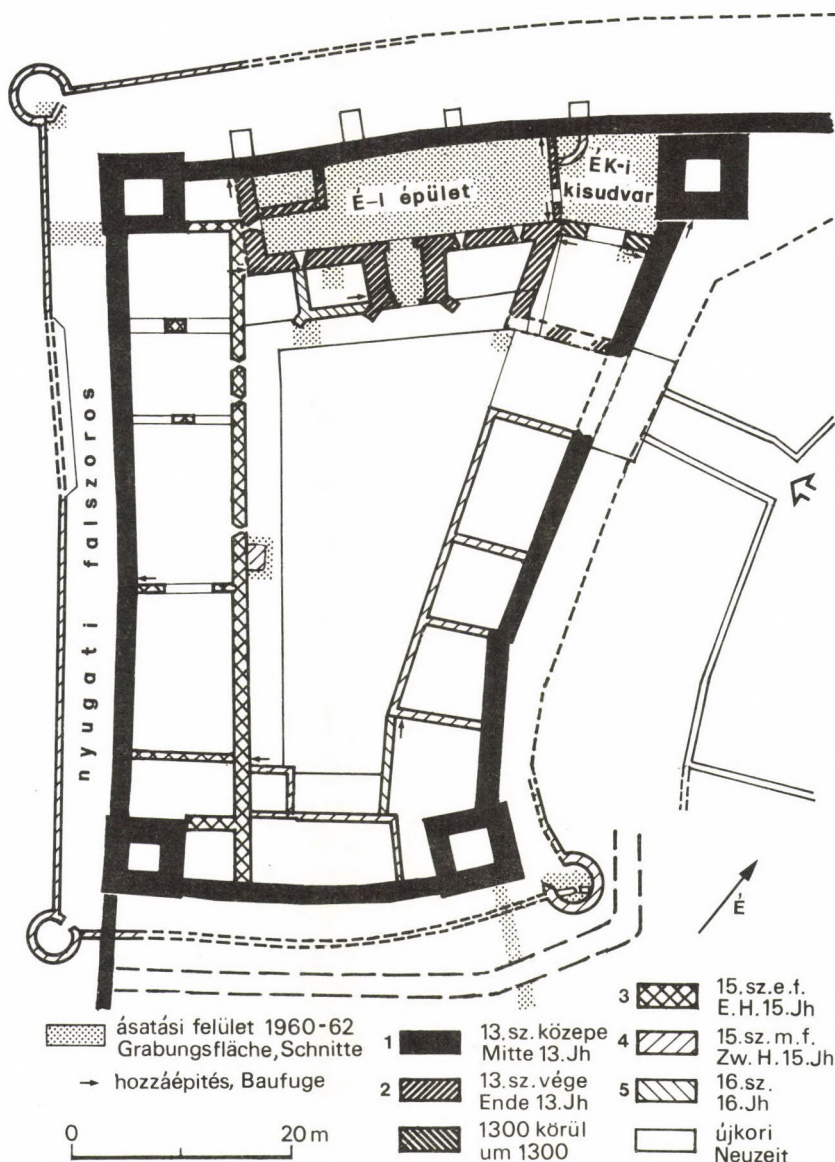
felső vár kettősségét magyarázzák, amit korábban „Kétkőszeg” névvel foglaltak össze.¹² Ettől fogva ismét egy nagy hatalmú, országos méltóságot is viselő család birtokolja Kőszeget, hisz Garai Miklós előbb macsói bán, majd nádor (1402—1433), halálakor a király kegyei révén az ország legnagyobb földesura, 13 vár birtokosa.¹³

1441-ben I. Ulászló a várat és a várost Pálóczi Simonnak és Guti Ország Mihálynak adományozta. Nem sokkal később, 1445-ben a trónkövetelő III. Frigyes német király más határ menti várakkal együtt ostrommal elfoglalta Kőszeget és helyőrséggel erősíti. A később kötött békeszerződés is zálogban hagyja (Sopronnal együtt). Ezután ismét királyi várkapitányok őrzik; Frigyes, bár ud-

varhelyét Ausztriában többször változtatta, itt sohasem tartózkodott.

Mátyás király 1482. évi alsó-ausztriai hadjáratának végén, decemberben saját maga által vezetett ostrommal foglalja el a még osztrák kézen lévő Kőszeget, s 1483. január végén még mindig itt tartózkodva erősíti meg a város szabadalmait; a várba fizetni tartozott adót pedig 5 évre elengedi, hogy a lerombolt városfalakat és tornyokat újraépíthessék (HO II. 363—371.). Egy osztrák krónika szerint Frigyes várnagya 1000 forintot kapott, és ingóságait 12 szekéren vihette el.

1490 tavaszán Mátyás király meghalt, októberben Miksa hadai a megyén vonulnak keresztül, és Kőszeget várnagya feladja. Ezzel a város ismét hosszú időre osztrák kézre került.

4. kép. A kőszegi vár építési periódusai; a feltárt felületek

AZ ÉSZAKKELETI UDVAR ÁSATÁSA

Az ÉK-i udvar feltárása során – 4,92 m mélységben értük el azt a sárga agyagréteget, amely más-hol is az eredeti alapréteget jelentette. Az agyagrétegben a nedvesség okozta képlékenységi miatt, felső részében belesüllyedve, csekély számú, a 13. századra jellemző cseréptöredéket is találtunk. A vár *ÉK-i saroktoronyát* ebbe a rétegbe alapozták, a fal lábazati kiszélesedését – 2,24 m-rel mélyebben észleltük kis kutatószondákban. Az 5. réteg felszíne kemény, lejárt kavicsos nivót mutatott, a torony külső falsíkja ettől kezdve volt eredetileg vékony vakolattal borítva: ez az építkezés után létrejött első, rövid életű szint. Az É-i várfal belső falsíkja mellett az 5. réteg tetején vékony habarcs-törmelék csíkot észleltünk (a 4. réteg alatt): vagy az építés habarcsából, vagy a fal vakolatából – tehát az *É-i várfal is megépült még a 4. réteg keletkezése előtt*.

Az agyagrétegen 10–12 cm vastagságban húzódott a 4. réteg, mely hamuval, faszénnel, korhadt fával kevert szemétréteg, aránylag nagyon sok kerámiatöredékekkel. Az udvar Ny-i felében a szemétréteg 3–5 cm vastagságra vékonyodott el, míg a torony mellett vastagodó és a toronyfalra rátapadó. A toronyfal előtt, a külső várfal síkjától 2 m-re 12 cm Ø gerendalyukat találtunk. A réteg kerámialeleteinek legnagyobb részét a redukált égetésű, szürke vagy fekete külsejű edények alkotják. Peremformáikra a fazekaknál az egyszerű kihajló, kissé megvastagított profilok (44. kép 1–12), valamint a gyengén galléros kiképzésű peremek a jellemzőek. Aránylag bőségesen találtunk a fazekak között díszített példányokat, elsősorban különböző mintájú körpecsédísszel vállukon (44–46. kép); néhány darabnál azonban a vállon vagy a peremen egyszerű bekarcolt vonal és hullámvonal van. Négy fazék esetében a peremükön bemetszett jegyet találunk: kereszt, talpaske- reszt, illetve 3 vagy 4 párhuzamos vonal. (Az utóbbi egy a többitől elütő, lapos peremű, a hasán díszített fazékon található – 46. kép 14.) Kereszt alakú jegy van egy kis bögre fültöredékén is. A peremtípusok és a bekarcolt jegyek alapján a kerámialeleteket a 13. századra keltezhetjük.¹⁴ A közönséges konyhai kerámián kívül finomabb ki-

dolgozású, jól iszapolt agyagból készített és polírozott felületű asztali kerámia is használatban volt ekkor a várban (49. kép 1–7., 12.), a fényes-ezüstös-fekete kiskancsók az ónedények jellegét utánozták. Az ez időben ritkább luxusáruk közül egy apró cseppekkel díszített, szintelen üvegű pohár került csak az itteni szemétbe (49. kép).¹⁵

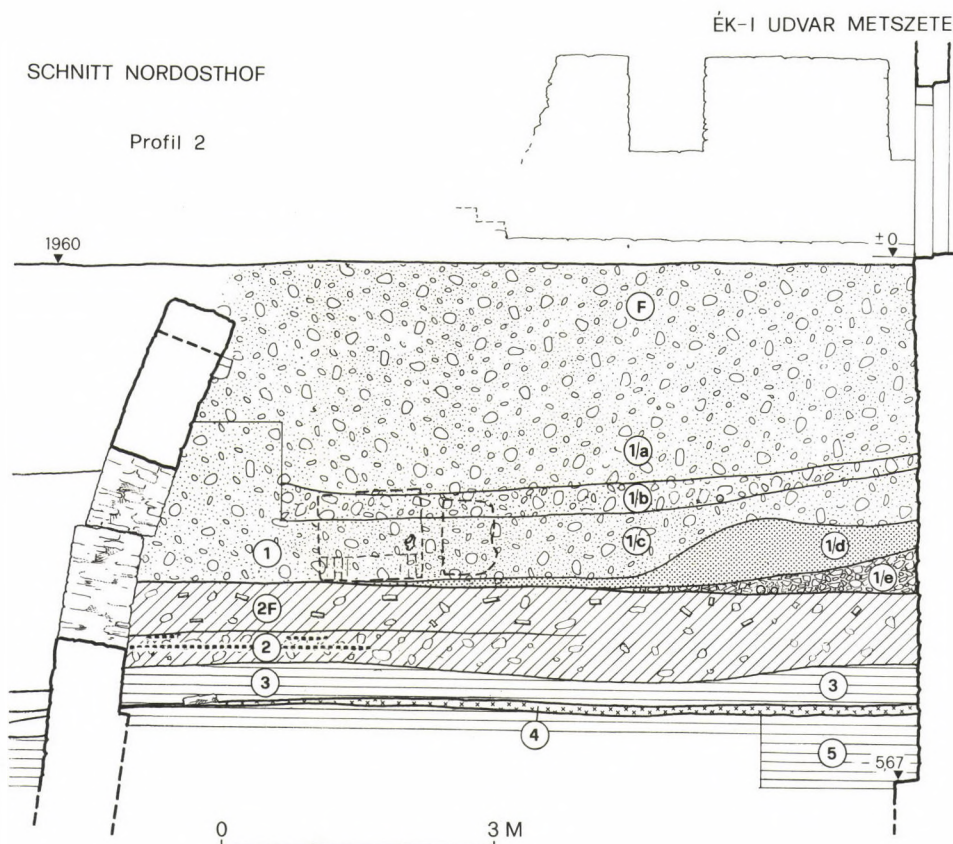
Az udvar közepén üreges nyelű vaskules feküdt, a toronyfal előtt pedig egy tömör nyelű, szögletes-re hajtott fogóval (48. kép 14–15.). Az előző a 12–13. században, a második inkább a 13. században általános. Az udvar D-i szélén a réteg tetején I. Albert osztrák herceg érme (1282–1308; *Luschin*, 91.) feküdt az említett üveggel együtt, a toronyfal melletti ÉK-i sarokban pedig a rétegből Ottokár bécsi denárja (1261–76; *Luschin*, 63.) került elő (129. kép). Ezek megerősítik a réteg összetételének *kormeghatározását: a század harmadik negyedében szórták ki az udvarra, és az utolsó évtizedekben vagy a századforduló körül zajlottak azok az események, melyek miatt a szemét felhalmozódása megszakadt. Hogy mi volt ez az esemény, azt az a 6 db nagyméretű (31–38–40 cm Ø) kőgolyó tanúsítja, amelyeket a réteg felszínébe besüllyedve az udvarban találtunk (95. kép 2.). Ebben az időben várak és városok ostrománál ilyenek követőgépek lövedékeként voltak használatosak. (Egy egyező méretű golyót találtam Sopronban a városkapu mellett a 13. sz. végi–14. sz. elejei rétegben).¹⁶ Alátámasztja elképzelésünket egy ebben az időben lezajló ostromról az is, hogy a szemétréteg aránylag csekély mennyiségű fém leletanyagának nagyobb részét vas nyílhegyek képezik. Kétfajta megoldásban szerepelnek: rombusz keresztmetszettel, nyéltüskével, súlyuk (restaurálva!) 12–12,5–14 gr, és ugyancsak rombusz keresztmetszettel és nyélközpúvel, ezek súlya 30–33–39 gr felett volt eredetileg.¹⁷ Nyilvánvaló, hogy az első csoport valódi nyílhegyekből áll, míg a súlyosak már az ekkor is használt számszerű vastag vesszőihez készültek (48. kép 16–24.). Más vasleletként csupán egy kapa, valamint egy kés és egy sarkantyú töredéke feküdt itt.*

A 3. réteg átlagban 30 cm-es vastagsággal borította a 4. réteget. Sárga kevert agyag képezte,

habarcstörmelékkel és sok kővel. Majdnem teljesen lelet nélküli, a néhány benne talált cserép a 4. réteg leleteivel volt egyező, valószínűleg abból keveredett bele. A réteg elterítésének nyilván az volt a célja, hogy újabb, tiszta udvarfelszínt hozzanak létre. Az udvart D-ről lezáró, félköríves nyílású átjárót képező fal alapozása a réteg felszíne alatt kezdődik, tehát a falat közvetlenül a 3. réteg elterítése során építették, a Ny-i szakaszán látható lábazati kiugrására a réteg teteje ráhúzódik.

Az agyagréteg felett az udvar É-i részében barnásszürke agyagos földből álló réteg húzódott 30

cm-es vastagsággal. Ez a réteg nem volt meg az udvar teljes felületén, ezért profilrajzunkon nem szerepel. Jelzése 2/a réteg. Kő- és téglatörmelék, kevés faszén és kerámialeletek voltak benne. Kerámiaanyaga kétfajta nagy csoportra oszlik: oxidált, vörösre égetett és redukált égetésű szürke cserép (50. kép 1—29.). A teljes anyagban (mintegy 57 db edényből származó töredékek, csekély mennyiségük miatt nem volt restaurálható egy sem) a két csoport megközelítőleg 40, illetve 60% arányban van képviselve. A további leletek: barna cserép orsógomb, esztergályozott csonthüvely, bronzcsörgő fele, tányérka alakú bronzsúly (10

F, 1, 1/a, 1/c Schutt-Auffüllung, Stein, Mörtel, Sand

1/b verbrannter Lehm, Schutt Stein

1/d Sand

1/e Steinschutt

..... brandgeröterter Lehm

2F graue lehmige Erde, Stein, Ziegel

2 schwarze lehmige Erde

3 gelber Lehm, Mörtel

4 Kulturschicht, Kohle

5 gelber Lehm

5. kép. Az ÉK-i udvar rétegződése (baloldalt a palota zárófala, jobbra torony). F, 1, 1/a, 1/c: épülettörmelék feltöltése, 1/b: égett agyag, kő, 1/d: homok, 1/e: kötörmelék, 2/f: szürkeagyagos föld, kő, téglák, 2: feketeagyagos föld, égett agyagcsikok, 3: sárga-agyag, habarcs, 4: kultúrréteg, szemét, faszén, 5: sárgaagyag

gr), kis ólomgolyó, egy cseppekkel díszített üveg-pohár megolvadt darabja (50. kép 30–35.). Egy súlyosabb, rombusz keresztmetszetű nyílhegy nyéltüskés típusa ellenére már számszerűhöz tarthatott ugyanúgy, mint egy számszerű csontdiója (36–37.). Egy hengeres testű ún. tornyos lakat rézlemez pántocskákkal (39.) a Közép- és Kelet-Európában a 13. sz. második felétől¹⁸ kezdve fellépő és sokáig továbbélő típus képviselője. A rétegből két érem származik: Mária dénárja (1382–85; CNH II. 116.) és a velencei Michele Keno soldino (1400–13). Ezek szerint e réteget a korábbi feltöltődés megüledésekor, annak vízszintbe hozására teríthették az 1400-as évek elején az udvar É-i felébe, valószínűleg másodlagos helyre került szeméttel keverten, mely jórészt még a 14. századból maradt.

A 2/a réteg, illetve D felé a 3. réteg felett szürkésfekete földből álló réteget bontottunk ki. Ez kevés kőtörmelékkel is tartalmazott, helyenként erősen keverve konyhai szemétanyaggal (kerámia, állatesontok, faszéntörmelék színezte). A szemetesebb csíkok és az udvar Ny-i oldalán, a fal mellett húzódó vékony égett csík segítségével ezt a 2. réteget két részre osztva bontottuk: alsó része a 2. r jelzéssel, felső vastagabb sávja a 2/f réteg névvel. Az alsó rész leletanyagát zömmel (60%) a narancsvörös, ritkábban vörösbarna, jól kiégetett kerámia képezte. A fazekakra a megvastagított, kifelé gömbölyített peremformák a jellemzőek. Jelentős számban alkalmaztak rajtuk fazekasjegyeket a perem tetején bemetszve vagy fakéssel benyomkodva. Egyes jegyek a korai alsó-ausztriai bemetszett jegyekhez hasonlítanak, bár azoknál általában vaskosabbak (51. kép 21–25.). Két esetben pecsétlővel benyomott perembélyeget is találtunk, eddig ismeretlen formával (12., 26.). Egy tölcséresszájú kancsó töredéke kivitelezésében a hazai formákhoz áll közel, de talán jellemző, hogy fülének hátát ugyanolyan bevagdolásokkal látták el, mint ami az alsó-ausztriai kancsókra a 13–14. sz.-ban gyakori (52. kép 6.). Jellemzőek a rétegre a barna cseréppoharak, egyenes vagy karcúsított aljjal (54. kép 1–13.). Kis mennyiségben ausztriai importkerámia, illetve ismeretlen műhely bélyeges kerámiája is előfordult a rétegben (54. kép 25–36.). Kormeghatározás szempontjából jól használható egy címerpecsételés bélyeg (30–31.) és egy csillag alakú jegyet mutató (36.), előbbi a 14. század második feléből, utóbbi a 15. sz. elejéről.¹⁹ Az importált díszkerámia a 15. sz. elejére (Rajna-vidéki kőcseréppohár) és talán közepére (morvaországi kőcserépkupa) utal (168. kép, felül).²⁰ A rétegben összesen 6 meghatározha-

tó érem feküdt (lásd az I. táblázatot), alul a 14. sz. elejéről és a 15. sz. elejéről, feljebb délnémet és osztrák pfennigek a 15. századból. A meghatározási bizonytalanságok, illetve a hosszú használati idő (Tirol, III. Zsigmond 1439–96) miatt nehéz pontosabb időhatárral zárni a rétegnek idekerülését; az összes lelet figyelembevételével a 15. sz. folyamán halmozódott fel, és legkésőbbi leletei a század derekán kerültek ide. Nem bizonyítható, de talán lehetséges, hogy a rétegben fekvő 2 db törött kő ágyúgolyó (\varnothing : 11 és 35 cm), valamint a számszerű-nyílhegyek és a vas puska golyók valamilyen kisebb harci cselekmény lezajlására utalnak. A réteg idekerülése során azonban bizonyosan valamiféle átalakításra is sor került a várban, mert szürke, mázatlan kályhacsempék töredékei (áttört mérműves dísszel, illetve Szt. Márk orszlányával, 16. kép) és nagyobb mennyiségű egyszerű, négyzetes szájú kályhaszem (m: 25 × 25 cm) erről tanúskodik.

A réteg tetején a középkori É-i épületszárny fala mellett húzódott csak vékony égett csík, ami azonban tűzvésszel nem hozható kapcsolatba jelentéktelen terjedelme miatt. Ugyanúgy, mint eddig, továbbra is ebbe az udvarba hordták a szemétanyag egy részét — ennek jellege, összetétele sem változott, csak egyre későbbi időszakra mutat. A feltöltés azonban ekkor már az É-i épületszárny ide nyíló kis földszinti ajtónyílását is kezdte elzárni. Ezért ezt a különben sem nélkülözhetetlen ajtót ettől kezdve már zárva tarthatták: a szemétfeltöltésre használt, a forgalomból amúgy is kieső kis udvarra már nem volt szükség. A vár épületeinek teljes kiépülésével a régi É-i épület valószínűleg kevésbé reprezentatív funkciókat kapott, és ezt egy ajtó elzárása már nem zavarta. Ez az időpont a rétegek anyaga szerint a 15. sz. dereka körül lehetett.

A szemetes földréteg felső, 30–40 cm vastag sávja (jelzése 2/f) ugyanúgy szürke agyagos földből, kevés kő- és téglatörmelékkel állt, konyhai szeméttel keverve, az újkori felszíntől 3,6–4 m mélységben. Nagy mennyiségű (összesen 14 láda kerámiatöredék) leletanyagából a kerámia 2/3 részét a vörös, vörösbarna jól kiégetett edények, 1/3-át a szürke kerámia képezte. A vörös fazekak egy részén az alsó rétegben is megtalálható peremjegyek láthatók. Új azonban, hogy az edények mintegy 15%-a már mázas. A fazekak és korsók belsejét zöld, a háromlábú lábasokat barna, illetve sárga mázzal látták el. E rétegben is megtalálható a kétféle cseréppohár-típus. A teljes edényanyagnak mindössze 3%-át teszi ki a grafitos anyagú importáru, főleg bécsi perem-, illetve fülbélyeggel

ellátva. Utóbbiak a 15. sz. második felére jellemzőek (56—60. kép). Ebben az időszakban is bontottak le cserépkályhákat: díszített mázatlan kályhacsempék között a század közepén készült lovalakos kályha egyes csempéinek másolatai fordulnak elő (griff, oroszlán, rozetta motívummal); de másfajta kályhához tartozó, ugyancsak mázatlan csempéket is találtunk, valamint egyszerű négyzetes szájú, illetve háromszög alakú szürke és vörös kályhaszemeket is. A nem nagy számú, de változatos fémananyag összetételében a várak életére jellemző. Elsősorban a réteg legfelső részében és tetején kerültek elő az itáliai majolikatöredékek, amelyek festésük alapján a 15. sz. végére utalnak (169. kép jobb oldalán). A rétegben csupán egy érem volt: I. Mátyás dénárja (CNH II. 135.A), mely az 1468—69-es években került veretésre. Az alatta fekvő réteg tanúságát is figyelembe véve ez a réteg a század utolsó negyedében és a 16. század első éveiben kerülhetett az udvarba.

A réteg tetejét az udvar DNY-i részében 2—3 cm vastagságban vörösre égett agyagtörmelék csík borította. (Ugyanígy nagyobb vastagságban az É-i épületszárny helyén találtunk, de mélyebben; kétségtelenül tűzvész maradványaként.) Az udvar K-i felében a réteg tetején vas puskagolyó és kis kő ágyúgolyó (\varnothing : 7,5 cm) feküdt, odébb pedig a 2/f rétegbe nyomódva két törött kő ágyúgolyó (\varnothing : 13 cm). Ezek a jelek ostromra és a vár egy részének égésére utalnak.

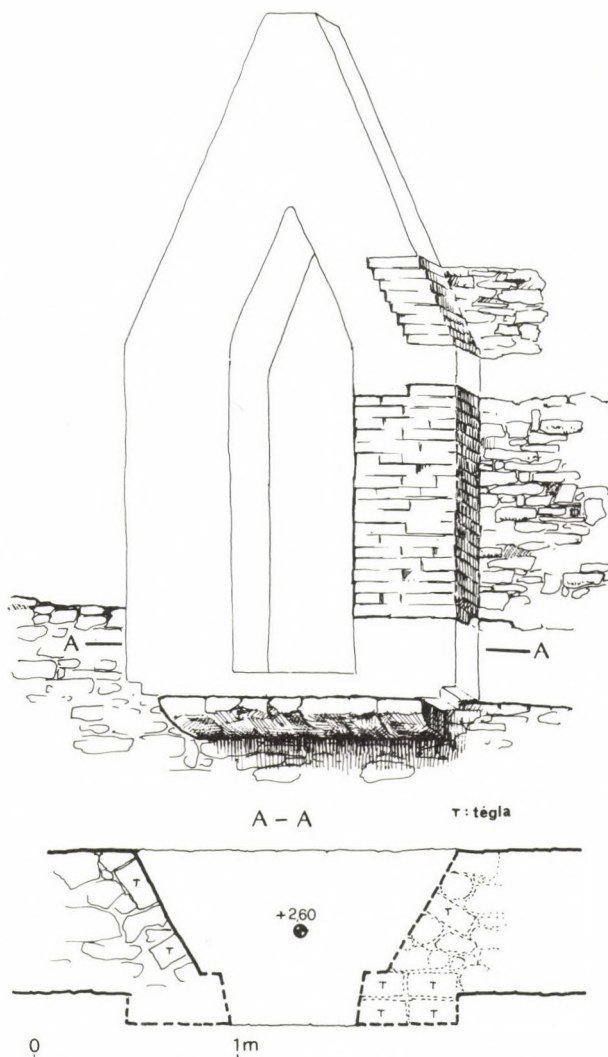
A 2/f réteg fölött csak az udvar K-i szakaszát borította a két következő feltöltési réteg (1/d-1/e), mely kőtörmelékből, illetve kavicsos homokból állt és eléggé leletszegény volt. Az 1/d rétegből kékfestésű itáliai majolikakancsó töredékei származnak (140. kép).

Feljebb az egész udvar területén 70 cm vastag feltöltés húzódott, mely kavicsos földrétegből állt, égett morzsálékkal és sok cseréptöredékekkel. Az 1/c réteg alján fekvő fémananyag nagy része fegyverzet-hez tartozó: számszerű nyílhegyek, vas kopjahegy töredéke (62. kép 9—11.), kardhüvelyszegély (14.), hosszú szárú lovagi sarkantyú (17.). Itt is került elő néhány olaszországi majolikatöredék, egy kancsó darabjai. Az itt heverő sok mázatlan kályhacsempetöredék (köztük Szt. György alakjával díszített, valamint fekvő oroszlánnal — 62. kép 1.) lapos tetőcserépdarabok, vakolat-töredékek, két puskagolyó, vas- és kő ágyúgolyó (\varnothing : 7,5 cm) az ostrom pusztításának nyomai és következményei.

Az É-i épületszárny akkori megsemmisülésére közvetlen bizonyíték az a nagyméretű eltört falrészlet, ami ebben a rétegben hevert (6. kép). A

fal 70 cm vastag volt, tört kőből rakott, egyik széle egy egykori bélletes nyílás, melyet 50 cm széles és a külső falaikból 15 cm-re kiálló, téglából falazott keret övezett. Ez a keretelés az alsó részen függőleges, felül pedig ferdén összeháródó (156°-os szögben, itt már csak 26 cm széles volt. Téglaméretük: $24 \times 11 \times 5$ cm). Ez az egyszerű ajtó (?) nyílás eredetileg az épületszárny K-i zárófalának I. emeletén volt és az ÉK-i kis udvarba nyílt. A lezuhant faldarab alatt I. Miksa (Görz, 1500—19, vierer) érme hevert. A tűzvészre utalt a fal belső síkján és a nyílás bélletén látható égésnyom: eszerint a tűz az épület *belsejében* pusztított, az I. emeleten. A fal leomlása az ostrom után, de még a föltöltési réteg (1/c) idehordása előtt megtörtént.

Az 1/c réteg alján Leonhard, Görz (1454—97) érme feküdt, az udvar DNY-i szakaszában pedig 2,8 cm mélységben e rétegben Ferdinánd 1528. évi

6. kép. Az É-i épület zárófalának emeleti ajtónyílása és 1532-ben az udvarba ledőlt maradványának rekonstrukciója

dénárját találtuk meg. Ezek szerint a megfigyelt pusztulásnyomok Kőszeg 1532. évi török ostromának eredményeivel azonosíthatóak, az épülettörmelékcs réteget ezt közvetlenül követően, az első rendezések során (korábbi szemetet is felhasználva) töltötték az udvarba. A bezuhant faldarabok miatt később az udvart már úgysem használták, s az udvart D felől lezáró fal átjáróját is elfalazták (96. kép). A kőből rakott befalazás alja ebben a rétegben kezdődik csak, és felső része az 1. rétegre ferdén támaszkodott, tehát a feltöltés közben készült, hogy megakadályozza az idehordott föld kicsurgását az átjárón keresztül D felé.

Az 1/b réteg vékony sávját téglá, kőtörmelék és agyag képezte, aránylag kevesebb leletanyaggal. Cserépleleteire vörösesbarna színű fazekak jellemzőek, valamint nagyobb mennyiségű kályhacsempe (vörös, mázatlan, griff alakkal díszített; mázas és mázatlan gyémántmetszéses) és mázatlan, grafitall bevont felületű tál alakú, illetve dongás hátú kályhafiókók. Valószínű, hogy az ostrom során megsérült épületrészek kályháit lebontották, és a törmelékét az udvarba szórták. A fémanyagot lándzsahegy, vaskés és -sarló képviseli. Gazdagabb viszont az üveganyag: palacktöredékek, csavart díszítésű vállrésszel és fehér fonaldíszes üvegkehely, valamint kerek ablaküvegszemek. Az É-i várfal belső oldalán a rétegben I. Ferdinánd 1538. évszámú dénárja volt, a torony mellett pedig III. Frigyes pfennig. Eszerint itt az ostrom utáni évtized átalakítási munkái során keletkezett törmelék és szemet ide kihordott feltöltésével van dolgunk.

Az efelett húzódó vastagabb feltöltés (átlag 70 cm vastag) összetétele is hasonló volt; ebben is kő- és téglatörmelék dominált. Leletanyaga zömmel az alatta húzódó feltöltéssel egyező kerámiából állt, új típusként egy reneszánsz kályhacsempe oromtagozata említhető, amely a 16. sz. első felére keltezhető. 1,7–2,1 m mélységben még mindig zömmel a késő középkori vár pusztulásából származó leletanyaggal keveredett az épülettörmelékcs földréteg (1/a); néhány zöld mázas és mázatlan kályhacsempe-töredék a 16. század derekára jellemző virágmintás díszítésével bizonyítja, hogy itt már az ostrom utáni újjáépítési periódus anyaga is jelentkezik (65. kép 8–9.). A felső réteg másfél méteres sávjának stratigráfiáját és összetételét nem ismerjük, mert ezt nem az ásatás során hordták ki, hanem azt megelőzően. Néhány innen felretett kerámia: vastag peremű osztrák fazéktöredékek és vas puskacsó darabja bizonyítja, hogy az ostrom idejének szemeete másodlagosan még a későbbi szintrendezések, barokk kori építkezések során is ide kerülhetett (65. kép 20.).

AZ EMÉSZTŐGÖDÖR

Az udvar két átellenes sarkában egy-egy szeméztögdört tártunk fel. A DK-i sarokban a kis szeméztögdört a 2/f rétegbe ásták be, valószínűleg még az említett ostrom előtt, mert ez után már ilyen gondosabb tevékenységre itt nem volt szükség. Leleteit nagyon csekély számú kerámiatöredék képezte csak.

Az udvar másik, ÉNy-i sarkában egy vékony kőfallal kerített szeméztögdör volt (97. kép). Félkör alaprajzú fala utólag épült a falsíkok mellé, 1,6 × 1,9 m-es területet határolva; falának lábazati kiugrása a 2/a réteg magasságában jelentkezett, tehát a 3. réteg idetöltése után épült: valószínűleg a 14–15. században. Belül az eméztögdör felső részét az 1/c réteggel egyező anyagú, kavicsos barna föld töltötte ki, kerámialeletei is azzal megegyező típusokat mutattak (belül sárga mázas, csipkézett peremű bögre, mázatlan barnásvörös edények: 71. kép). Az újkori udvarfeltöltési szinttől 4,9 m mélységben (tehát nagyjából az udvar legkorábbi, középkori szintjének magasságában) az eméztögdör belsejében ez a 16. sz.-i feltöltés megszűnt, alatta sok kőtörmelék feküdt: nyilván az eméztögdör megsérült falának beomlott maradványa. Ez alatt már az az eredeti szemétreteg töltötte meg az eméztögdör belsejét, ami használatának vége felé került bele. A nagyon sok konyhai szemetet (faszén, hamu, szárnyascsonkok) tartalmazó rétegben jelentős mennyiségű (6 láda) kerámiatöredék volt. Jellegében a 2/f réteg leleteivel egyező vörösesbarna és barna fazekak, kancsók, karcsú talpú poharak; az edényanyag 10%-a belül vörösesbarna vagy zöld mázas fazék és fülesbögre (66–68. kép). Nagyobb mennyiségű szürke és vörös színű, négyzetes szájú kályhaszem (10 teljes példány) utalt itt is átalakításra vagy javításra. Az udvarban kívül feltárt kultúrrétegekhez képest itt az eméztögdörben, főleg az alján igen nagy mennyiségű volt az összetört üveg: főleg üvegpoharak. Köztük korábbi időszakból származó, apró cseppekkel díszített kis poharak töredékei, a 15. sz.-ra jellemző csavart szájú szűk nyakú palackok és velencei üvegpohár bordákkal tagolt fallal, valamint kerek ablakszemek töredékei. A fémanyag viszont nagyon kevés volt itt: csupán egy zablá, 2 db számszerű-nyílhegy és egy réztál darabjai. Néhány kerámia és üveg töredéke a 2/f réteg leleteivel azonos példányokhoz tartozott (így többek között egy nagyméretű cserép sütőharang, egy morvaországi kőcseréppohár, egy velencei üvegpohár), ez is bizonyítja, hogy zöme azzal egy időben került az eméztögdörbe.

Az utóbb felsorolt leletek és két majolikakancsó az emésztőgödör leleteinek nagyobb részét a 15. sz. második felére és végére keltezi. Megerősíti ezt az itt talált 7 db érem: Zsigmond, Tirol (1439—96) krajcár és 5 db III. Frigyes, Ausztria (1439—93) pfennig. Utóbbiakból 4 db-on T verdejegy látható, ami 1463 előttre határozza meg készítésüket.²¹ Az emésztőgödör tetejétől számítva — 3,45 m mélységben értük el a szemétréteg alját (az 2,1 m vastag volt), itt kötörmelékéből és habarcestörmelékéből álló vékony csík húzódott az alsó agyagrétegen.

Összefoglalva: az emésztőgödört megépülése után rendszeresen tisztították, csak a 15. sz. második felében, végén dobtak be nagyobb mennyiségű konyhai szemétanyagot, a 16. sz.-i sérülések után pedig feltöltötték.

AZ ÉSZAKI ÉPÜLETSZÁRNY HELYÉNEK FELTÁRÁSA

Amint a Bevezetésben már említettük, az ásatás megindításakor még nem tudtuk, hogy az újkori É-i épületszárny mögött húzódó, az 1. emelet magasságáig feltöltött hosszú udvar mikor jött létre, és hogy ez tulajdonképpen az eredeti épületszárny helyét foglalja el. Ezért ásatási naplónkban és a leletanyag megjelölésénél É-i udvar jelzést használtuk.

Az ásatás kezdetén egy 3 × 7 m-es szelvénnel keresztirányban vágtuk át az udvar feltöltését, majd midőn meggyőződünk arról, hogy ez a teljes feltöltés az eredeti középkori vár kiépítése után került csak ide, az egész kibontását és az eredeti középkori szint bemutatását javasoltuk. Így alkalom nyílt először az udvar D-i felének felbontására és egy hosszú rétegmetszet megismerésére (95. kép, melléklet), majd a teljes középkori szint feltárására; a régi É-i épületszárny alaprajzi rendszerének, részben felépítésének megismerésére és az ásatás után bemutatására is.

A legalsó, eredeti sárgagyagréteget (9. r) a régi épületszárny helyén átlag 5,10—5,70 m mélységben találtuk meg. Az épület középkori D-i homlokzati fala mellett belül (tehát az É-i oldalán) több helyen sikerült ennek a kőfalnak az alapozási árkát is megfigyelni: ez a fal kissé kiugró alapozási lábazata mellett teknősen bevájva húzódott (8. r), és ugyanolyan kevert sárgagyagréteg töltötte ki, mint az altalaj. Kiszámú leletanyagát redukált égetésű, kihajló legömbölyített peremű fazéktöredékek, egy osztrák típusú 13. sz.-i kancsófül és egyik helyen 10 cm mélyen (a középkori felszín

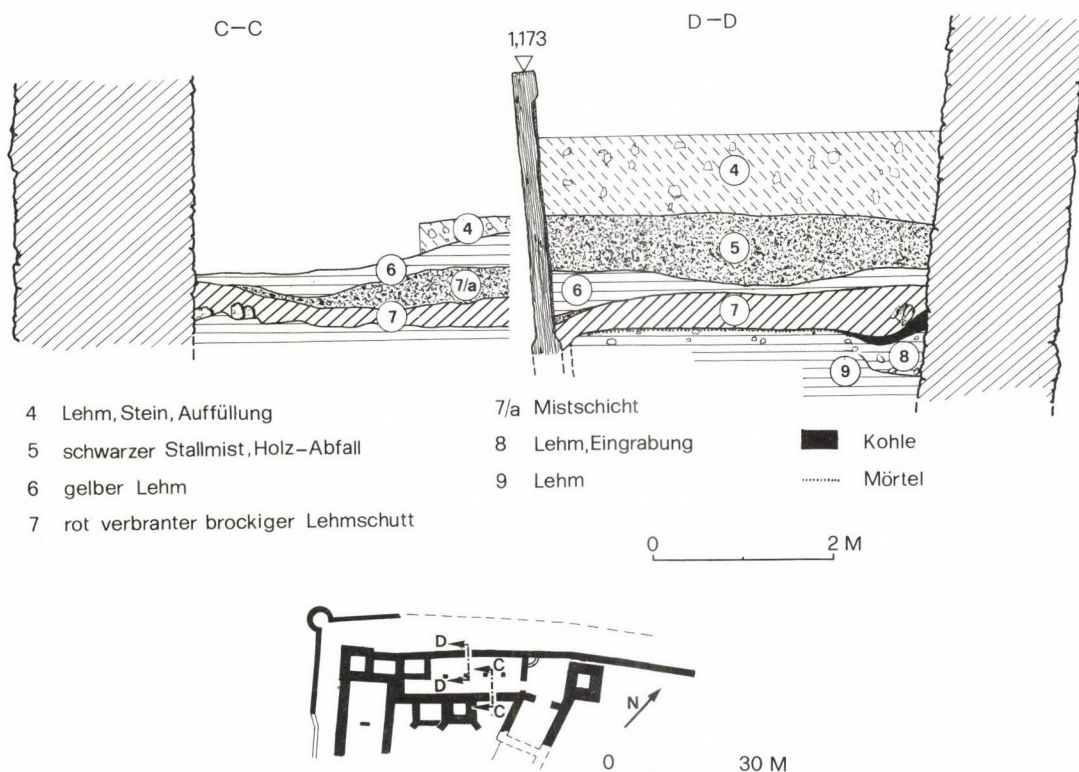
alatt) fekvő helyzetben egy ép redukált égetésű fazék feküdt (74. kép). A kerámiák alapján az É-i épületszárny eredeti homlokzati fala még a 13. sz. végén vagy nem sokkal később épülhetett meg — további támpontot a falak relatív időrendje ad.

Az egész területen a vár kezdetére vall magának a 9. réteg felszínének leletanyaga, az eredeti használat során keletkezett 2—5—20 cm vastag feltöltődés kerámiaanyaga (72. kép; 73. kép 6—17.). Ebben teljes egészében a korai ausztriai kerámia típusai fordulnak elő: kihajló, kissé legömbölyített vagy kissé laposra nyomott oldalú peremprofilok,²² vagdalt díztetésű kancsó- és mericefül (72. kép 16—17.), vállán vékony bekarcolt vonaldísszel vagy körpecsétmustrával ellátott redukált égetésű fazekak, tányér alakú lapos fedők. Ezt a vékony feltöltődési réteget és egységes jellegű leletanyagot az É-i épületszárny helyén sok területen sikerült megtalálni — bár egyes szakaszokon a későbbi beásások, gödrök már megsemmisítették. Különösen a körpecsétmustrával díszített fazekak²³ és két helyi készítésű, világosszürke, homokkal erősen soványított, vonaldiszes fazék töredéke (72. kép 13.; 73. kép 17.) mutat a 13. századra. Ezt erősíti meg az egyetlen itt lelt érem is: pontosan nem volt meghatározható, de 13. századi bécsi dénár lehetett.

Tovább erősíti ennek — a vár életében az első — periódusnak korhatározását az a tény is, hogy az É-i épületszárny K-i szakaszában e réteg szintjén három tűzhely átégett foltját, agyagtapasztását lehetett megfigyelni. A 10—16 cm vastag és 1,60 × 1,40 m méretű ovális alakú nagyobbik tűzhelytapasztás maga is tartalmazott nagyszámú 13. sz.-i ausztriai kerámiát (73. kép 1—5.) és egy nagyméretű világosszürke tálat (131. kép). Még a tűzhelytapasztás felett, az itt húzódó agyagcsíkból is 13. századi, karcolt csigavonaldiszes fazéktöredékeket bontottunk ki.

A 9. réteg felszínének kultúrrétegét az említett kerámiatöredékeken kívül lehullott kövek, téglatöredékek, néhol habarcestörmelék vagy kevés faszén is jellemezte. Helyenként kisebb-nagyobb, laposan fektetett terméskövek, illetve 1-1 téglahúzódt a kultúrréteg alatt, az eredeti szintként, de padlóként általában a keményre taposott agyagréteget használták. A kövezés inkább a középső bejárattal szemben volt látható.

A várat É felől határoló külső falra merőleges kis kutatóárokka (az épület középvonalában) ennek a falnak alapozását is megvizsgáltuk: itt is jelentkezett belül egy sekély, 43 cm mély teknőszerű beásás, alapozási gödör, alján kevés kötörmelékkel, de lelet nélkül. Részben betöltése felett,

7. kép. Az É-i épület helyén feltárt rétegek (keresztmetszetek) 4: feltöltés, agyag, kő, 5: fekete istállótrágya, fahulladék, 6: sárgaagyag, 7: vöröstre égett agyagtörmelék, 7/a: szemérréteg, 8: agyag, beásás a fal mellett, 9: agyag, fekete sáv: faszén.

részen már az épület belseje felé, fölötté vékony habarcstörmelékcsökként jelentkezett a 9. réteg szintje. Ezek szerint az É-i várfal építése a legkorábbi: a 13. században már megépült, és a 9. réteg felszínének vékony kultúrrétege már a fal fennállása során rakódott le. Az egykori É-i épület-szárny két végét lezáró rövid keresztfalak mellett ilyen alapozási beásást nem találtunk, ezeket már nem tartották szükségesnek mélyre alapozni. Az eredeti középkori szint feltárásával tehát sikerült meghatározni a vár É-i oldalát képező épület-szárny elrendezését és korát: az É-i várfalon belül, azzal párhuzamosan húzódott a 30 m hosszúságú egyemeletes épület, bejárata a középtengelyében volt (mint a továbbiakban látni fogjuk, egy homlokzati, befelé kiugró tornyon keresztül), ÉK felé egy földszinti kis ajtaja nyílt abba a kis udvarba, amely az ÉK-i saroktoronytól elválasztotta. (E kis udvar feltárását az előző részben írtuk le.) Ennek az épületnek belsejében, az ÉNy-i sarokban egy $6,2 \times 4$ m-es kis épületrész kőfalmaradványát találtuk meg (vastagsága 1,10 m). A megmaradt falcsont mellett készített kutatóárkunkból kiderült, hogy a fal belső oldala mentén észlelhető alapozási beásás (lelet nélküli szürke agyag) a 9. r szintje alól indul csak ki, tehát ez a helyiség is az

épület eredeti építési periódusához tartozik. Az É-i várfal belső oldalán, e helyiség belső méretének megfelelő hosszúságú, kőboltozatra utaló nyomokat találtunk: földszintjét tehát eredetileg kőboltozat zárta. Ez a boltozás a volt várfalba bekötvén készült, azonos kőből. Mivel a helyiség két falát és boltozatát még a középkorban lebontották, eredeti kiképzését, nyílásait nem ismerjük. A meghagyott falcsontok felett a továbbiakban leírásra kerülő 6. és 7/a rétegek áthúzódtak, tehát a helyiséget még a feltöltések megkezdése előtt lebontották.

A 9. réteg leírt 13. sz.-i szintje felett további, eredeti középkori kultúrrétegeket nem találtunk: itt — ellentétben a kis udvarral — a természetes úton létrejövő szintemelkedést megátolták, időről időre az É-i szárny földszintjét kitakarították. A következő feltöltési réteg (7. r) már egy pusztulás maradványa: kisebb-nagyobb vöröstre égett paticsrögökből és vörös agyagmorzsalékból állt. A nagyobb paticsdarabokon vékonyabb vessző-, illetve faáglenyomatok voltak láthatóak; ezek szerint valószínűleg egy vesszőfonatos agyagfal pusztulásából származik. Élénk vörös színe és keménysége nagyobb tűzre utal. Ennek a tűznek és pusztulásnak egyéb nyomai is maradtak a helyszí-

nen: így az É-i várfal belső oldalán a vakolat rózsaszínűre égett és a fal tövében vastag faszéntörmelék csik húzódott, a fal felé vastagodva, rajta 4 cm vastagon vörösre égett paticsztörmelék, ezen pedig habarccsal összefogott, lezuhant kövek. A faszénmaradványok az É-i épületszárnyat záró Ny-i fal mellett is láthatóak voltak a 7. réteg alatt. A 7. réteg elhelyezkedése egyes helyeken már utólagos felhalmozásra, planírozásra utal. Ny felé egy szakaszon egy hosszúkás, szabálytalan alakú sekély gödröt tölt ki, amelyet közvetlenül a réteg idehordása előtt a sárga agyagtalajba vájtak (nyilván agyagnyerés céljából). A gödör szélei mellett már csak 10–20 cm vastagságban borította a középkori szintet. A 7. réteg másik felhalmozódása az épület K-i szakaszában volt. Itt lapos dombként terítették szét. Egy helyen ez az égett réteg azt a sekély gödröt is kitöltötte fele részében, amelyet egy függőlegesen álló fapillér alja mellé ástak. Ez a K-ről számított 2. pillér az É-i épületszárny középvonalában (lásd a metszetrajzot). Úgy tűnik, ezt a pillért ekkor állították az elpusztult helyére, de később kitörték. Nem funkcionált viszont a 7. réteg planírozásakor a K-ről számított negyedik fapillér, ennek alapgödre fölött a 7. réteg áthúzódott. A gödör alján és négy oldalán lapos kövek rögzítették eredetileg a pillért.

A 7. réteg leletanyaga nagyon egyenetlenül oszlott el. Helyenként a törmelékben semmi lelet sem volt, máshol — nyilván egyéb helyről másodlagosan idehordott — cserép- és fémtárgyak nagyobb számban is heverték. A kerámiára a vörös, legömbölyített peremű főzőfazekak, belül mázas fazekak, mázas desztilláló készülékek töredékei jellemzőek, egyes esetekben utólag nagyon átégett, tűzben megsemmisült példányok. A szokásosnál valamivel gyakoribbak voltak a közepes és nagyméretű ausztriai grafitos fazekak, peremformájuk néhány esetben már jellegzetesen késői (15. sz. vége—16. sz. eleje) alakot mutat (78. kép). A nagyszámú kisebb-nagyobb vasszőg, ajtósarokvasak és -pánt ugyanúgy elpusztult épületrész maradványai, mint a sok vakolat-, kő- és téglatörmelék, lapos tetőcserép, valamint a nagyszámú ablaküveg (kerek köldökös ablakszem és kitöltő háromszögű darabok). Az üvegek között tűzben deformálódott, görbült töredékek is vannak. Korhátározó a 15. sz. utolsó negyedére tehető itáliai majolikátöredék és négy érem: Tirol, III. Zsigmond (1439—96) krajcár és 3 db Ausztria, III. Frigyes (1439—93)²⁴ pfennig. A belül mázas fazekak között már a 16. sz. elejére jellemző, vékony falú, fehér, jól iszapolt példány is van. A pusztu-

lásra utal néhány kő ágyúgolyó is (\varnothing : 14 és 36 cm), köztük két szétört darab. A 7. réteg keletkezését okozó tűz ezek szerint a 16. század egyik ostromával hozható kapcsolatba. Az ÉK-i kis udvar feltárásánál — a korábbiakban leírt — megfigyeléseink szerint ez a tűz az 1532. évi török ostrom eseményei során következhetett be.

A 7. réteg felett, illetve azokon a területeken, ahol e réteg hiányzott, ott mellette 10–30 cm vastagságban fekete-barna istállótrágya-réteget (7/a) találtunk. Ebben hódfarkú tetőcserép-töredékek, kevés állatesont, bőrradványok (cipő), barna cserépszerlegek, cserép gyertyatartó töredékei voltak, vas nyílhegy és -zabla, ablaküveg. A leletek kora itt is inkább a 15. sz. végére utal, mint pl. egy bordázott falú velencei üveg pohár darabja. Ebben a rétegben is találtunk ágyúgolyó-töredéket kőből (\varnothing 16 cm), erősen oxidálódott vasszegeket. Egy helyütt összetapadt szőlőmagok is konzerválódtak a trágyarétegben, valamint két vékony kis falapocska (80. kép 16—17.).

Feljebb vékonyabb-vastagabb csíkban sárga agyagréteg borította a területet (6. réteg). Elhelyezéséből úgy tűnik, mintha idehordásával először talán rendezni, befedni akarták volna az É-i épületszárny földszintjének alját. A réteg nagyon leletszegény volt, de azért ebbe is került másodlagosan néhány cseréptöredék, valamint kő ágyúgolyó-töredék (\varnothing : 14 cm). Nedves anyaga miatt jól konzervált három fatárgyat: egy 22 cm átmérőjű fakerék töredékét és egy megfaragott cöveket, valamint egy fa orsógombot (\varnothing : 5,5 cm).

3,80–5,60 m mélységben az egész É-i szárny területén vastag istállótrágya-réteget tártunk fel (5. r). Ez különösen az épület Ny-i szakaszában volt vastag, K felé vékonyabb, és itt inkább kőtörmelékkel, földdel kevert (5/c). A Ny-i szakaszon helyenként az 1,80 m vastagságot is elérte, és itt, feltárásának elején olyan 5,4 m hosszú, 30 cm széles fa pallót is találtunk, amely részsút fekve a trágyadomb közepe felé irányult: nyilván ezen hordták fel, talán talicskával a szemetet. Házartási hulladék, kerámia ebben a rétegben alig akadt, az ilyen szemetet akkor máshová vitték ki, s ide ritkán, inkább másodlagosan került. Ezt bizonyítja pl. egy jellegzetes, a 15. sz. második feléből származó faenzai majolikatányér töredéke (139. kép) és egy morvaországi kőcseréppohár darabja. A vastárgyak nagyobb száma a réteg jó konzerváló tulajdonságaival magyarázható: nagyszámú szeg, kevés kés, nagy kulcs, lópatkók (utóbbiak már a késői, széles lemezű formát mutatják). Ismeretlen rendeltetésű aranyozott réz- és bronzlemezek és egy aranyozott bronztál pereme,

ugyanúgy, mint néhány fegyver inkább az ostrom és a megelőző időszak szemétyanyagából kerülhetett ide (ugyanígy két kő ágyúgolyó-töredék is, Ø 11 cm).

A trágyaréteg jó konzerváló hatásának köszönhető a fatárgyak megmaradása: kisebb sajtárok, hordók fenékdeszkáinak darabjai, fatál töredéke és bőrcipők darabjai²⁵ (82. kép).

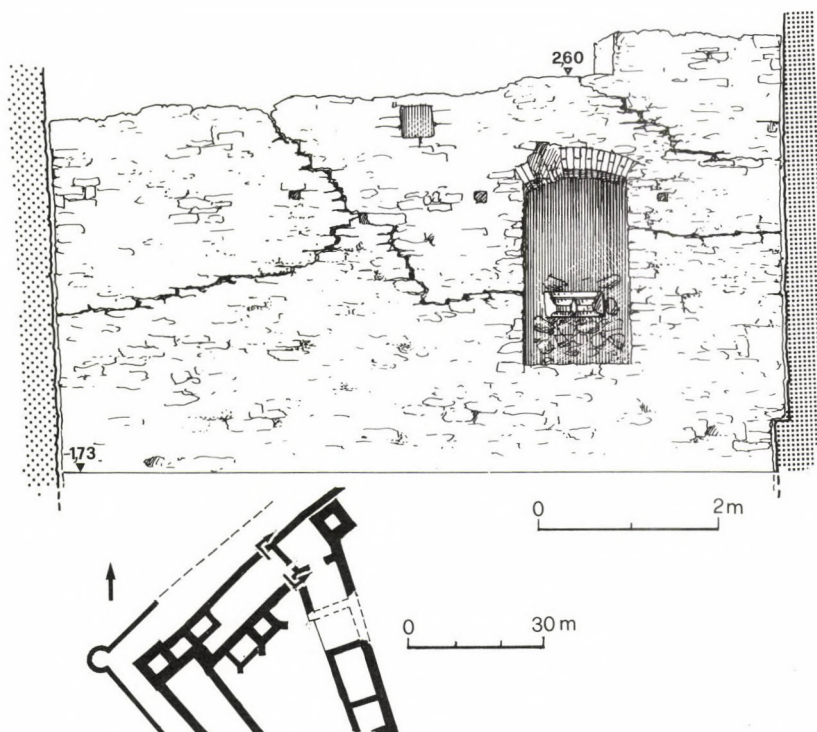
Az istállótrágya-réteg mellett a D-i oldalon, valamint K felé a trágyaréteg nem volt egynemű, hanem sok kőtörmelékkel és földdel, agyaggal keveredett (5/a réteg), de ez is az előzővel egy időben került ide. Ebben is találtunk a pusztulásra utaló leletet: egy bronzmozsár széthasadt és megégett töredékét (83. kép 14).²⁶

Feljebb, a 4. réteg sok agyagot és követ tartalmazott, ezt a vár egy másik pontjáról hordták ide: ekkor már véglegesen eldöntötték, hogy a régi É-i épület helyét magasan feltöltik, és ezzel egy további belső falszorost, illetve magas ágyúállásnak is használható felmagasított udvart hoznak itt létre. A feltöltés csekély számú leletanyaga korban nem különbözött az előzőktől: késő középkori négyzetes alakú kályhaszemtöredékek, néhány vas nyílhegy, bronzgyűszű és kis fakanál (83. kép 1—5.); bőrcipődarabkák, belül mázas fazéktöredékek. A pusztulásra utal a rétegben fekvő lapos tetőcserép-törmelék és két kis ablakmérmű fehér homokkőből.

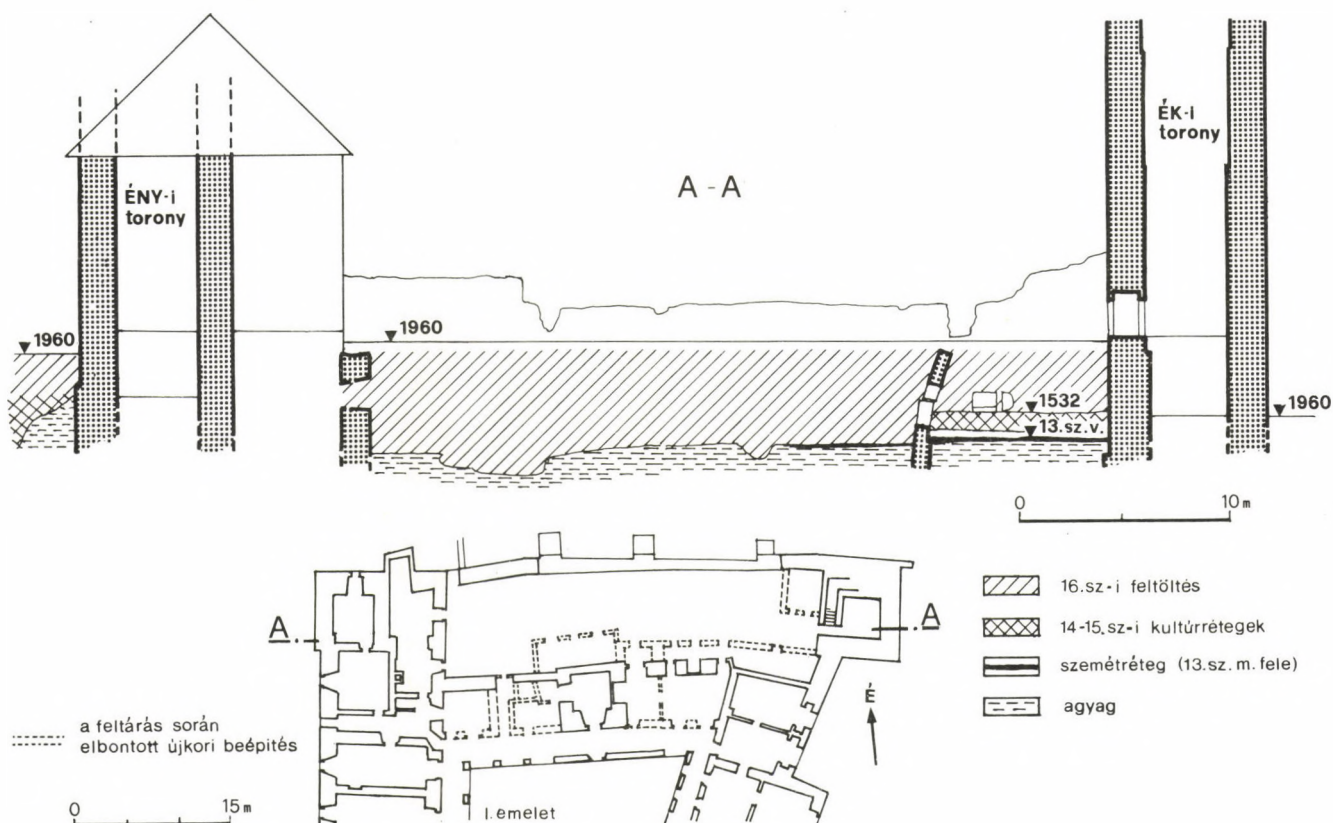
A réteg behordásakor a volt É-i épület K-i zárófalának földszinti ajtaját is befalazták: meglehetősen hevenyészett módon, földbe rakott kövekkel. Ezek között 4 db faragott ablakmérmű darab is volt (120. kép), hornyolt profilal; rekonstruálható rajzuk szerint több nyíláshoz tartoztak. Eszerint ez időben egyes emeleti ablakokat átalakítottak vagy megszüntettek. Lehetséges, hogy az É-i épület feleslegessé vált, udvarra néző ablakaiból kerültek ide.

A feljebb fekvő 3. réteg ugyancsak istállótrágya behordásával keletkezett. Kisszámú leleteit belül mázas fazéktöredékek, vörös lapos tetőcserépdarabok, fatörmelék (ág- és deszkadarabok), faszatár oldaldongája, feneke, vasszegek képezik. A kerámia most is a korábbi időszak maradványa, egy késő gótikus kályhacsempe töredéke is erre utal, valamint egy ívelt szárú, rövid nyakú vassarkantyú (84. kép).

Úgy tűnik, a 3. réteg behordása után a várban-elővárban felhalmozódott szemétyanyag elfogyott, a további feltöltést már egy sárga agyagréteggel végezték (2. r), melyet mintegy 1 m-es vastagságban terítettek a trágyarétegre. Az agyagban még kevesebb leletanyagot találtunk, vörösesbarna és szürke cserépedények töredékei, köztük belül mázas fazekak, kevés állatsont és faszén; itt is volt a régebbi szemétyből idehordott anyag, mint pl. 15. sz.-i kályhacsempékből két jellegzetes töredék. Az

8. kép. Az É-i épület K-i zárófalának feltárt maradványa (belső nézet a megdőlő rész elbontása előtt)

9. kép. Az É-i oldal sematikus keresztmetszete a két torony között (a feltárt betöltés fő korszakai; a középkori szint)

ostrom pusztításának következményeire (a 7. rétegnél bizonyítható tűzvészre) utaló lelet e rétegben is volt: egy középkori bronzmozsár törött, tűzben megolvadt maradványa (85. kép 12.).

Nemcsak az előbb leírt rétegek, de még az ezek fölött húzódó köves-törmelékes betöltés (1. r) és az ebben csíkokban jelentkező fekáliás szemét (1/a réteg) is nagyjából ugyanebben az időben került be a régi É-i épületszárny helyére. Ezt a kis mennyiségű leletanyagon kívül az is bizonyítja, hogy az 1—2. rétegek feltárásakor napfényre kerülő falak, az épület Ny-i zárófala és a D-i fal eredeti nyílásait a betöltés során kővel és földdel lazán befalazták, hogy a földfeltöltés ne csorogjon ki. E nyílások kibontása közben a D-i (homlokzati) fal Ny-i szakaszán a földszinti lőrésnyílás fölkéjében 2,5 m mélységben (tehát a 2. réteg alján) a 16. sz. első felében vert salzburgi pfennig került elő; a Ny-i zárófal csomójának tetején pedig egy emeleti ajtónyílás aljának maradványában a földbe rakott kövek között Ernest passauai püspök 1517—40 között vert érme feküdt, 1,7 m mélyen (az 1. r aljának megfelelően). Ez a két szerencsés éremlelet a feltárt leletanyaggal együtt bizonyít-

ja, hogy a 16. sz. első felében, valószínűleg még az ostromot követő első évtizedben határozták el a részben elpusztult É-i épület belsejének feltöltését egészen az emelet aljáig. A legújabb korban csak a felső réteg (F. r) humuszos-szemetes sávja rakódott le itt.

A NYUGATI FALSZOROS

A Bevezetésben már utaltunk arra, hogy az É-i épületszárny kivételével a vár más pontjain ásatást nem tervezhettünk. A Ny-i falszorosban is csak az tette lehetővé egy kis szelvény nyitását az ÉNy-i torony sarka mellett, hogy a helyreállítás menete közben felmerült az a terv, hogy kisebb szintsüllyesztéssel tegyék szárazabbá a Ny-i épületszárny külső falát. Ezért a feltöltés mértékének és korának megállapítására mégis szükség lett (10. kép).

A szelvénnel keresztirányban vágtuk át a feltöltést az épület és a falszoros fala között. Az újkori szint a lőrések alsó széle alatt alig 30 cm-rel mélyebben helyezkedett el. Az 1. réteg kőtörmelé-

kes, bontási munkákat bizonyító sávja alatt a 2. réteg laza, barna földfeltöltése feküdt; leletanyaga a 16—17. századból származott. A kerámiatöredékek között a belül mázzal bevont fazekak és tányérok már az újkorra jellemzőek. A betöltés korát egy 17. sz. eleji svájci garas, 17. sz.-i csiszolt díszű üvegpopohár töredéke és a század végére keltezhető habán majolikatöredék bizonyította (86. kép 13., 21.).

Lejebb egy vékony, égésre és pusztulásra mutató rétegsáv húzódott 5—10 cm vastagságban, faszénnel, téglá- és tetőcserép-törmelékkel. Ennek leletanyaga a 15. sz. második felében készült, részben belül mázas kerámiából állt, vas nyílhegy, evőár és puskagolyó kíséretében (86. kép 22—32.). Ez nyilván az 1532. évi ostrom rétege. Az alatta fekvő 3. réteg barna földje a falszoros építése után lassan lerakódó szemétből származik. Ny felé már eltömte azt az esőkivezető nyílást, amely eredetileg a falszoros szárazon tartására készült. A réteg leletanyaga a 15. századra jellemző kerámiából:

bélyeges fazekak, a század első felére tehető kályhacsempe mérműtöredéke (86. kép 38.), számszerű és puska lövedéke, 15. sz.-i lakatkulcs. A legkésőbbi lelet a 15. sz. végéről egy velencei üvegserleg fedelének töredéke (86. kép 46.).

A falszoros eredeti szintjét agyagfeltöltés képezte, tetején néhol kisebb kövek és tetőcseréptöredékek; köztük két nyílhegy utalt valamilyen 15. századi ostromra (az egyik nyílhegy vége a kőfalnak ütődve elgörbült 86. kép 47—48.).

A rétegződés tanúsága szerint a *kőszegi vár falszorosának kiépítésére csak a 15. században került sor*, valószínűleg a század első negyedében, legkésőbb a közepén; ennél későbbi létesítése esetében a 3. réteg leleteit is későbbi kerámiák jellemeznék.

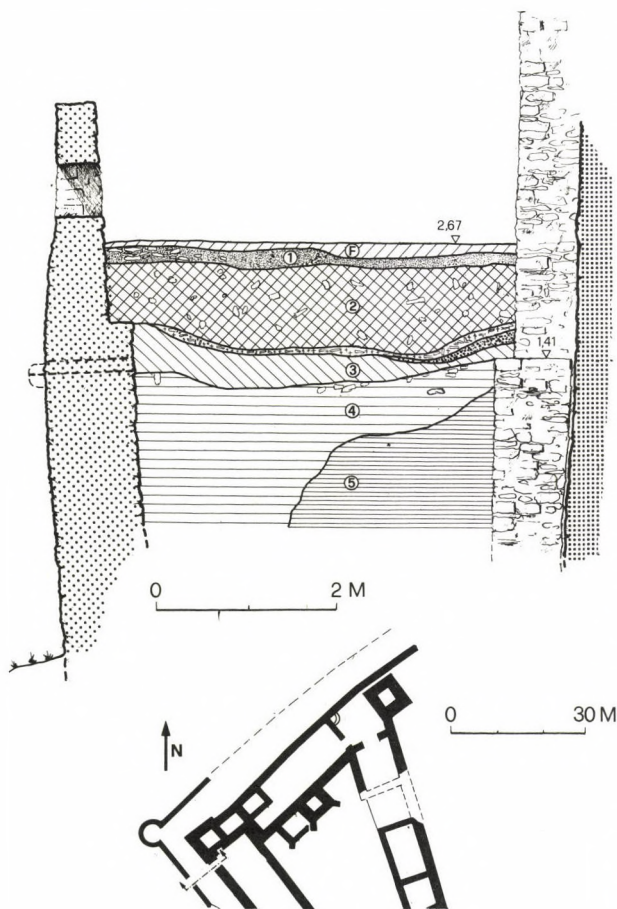
KISEBB KUTATÁSOK

A leírt feltárások mellett csak kisebb kutatóárkokat nyithattunk a szintviszonyok tisztázására a vár néhány pontján; ugyanis a Műemléki Felügyelet másutt nem engedett meg feltárást.

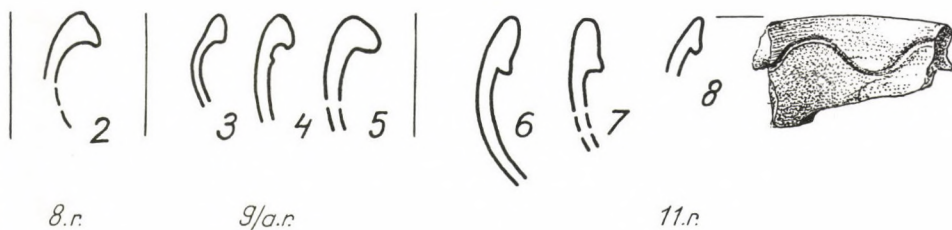
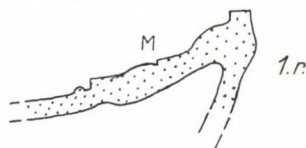
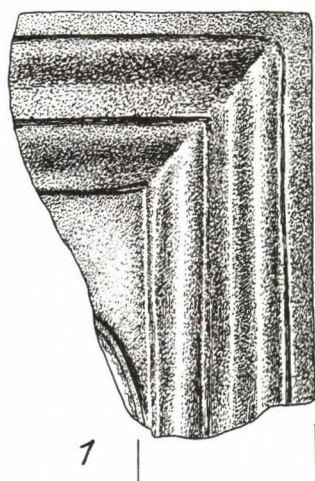
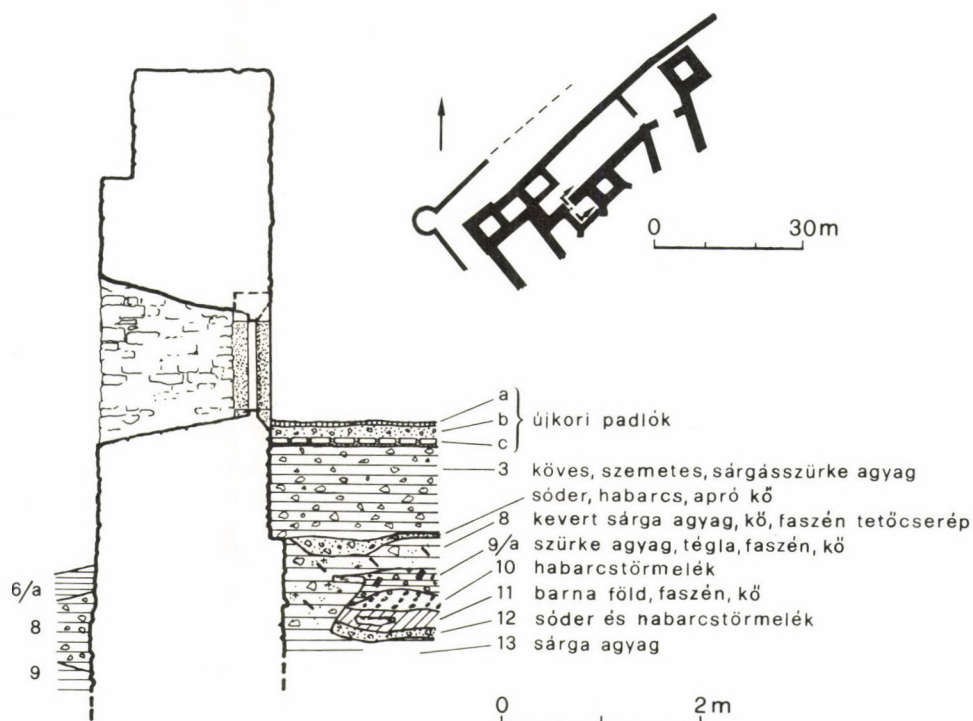
Ezek közül a legmélyebbre az É-i épület egykori udvari homlokzata előtt hatoltunk, tehát a barokk beépítés egyik földszinti szobájában (11. kép). Az újkori téglapadló (c jelzés) alatt vastag agyagfeltöltést találtunk, benne 16—17. századi csempetöredéket. Lejebb már jelentkezett a középkori épület kőfalának alapozásvastagítása, valamivel magasabban, mint a fal belső oldalán. Jól látszott az alapozáshoz ásott árok széle (8. r), amely vékony agyag-, sóder-, illetve földrétegeket (9—12. réteg) vágott át. Ezekben kevés középkori cserepet és állatcsontot találtunk, így a 11. rétegben 12. század vége—13. századi szürke fazékperemeket, a 8—9/a rétegben a 13. századra tehető osztrák típusú peremeket (11. kép). Sajnos a csekély mennyiségű lelet pontosabb korhatárokat nem ad, de azt bizonyítja, hogy az É-i palota megépítése előtt a vár területén laktak, nyilván elsősorban az őrség már akkor is huzamosabban itt tartózkodott.

A falkutatások során megállapítottuk, hogy a belső torony mellé, Ny-i oldalán még a középkorban egy kis helyiséget építettek, sarkán kis támpillérrel. Valószínűleg a bejáratot védő őrség használta.

Az udvar Ny-i árkádsora alatt nyitott kis szelvényünkben egy elbontott nagy pillér alapozását találtuk meg (1,7 × 2,4 m). Helyzete az itteni emeleti reneszánsz ajtó tengelyével egyezik. Eszerint egy ahhoz vezető külső lépcsőt vagy egy nagy erkélyt támasztott alá. (A melléte 1,3 m mélyről

10. kép. A Ny-i falszoros metszete és rétegződése (1: humusz, 2: törmelékes újkori feltöltés, alatta az 1532. évi ostrom csíkja, 3: 15. sz.-i feltöltés, 4: a falszoros építésének agyagos feltöltése, 5: a torony melletti eredeti agyagréteg)

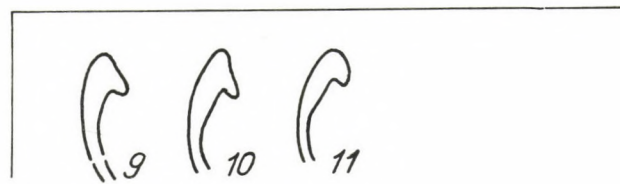

8.r

9/a.r

11.r

É-i épület előtt

É-i szárny K-i vége

0 5

11. kép. Az É-i épület homlokzata előtt feltárt szelvény rétegződése. Leletek a homlokzat előtti szelvényből és az épület keleti sarka előtt

előkerült 15. század végi bécsi fazéktöredék — 20/1. sz. jegy pecsétjével — a Mátyás-kori átépítésre utal.)

Két kis kutatóárokkal a külső falszorosok ÉNY-i és DK-i saroktoronyainak formáját tisztáztuk. A DK-i toronyról kiderült, hogy előszőr — ugyanúgy, mint az ÉNy-i toronynál — kívül kőkonzolokra támaszkodó téглаívek tartották a kiálló, kerek falsíkot, de itt később aláfalazták. Az ÉNy-i kis saroktorony eredeti felépítése befelé zárt volt, csak ajtó nyílt a falszoros felé.

ÉK-I UDVAR ÉREMLELETEK

1. táblázat

Mélység (m)	Réteg	Éremfajta
4,9 4,9 4,9 4,6 4,4 4,3—4,6 4,3—4,6 4—4,3 4—4,3 3,6	4 4 2/a 2/a 2. alján 2 2 2 2 2 2/f	Bécsi dénár, Ottokár 1261—76 (Luschin, 63) osztrák dénár, Albert I. 1282—1308 (Luschin, 91) Mária dénár (1382—85) (CNH II. 116) Velence, soldino, Michele Keno (1400—13) Zsigmond obulus (1390—1424) CNH II. 125. A) Ausztria, pfennig töredék, 15. sz. (háromkaréjban pólyás címer) bécsi dénár, Albert 1282—1308 (Luschin, 102?) délnémet pfennig, 15. század Ausztria, pfennig töredék, 15. sz. (háromkaréjban pólyás címer) Tirol, III. Zsigmond krajcár? 1439—96 I. Mátyás dénár, 1468—69 (n-x CNH II. 235. A)
3,7 3,7 2,8 2,9 2,8	2. gödör 2. réteg 2/f tetején 1.r alja 1/c 1/b 1/b	Tirol, III. Zsigmond krajcár 1439—96, 2 db; Ausztria, III. Frigyes pfennig 5 db; ebből 4 db Bécs, pfennig 1460—63 (háromkaréjban keresztes címer, W—H—T: Wiener Hausgenossen Teschler) Görz, I. Miksa, vierer, 1500—19 Görz, Leonhard, vierer (1454—97) (átfúrva!) I. Ferdinánd dénár 1528 (K—B) Ausztria, III. Frigyes pfennig (zweier) 1439—93 (háromkaréjban 3 címer) I. Ferdinánd dénár (1538) (K—B)
5—5,1 4,8 3 2,5 1,7	9. réteg tetején 7 7 7 6. réteg tetején 4 2 (lőrésből) 1 (ajtóból)	É-i udvar (É-i épületszárny) Bécsi dénár? 13. század Tirol, III. Zsigmond krajcár 1439—96 Ausztria, III. Frigyes pfennig, 1439—93 Ausztria, III. Frigyes pfennig, Bécs 1460—63 (háromkaréjban keresztes címer, W—H—T) Zsigmond obulus? Tirol, III. Zsigmond krajcár 1439—96 Salzburg, pfennig, 16. sz. első fele? Ernst passauai püspök, 1517—40 (Höfken: Passauer Pfennige 37)
0,88 m	2	Nyugati Zwinger Svájc, Zug kanton hamis garasa, 17. század eleje

A VÁR LELETANYAGA

BEVEZETÉS

A feldolgozás módszerét tekintve, az előkerült leleteket műfajonkénti csoportosításban tárgyaljuk. Ez a kézművesség egyes ágainak, ezek készítményeinek megismerését teszi lehetővé, a kronológiai rend pedig a fejlődéstörténetet, sok esetben a használati tárgyak típusának rövidebb-hosszabb stagnálását is. Nem ragaszkodtunk viszont a modern publikációkban általában követett szigorú anyag szerinti (készítési anyag) beosztásához (vas, színesfémek, csont stb.) ott, ahol a leletek bemutatása inkább tágabb funkciójuk szerint látszik szükségesnek (pl. fegyverzet, háztartás). Előbbi esetben egymástól szétválasztva kerülne tárgyalásra egy-egy leletcsoport, ami az egykori életben szorosan összetartozott. Módszerünkkel egyébként is a kisebb számban előkerült leletek egymást magyarázva ismerhetők meg.

A leletképek sorrendje viszont elsősorban lelőhelyek és rétegek, tehát a kronológiai rend egymásutánját követi. Ez ugyan sokak számára az ásatás pusztá dokumentációjának tűnik, de több annál. Mint az ásatás leírásánál láthatjuk, jelentős számban találtunk jól zárt, egymástól elkülönülő rétegeket. Ezek anyagának rendszeres közlése a rajztáblákon eleve lehetővé teszi a kormeghatározást, illetve bizonyítását. A középkori régészetben még ma is fontos, mert megoldatlan kronológiai kérdésekhez csak így jutunk közelebb. Így egyben alapot adunk a további — hasonló témát feldolgozó — kutatásnak. A műfajonkénti feldolgozás nyomon követése a képanyagban így valamivel nehezebb, de az azonosítás így is adott. A fényképeknél amúgy is a műfajonként elkülönített rendszert követjük.

Amíg a hasonló ásatásokhoz mérten is nagyszámú (mintegy 70 láda) kerámia anyagnál erősen szelektálva, de a lehetőséghez képest minden felismerhető típust reprezentáló rajzanyagot állítottunk össze, más tárgyak esetében a rajzi vagy fényképes közlés már inkább törekszik teljességre. Különösen áll ez a fémtárgyakra, amelyek mennyisége Kőszegen — más várakhoz mérten — csekély. Ennek az az oka, hogy elsődleges helyükön fekvő pusztulási rétegeket alig találtunk; feltöltésbe vagy szemétre viszont a valamilyen formában tovább hasznosítható fémtárgyakat itt

sem gyakran dobták. Az egyes várak ilyenfajta felszerelésének és különösen a fegyverzetnek a megismerése ezért korlátokba ütközik.

KERÁMIA (KONYHAI ÉS ASZTALI KERÁMIA)

Az ásatás leleteinek legnagyobb részét — ugyanúgy, mint más középkori lelőhelyek esetében — a kerámia alkotja. Ezt a körülményt az sem változtatja meg, hogy itt nem városi vagy falusi környezetben élők hagyatéka került elő. Bár leírásokból, leltárokból tudjuk, hogy az egész középkor folyamán a háztartások felszerelésének jelentős része fából készült, amellet a kerámiának volt a legnagyobb szerepe. Ennek zömét a konyhai használatban szükséges különböző főző- és tárolóedények (fazekak, korsók, kancsók, tálak, bögrék) fajtái képezték. Jóval kisebb mértékben találunk a terített asztalnál felhasználásra kerülő kerámiatárgyat (cserépkancsó, korsó, pohár), mivel az asztalnál a fából esztergyályozott tárgyak (tányérok, tálak, kupák) sokáig jóval kedveltebbek voltak és rangosabb környezetben ezeket inkább önből és üvegből készületekkel egészítették ki. Amint a leleteinkből is lemérhető, a cseréptárgyak asztali szerepe a 15. századtól kezdve erősödik. Döntő tömegben használatuk csak a 17–18. században következett be, amidőn a finomabb kidolgozású mázas és festett tálak, tányérok készítése általánossá vált.

13. SZÁZAD

A legkorábbi leletanyagot az ÉK-i udvar legalsó szemétrétege (4. r) és É-i épületszárny területén az agyagréteg felszíne tartalmazta. Jellegzetes erre a lelethorizontra itt a szürke redukált égetésű kerámia általánossága (a kerámia 90%-a). Formailag a kisebb-nagyobb fazekak, kancsók és korsók, a lapos tányér formájú fedők, valamint a mécsesek jelentik a háztartási felszerelés készletét. A peremprofilok nagyon változatosak: a kihajló és kisse vagy erősebben megvastagított forma mellett

(ami az ország más lelőhelyeiről is jól ismert ennél a kerámiafajtánál) itt nagyon gyakori az a megoldás, amikor a perem kívül nem legömbölyített, hanem laposra visszanyomott, vagy már a jellegzetes galléros profilt mutatja. Ugyancsak sajátos vonásnak tarthatjuk, hogy viszonylag nagyon gyakori a fazekak vállának díszítése. Néhány darabon a bekarcolt vonal, illetve hullámvonal (ez a peremen is előfordulhat, sőt a perem belsején is) jelentkezik archaikus elemként. Általánosabb viszont a körpecsétmustra, szépen kivitelezett egyszerű vonalrendszerrel, mely a fazekak 20%-án látható. Egy esetben a kétfajta díszítés azonos edényen (45. kép 7.) jelentkezik. A kancsóknál és korsóknál mindig megtalálható az osztrák importkerámiákra jellemző ferde bevagdolásokkal díszített fül (ez a technikai megoldás egyben a jobb kiegészítést is segítette). A fazekak peremén elhelyezett bevágott fazekas jelek (szintén az osztrák kerámia jellegzetessége) Kőszegen aránylag ritkák ebben a lelethorizontban: kereszt, talpas kereszt, illetve 3 bevágás egymás mellett, egy körpecsétdíszes fazéknál pedig a kiszélesített peremrészén 5 vonal (129. és 46. kép 14.). Kérdéses, vajon jelnek vagy díszítésnek vegyük-e azt a két kis bevágott keresztet, amelyek egy redukált égetésű kancsó fülén, a függőleges irányú bevagdolások felett láthatóak (73. kép 2.). Magunk fazekasjegynek tartjuk, mert ilyen megoldás fülön más jegy kicsinyített formájával is előfordult már (Buda, Pozsony importkerámiái között).

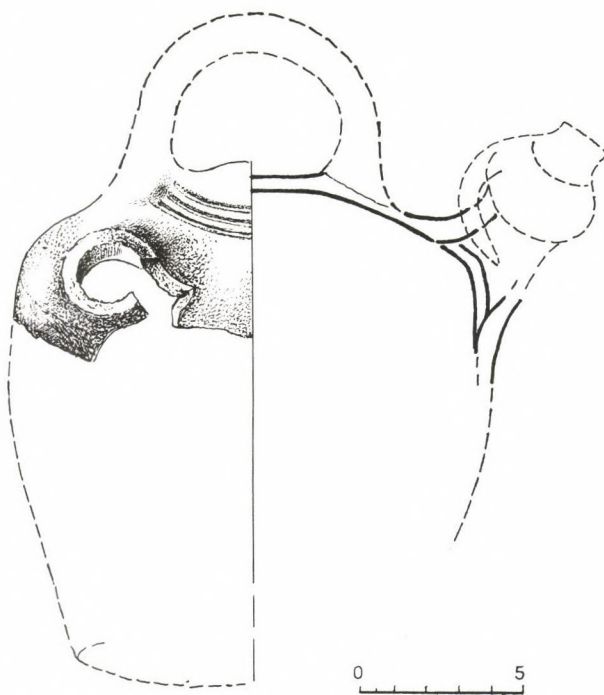
A 13–15. sz. folyamán az alsó-ausztriai fazekasságnál állandóan meglévő lapos tányér alakú fedőforma Kőszegen ebben a lelethorizontban általános. Előfordul mindkét változata: középen gömb alakú fogantyúval, illetve a peremről indított füllel felszerelve is (47. kép 12–14.; 72. kép 22.). A belsejükön koncentrikus körökkel és beböködésekkel díszített példányok ritkák.

Ritkább és Kőszegen is csak 1-1 példánnyal képviselt forma a kis, tölcésesen kihajló oldalú tálka, valamint a nagyméretű lapos tál. Utóbbi világosszürke, kavicsal soványított, kétoldalt 1-1 hurkafüllel, belsejét bekarcolt koncentrikus körök és ezeken belül hagyott sávban hullámvonal vagy ferde benyomkodások fedik. A perem tetején is hullámvonal fut körül (45. kép). (Ez, mint már említettük, az agyagréteg felszínén feltárt nagyobbik nyílt tűzhely tapasztásából került elő.) A kihajló fül mericéket csak egy töredék képviseli. A világítást szolgáló, kisméretű, tálka alakú cserépmécsesek, a kanócot tartó peremkiképzéssel, a szürke kerámiaanyagban már itt is megtalálhatóak.

Jóval kisebb mennyiségben a redukált égetésű kerámiák között az e korban már kialakult *finomabb asztali kerámia* is jelentkezik. Jól iszapolt agyagból, simított, sötétszürkén csillogó külső felülettel készült: kiskorsók, tálkák (?), valamint egy bevagdalt vonalakkal díszített oldalú edény, amely egyenes falával és sávos beosztásával valószínűleg fémvödörnek kerámia utánzata. Ez is ritka, eddig egyedülálló forma (49. kép 2.).

Valószínűleg ehhez a korhoz tartozik egy töredékesen megmaradt vederfüles kanna (Bügelkanne) darabja, ugyancsak jól iszapolt cserépből, melynek kiöntőcsövei sajnos letörték (lelőhelye az ÉK-i udvar É-i fala mellett, mélységét tekintve már valamivel feljebb volt a datált 13. sz.-i szintnél, de itt a sarokban lévő emésztőgödör miatt a rétegződés zavart volt). A más lelőhelyekről már ismert asztali edénytípus jellegzetes osztrák (valószínűleg bécsi) készítmény, melynek különböző megoldású példányait Magyarországon városokból és királyi várakból már jól ismerjük.²⁷ (12. kép).

A fazekak között eddig egyedülálló egy barnásszürke, lapos peremű kétfüles forma, amelynek sajátosságát a vállán elhelyezett, kissé kiemelkedő címerpajzs adja. A címerben benyomott éksorokból képzett két ferde vágás látható (48. kép 13.).

12. kép. Szürke bécsi korsó, 13. sz. vége

A szürke kerámiákhoz képest csekély mennyiségben barna kerámia is előfordult, ezek formailag sem kapcsolódnak az előbb tárgyalt csoporthoz. Ugyancsak eltérőek a csak töredékekben szereplő, homokkal erősen soványított agyagból készült, világosszürke fazéktöredékek, a hazai 13. sz.-i anyagra jellemző párhuzamos bekarcolt vonal-dísszel (főleg az É-i épületszárny területén a 9. réteg szintjéről, illetve már a felette húzódó réteg aljáról (72. kép 13.).

A mázzal bevont kerámiát csupán 2 db képviseli, ez is mutatja, hogy ebben az időben még előkelőbb környezetben is ritkaságnak számított. Az egyik egy korsóhoz vagy kannához tartozó, piszkos-barnászöld mázas kis fültöredék, a másik egy apró, barna mázas orsókarika (129. kép). Kétségtelenül ezek is importtárgyak Alsó-Ausztriából, talán Bécsből.²⁸

A jól megfigyelhető rétegződés miatt a bemutatott anyag egységes használati korszakot képvisel. Kormeghatározás szempontjából különösen a bevágott fazekasjegyek és a körpecsédísz használható: mindkettő a 13. sz.-ra utal.²⁹ Ugyanilyen jellemző a bevagdalt fülek fellépésének kezdete is. Az újabb osztrák kutatás e vonásokat a 13. sz. első fele—középe időszakára teszi. Hazai jól meghatározható leletegyüttesek alapján³⁰ ez az időszak a század második felére is kitolható. A kőszegi éremleletek szerint a század második fele, *legkorábban* a 80-as évek jelenthetik a bemutatott anyag záróhatárát, a legkésőbbi érem figyelembevételével pedig még az 1300-as évek is számba jöhetnek. A technológia és a jellegzetes formák az Alsó-Ausztriában kifejlődött fazekasságra utal, mely sok új formai megoldást vesz át nyugatabbról.³¹ Jellegzetes technológiája,³² a redukáló égetéssel elért szürke, néha fémesen csillogó felület főleg a városi fazekasság gyakorlata.

A kőszegi vár megépítése után az első évtizedekben ez az alsó-ausztriai típusú kerámiaanyag dominált itt. Viszonylagos közelségét tekintve a kereskedelmi forgalomnak nem lehettek akadályai,³³ de még inkább elősegíthette ezt a tulajdonos Kőszegi család időnkénti nyugati orientálódása, valamint Albert osztrák herceg területi foglaltatása (1289—1291). Valószínűnek tartjuk, hogy a kialakuló város kezdeti időszakában nem rendelkezett meggyökeresedett helyi fazekassággal, mint később, és a környékbeli termelés nem volt igazi versenytárs. Inkább gondolhatunk egy ilyen helyzetre, mint hogy ez a kerámia egy esetleg idetelepített fazekasság helyi terméke; ez utóbbi esetben a sajátos vonások, eltérő mintakincs kifejlődése volna indokolt, valamint a jóval egysé-

sebb, szegényesebb formaváltozatok. A nyugat-magyarországi kerámiaanyag fejlődéstörténetének pontosabb ismeretében e kérdésről majd többet lehet mondani.

14. SZÁZAD

Erre az időszakra csak egy nagyon kis mennyiségű leletanyag utal: az ÉK-i udvar 2/a rétege (50. kép), mely ennek az udvarnak csak egyik felében volt fellelhető. Ebben az időszakban a vár szemétanyagát a falakon kívülre hordták, és így ásatási területünkön nem halmozódott fel.

A kerámiaanyag 54%-át a redukáló égetést használó technológia adja. Részben kihajló, legömbölyített peremprofilok, még gyakrabban laposan visszanyomott vagy kissé galléros peremek jellemzik a fazekakat. Az oxidált égetésű barnászöld fazekak profilmegoldása változatosabb, de az előző két megoldás ezeknél is gyakori.³⁴ A korsótöredékek fülén az egyszerű behasítás, a ferde bevagdolás és a benyomkodott díszítés egyaránt előfordul (132. kép; 50. kép 14—17.). Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek is barnászöld színű kerámiák. Szórványosan már sárgára égetett színű kerámia is jelentkezik. Az oxidált égetésű kerámiaanyagra általánosan jellemző ettől a kortól kezdve a jó kiégetés.

Ugyancsak a vörös kerámia csoportba sorolható négy lapos mécses is, melyek formailag a korábban is ismert osztrák mécsesekkel rokonok (valamennyi kerámia fenéktöredéke a korongról lemelelt és nem a levágást mutatja).

A rétegben talált érmek (Mária dénár, 1382—85, és velencei soldino, 1400—1413) alapján az 50. képen bemutatott kerámiaanyag már a század végét jellemezheti. Így érthető, hogy több vonásban — mint pl. a jól kiégetett, barnászöld kerámiák jellegében — a 15. századi termékekhez áll közel. Eltérő viszont attól a redukált égetésű termékek nagy mennyiségével, ami a 15. században már jobban háttérbe szorul. Ezek a jellemzők nem csupán a fazekasság fejlődéstörténeti változására utalnak, de nagy valószínűséggel a fazekastermek kereskedelmében is fellépő változásokkal függenek össze: az alsó-ausztriai exporttevékenység a 13. sz. második feléhez képest egyre inkább csökkent.

15. SZÁZAD ELSŐ FELE—KÖZEPE

Ennek az időszaknak az emlékanyagát az ÉK-i udvar 2. rétege őrizte meg számunkra, melynek éremleletei közül Zsigmond obulusa (1390—1424)

ad csak biztos időhatárokat, három ausztriai pfennigtöredék már pontosan nem határozható meg, és esetleg a század második felébe is átnyúlik. A feljebb húzódó réteg (2/f) azonban érmével (1468—69) és felszínének záró időhatárával nyilvánvalóan a század utolsó harmadát—végét képviseli, így az alatta húzódó szemétréteg valamivel korábbi.

Az oxidált égetésű kerámiaanyag mennyiségben már domináló; legjellemzőbbek a sárga, főleg narancsvörös fazekak, kihajló, megvastagított és legömbölyített peremmel. Aránylag gyakoriak köztük a peremen a fazekasjeggyel ellátottak: főleg egyszerű bevágott, illetve fazekaskéssel benyomott jelek (51. kép 14—25.). Ezek nyilvánvalóan a jóval korábbi *alsó-ausztriai jelek hagyományaként készülhettek, itt is a kifejlődő városi fazekasság műhelyeinek megkülönböztetéseként*. Összehasonlítva 6 vagy 7 fazekasműhelyt jelenthetnek. Két esetben nagyobb narancsvörös fazekak peremén már bepecsételt (bélyegző formájú) jegyet láthatunk: az egyik kereszt alakú, a másik áldó Krisztuskéz (51. kép 26., 12.). A kancsók esetében ugyancsak találkozunk a korai ausztriai fazekasság formai hagyományainak átvételével a fül díszítésének megoldásában (52. kép 6.). A vagdalt díszítés mellett azonban inkább a benyomkodásokkal képzett különböző minták dominálnak (132. kép). Megtalálható már a — sokkal később általánossá váló — belsejében átfúrt fülkiképzés, ami a kancsókól-korsókból szokásos közvetlen ivást könnyítette meg (132. kép). Belsejében karcolt díszítésű tál és lapos cserépmécses egészíti ki a készítmények sorát (52. kép 3., 7.).

A közepes méretű cseréppoharak ez időben már jelentkeznek:³⁵ barnásvörös, illetve gyakrabban barna színű, durván soványított cserépből. Két forma gyakori: a karcsú talpú baluszteres serlegforma és az egyenesfalú pohár (54. kép 1—13.). Amíg a fazekaknál még általános a korongról leemelt készítési mód, a poharak már levágott talppal készültek.

Jellegzetes ettől a korszaktól kezdve a finom kivitellű, asztali használatra készülő kerámiák megjelenése, elsősorban az ilyen rangos környezetben. Korábban hétköznapi használatban a feudális asztalon is fatárgyak szerepeltek: ivócsészék, kupák, palackok — használatuk csak fokozatosan szorult hátrább, és a tányérok, tálak esetében később sem csökkent.³⁶ Kőszegen a jól iszapolt agyagból készült ferde oldalú tálak tartoznak ide, melyeknek vízszintesen kiálló peremét bevagdaltásokkal vagy körpecsédísszel látták el. Körpecséttel kirajzolt rozetta díszíti az egyik nagy sárgásfe-

hér tál fenekét (69. kép 11.). Lehetséges, hogy ilyen tálakat étkezés közben kézmosótálként használtak, hiszen ez a szokás különösen a feudális körökben terjedt el.

Gyakoriak az egyenes oldalú, felfelé szélesedő poharak (53. kép 4—6.), egy esetben redukált égetésű szürke színnel (53. kép 9.). Utóbbi jól mutatja, hogy ez a forma a 15—16. sz.-ban kedvelt asztali ezüstpoharak hatására készült. Néhány töredék bizonyítja, hogy ehhez a pohárformához fedő is tartozott, középen kúposan kiálló fogóval. A fedőknél (53. kép 1—2.) és némelyik pohár oldalán pecsétlővel benyomott díszítést alkalmaztak. Az asztali kerámiát kisméretű kancsók egészítik ki, ezek is finoman iszapolt sárga cserépből. Körpecsédísz és vörös festés gazdagította megjelenésüket. Bár valamivel későbbi betöltésből került elő, a jellegzetes festésminta alapján ide sorolhatunk egy kis cseréppoharat és asztali kis edénykét (só-fűszertartó?) is (70. kép 8—9.).

A használati, konyhai kerámia 20%-át teszi ki ebben az időszakban a szürke, redukált égetésű kerámia, a grafitval kevert anyagú pedig csak 5%. A redukált égetésű fazekak között a korábbi szeméttanyagból ide került, 13. és 14. századi fazekasjeggyel ellátott töredékek is vannak (az 58. és 66. számú jegyek: 54. kép 29—31.), ezek profilmegoldása sem olyan vaskos, mint a valóban 15. századiaké (54. kép 25—28., 33—36.). A nagyobb méretű, grafitos tárolóedények közül háromnak a peremén volt fazekasjegy (54. kép 33—36.).³⁷

Mázás edény csak két kancsó (?) néhány töredékével volt képviselve ebben a rétegben: kívül-belül világoszöld mázzal, nyilván ezek is asztali díszedények, az egyik sűrű körpecsédísszel.

A drágább külföldi importkerámiát kétfajta kőcserép képviseli. Az egyik a németországi, ún. dreihauseni (újabbán Falke-csoportnak nevezett³⁸) kőcseréppoharak körébe tartozik: magas hengeres testű pohár töredékei a hullámosra nyomkodott talpperemmel, falát hálós mintában a műhelyre jellegzetes négy kiemelkedő ponttal ellátott kis szögletes pecsétlővel borították. Átmérője 7 cm lehetett, eszerint nagyobb méretű (22—25 cm magas) példány volt, kívül csokoládébar-na agyagmáz felülettel (168. kép).

A másik csoportot a morvaországi kőcserép jelenti, két lošticei pohár töredékével (168. kép). Pontos formájukat már nem lehet megállapítani. Mindkét darab a század első felében került ide és legkésőbb a század közepe táján már a szeméttbe került.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a 15. sz. első felében Nyugat-Magyarországon — részben

valószínűleg magában Kőszeg városában is — a fazekasműhelyek tevékenysége, termelési szintje lehetővé tette a korábbi nagyfokú ausztriai import erősebb háttérbe szorítását. Ezek a műhelyek, bár technológiában és készítményeik formakincsével elütnek az alsó-ausztriai városi fazekaságtól, némely fentebb említett vonásaikban — így a peremen elhelyezett fazekasjegyek — megőrizték ott kialakult jellegzetességeiket.³⁹ Ma még nehéz volna eldönteni, hogy ebben egy korábbi 13—14. sz.-i áttelepülés vagy csupán a középkorban gyakori mestervándorlás következményeit lássuk. A termékek mintegy 25%-át kitevő külföldi import részben a határ menti fekvés eredménye, de szerepet játszik benne a feudális tulajdonos rangja is: a helyi és környékbeli műhelyek készítményei a fokozottabb konyhai igényeknek nem mindenben voltak megfelelőek. A finomabb kivitelű asztali használatra szánt kerámia (tálak, kancsók, poharak) több különböző — talán részben távolabbi — dunántúli fazekasműhely magas színvonalú tevékenységét bizonyítja, gazdag forma- és díszítőkinccsel.

15. SZÁZAD MÁSODIK FELE — 1500-AS ÉVEK

A következő lelethorizontot a század második felében szemétre került tárgyak jelentik. Két jól zárt és azonos időszakra utaló érmeikkel keltezett réteg használható fel: az ÉK-i udvar 2/f jelzésű rétege és ennek az udvarnak sarkában álló emésztőgödör 2. rétege. Az elsőben I. Mátyás dénár 1468—69 években vert típusa, a másikon az osztrák III. Frigyes pfennigjei és tiroli III. Zsigmond krajcárjai (5, illetve 2 db). Bár ez utóbbi veretek időhatára túl tág (1439—96), az osztrák veretek között 4 db olyan verdejeggyel fordult elő, amelynek felső időhatárát 1463-mal lehet zárni.⁴⁰ Ez arra mutat, hogy a szemét nagyobb része mindkét helyen már a 60-as években felhalmozódott, illetve ilyen korú leleteket is tartalmaz. Az ásatási leírásnál adott elemzésünk szerint azonban valószínű, hogy még az 1500-as években is került szemét a réteg tetejére. Kiegészíthetjük a leletek körét részben azzal a leletanyaggal, amely az É-i épületszárny alatt, a középkori nívóba beásott, illetve ezt fedő 7. rétegben találtunk, mert ebben is III. Frigyes és III. Zsigmond 2, illetve 1 érme volt. E réteg kerámiáiból azonban csak azokat a darabokat használjuk fel, amelyek típusát azonos jellegű töredékek az előzőekben említett zárt rétegekből is megerősítik. A 7. réteg égett törmeléke ugyanis már az 1532-es ostrom pusztulási anyagát

is jelenti — bár, mint a pénzek is bizonyítják, a feltöltéshez nagyrészt *korábbi* szemétanyagot is használtak.

A kerámiaanyag legnagyobb részét a század második felében a vörös, barnászvörös színű fazekak és kancsók teszik ki. A fazekaknál 2/3 részben a korábbiaknál már leírt megvastagított-legömbölyített peremprofil megtaláljuk. Ezek kb. 10%-án alkalmaztak fazekasjegyeket: zömmel a század első felében is használtakhoz hasonlókat (+ alakú, V alakú, 4-5-6-8 egymás melletti bevágás vagy benyomott mélyedés: 56. kép 10—16.). Bepecsételt jegy csak négy fajta volt: ezek eddig csak itt találhatók. A pecsételt fazekasjegyekből a 7. rétegben talált sorozatot is e századba sorozhatjuk, mert hasonló a 2. gödörben is volt (75. kép 2—4.). A fazekak formájára a zömökebb, alacsonyabb testű megoldások a jellemzőek. Némelyik darab szélesebb arányaival, tagolatlanabb formájával az osztrák kerámia formáihoz áll közel, köztük két jellel ellátott is (67. kép 4—6.). Osztrák formát utánzó lapos tányér alakú fedők is e hatásokról tanúskodnak (67. kép). Ugyanakkor vannak a hazai formakincshez igazodó, karcsú magas testű fazekak is, fejlett technikai megoldással (korongolt, korongról levágott). A fazekak között 1/3 részben különféle gyengén tagolt, néha galléros formájú peremprofilok fordulnak elő, ezeken perembélyeg soha sincs.

Az egész leletanyagban egyedülálló formájú egy váza alakú barnászvörös fazék, erősen domborodó vállal és szűk szájjal (valószínűleg nem főzésre, hanem tárolásra, kamrai célokra használták: 136. kép 3.).

A kancsók és korsók vastag fülét bemetszéssel, benyomással ekkor is gyakran díszítik, ivásra átfűrt megoldása ekkor is használt.

Az edények kb. 15%-a mázzal bevont. Zömmel füles fazekak; legömbölyített peremű és galléros peremű egyaránt volt. Két fazék peremét csipkésre nyomkodták. A zöld máz csak az edény belsejét vonja be, alatta engobe nincs! Közepes és kisméretű 3 lábú lábasokat is használtak már, barna, illetve sárga mázzal, fanyél számára kiképzett, meredeken álló fogantyúval. Egy töredék tanúsága szerint füllel kiképzett változatuk is volt⁴¹ (60. kép 3.). A század elejétől fogva gyakori ferde oldalú és széles peremű tálaknak most már belül zöld mázas változatai is fellépnek (a máz alatt engobe nincs), díszítésük most is körpecsétlővel készített rácsminta a perem tetején, illetve állatformát mutató bepecsételt dísz a tál aljában (136. kép 4.). Úgy gondoljuk, a díszített réz- és bronztálak hatása nyilvánul meg ebben. Egy szép formájú, a má-

zatlan példányoktól elütő alakú, belül mázas korsó is van ebben az anyagban, valamint egy kisméretű (m: 14,7 cm) kívül-belül barnássárga mázas kis kancsó (135. kép).

Két, belül gesztenyebarna mázas tál jellegzetes befelé tagolt peremével bizonyítja, hogy már ebben a században is foglalkoztak lepárlással (desztillációval) a kőszegi várban, mint ahogy erről a kultúrtörténeti fejezetben fogunk szólni (13. kép).

A mázas anyagban ettől kezdve gyakorivá válnak a kis füles bögrék, belül zöld vagy barna mázzal. Ezek között is gyakori a csipkézett díszű peremű.

Egyedülálló eddig egy nagyméretű vörös cserép sütőharang (kenyérsütéshez, Ø: kb. 50 cm) és egy kiöntőcsöves tároló korsó (133. és 136. kép).

A század első feléből megismert ferde oldalú tálak ebben az időszakban is előfordulnak. Változatos megoldással díszített peremmel, néha belső oldalukon bekarcolt hullámvonaldísszel most főleg vörös cserépből fordulnak elő (58. kép 18—21.).⁴²

Az asztali ivópoharaknak most is a már korábban használt két fő formája kedvelt. A vörös és barna színű, baluszteres testű típus itt néha zömökebb megoldással fordul elő, egyesek vállát korongolt bordázással díszítették.

A finom kivitelű asztali díszkerámiát is elsősorban a poharak képviselik. A sárga, ritkábban vörös vagy rózsaszínű, egy esetben fehér kerámia többfajta műhelyből kerülhetett ide. Némelyiket vörös csíkokkal, másokat ferdén elkanyarított foltszerű mintával festették ki (59. kép 15.). Az egyik pohár az egész felületét borító pecsétmintával a budai díszkerámiával rokon (59. kép 13.). Egy másiknál a sávokban körülfutó körpecsétminta nem is hagy szabad felületet (68. kép 5.). E darabok mind az egyenes odalú, felfelé tölcséresen szélesedő, Európa-szerte ismert gótikus pohárformát követik. Ezek között is találkozunk ritkább számban redukált égetésű, szürke példányokkal (68. kép 6—7.), utóbbi itt is egy ezüstpohár cserép másolata (134. kép).⁴³

A foltmintával festett sárga kerámia sorában meg kell említenünk még egy ugyanebből a műhelyből származó kis cserépperselyt (59. kép 16.).

A lapos cserépmécsesek, a kanóc számára kiképzett csücsökkel még most is általánosak. A barnára égetett cserépből készült példány leemelt, a rózsaszínű korongról levágott aljú. Egyetlen példányban gyertyatartónak is használható megoldás is jelentkezik (170. kép).⁴⁴

*

Összefoglalóan a kőszegi kerámialeleteknek a 15. sz. második felére keltezhető anyagáról megállapítható, hogy a fazekasság fejlődése az itt képviselt nyugat-dunántúli műhelyek esetében is folyamatos, és együtt halad az ország középső vidékének műhelyeivel. A kisebb formai eltérések a regionális különbségekkel és valószínűleg az alsó-ausztriai fazekasság erősebb hatásával magyarázhatók. Ma még nem ismerjük a nyugat-dunántúli műhelyeket (lokalizálásukat), csak termékeiket. Nyilvánvaló, hogy a legfejlettebbek a legnyugatibb fekvésű városokban keresendők.

Az általános fejlődés eredményeit nézve, a kerámiák ebbe jól beleilleszthetők, nem csupán országos, de közép-európai szemszögből is. Ilyen a belül mázzal bevont kerámiák nagyobb számú használata a legkülönbözőbb edényfajtáknál egyaránt. Ez akkor máshol is (Ausztria, Csehszország, Morvaország) gyakoribbá válik, elsősorban a városok és várak fogyasztóinál.⁴⁵ A feudális főúri — időnként királyi — vár rangja Kőszegen is számításba veendő. Az asztali cseréppoharak gazdag sorozata, anyag és forma szempontjából egymástól nagyon különböző megoldásai bizonyítják, hogy a vár számára sok különböző fazekasműhely termékeit hozták be, illetve vásárolták. Jellemző Kőszegre, de a többi nyugat-magyarországi városra is, hogy a fejlett budai műhelyek piackörzetétől távol fekvő, közönséges használati kerámiájuk más jellegű, attól már nem befolyásolt. (A közvetett hatást mutató pecsétetes díszű pohár: 59. kép 13. ritka, kivételes darab itt.)

KÜLFÖLDI KERÁMIA

A konyhai importkerámia mennyisége kisebb, mint a század első felében. A szürke redukált fazekak már aránylag ritkák, a grafitval kevert anyagból készültek (az osztrák névhasználatban „Eisentonware”) ekkor válnak igazán általánossá az importanyagban. A külföldi kereskedelmi forgalomban ezekből aránylag nem sok edényfajta gyakori. A kőszegi várban közepes, valamint inkább nagyméretű fazekakat (erősen megvastagított, lehajlott peremprofilal) és nagyméretű, vastag fülű kancsókat használnak. Az előforduló perembélyegek között a pólyás-keresztes bécsi jel a leggyakoribb (59. kép 1—2., 7—8.), de a T jel és egy eddig ismeretlen jel is előfordul (59. kép 9.). A kormeghatározás kérdésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a grafitos edények zöme a 2/f réteg felső sávjából került elő, és még gyakoribbak voltak az É-i épületszárny 7. rétegében. Emiatt inkább a század végére, esetleg a 16. sz. elejére keltezhetők. Ennél csak a 2. gödör kis fazeka ko-

rábbi, ezt az itteni leletek zömével az 1460—80 körüli évekre tesszük (68. kép 8.; 139. kép). Analógiája a Szlovákiából 1457 körül elrejtett pénzleletes kis fazék.⁴⁶ A kőszegi peremén kétfajta bélyeg (11., 39. sz.) látható.

Nagyon valószínű, hogy a sötétszürke, tölcséres testű asztali ivópohár is alsó-ausztriai importként került ide, mert magyarországi társaitól nagyon különbözik. Analógiáját eddig csak Eisenstadtból (Burgenland) ismerjük⁴⁷ (134. kép 10.).

A ritkább és drágább, asztali használatra szánt külföldi kerámiát három távolabbi vidék terméke képviseli. A legkorábbi morvaországi (Loštice) kőcserépszerlegetek továbbiak követték, mintegy 4–5 példány. Az egyik ezek közül a magas, nagy fülel ellátott típus alakját mutatja (59. kép 17.); a többinél a serleg pontos formája már nem állapítható meg. Az újabb morvaországi kutatás a hosszabb fülel ellátott poharakat a 15. sz. második harmadába helyezi,⁴⁸ ami kis különbséggel a kőszegi darabnál is elfogadható. Magunk ezt — és a továbbiakat — inkább a Mátyás kori kapcsolatok idejére tesszük (cseh királlyá koronázása Olmützben 1469-ben történt).⁴⁹ Két morvaországi pohár már a későbbi pusztulási rétegben feküdt (140. kép 2.), lehet, hogy ezek még a 16. század elején is használatban voltak. Ugyanebből a késői rétegből került elő egy Rajna-vidéki, siegburgi kőcseréppohár töredéke; galamszürke kőcserép, kívül foltosan gesztenyebarna. A baluszteres testű, tölcséres szájú poharak sorába tartozik, ezek a 15. sz. közepe táján voltak kedveltek.⁵⁰ Amíg a morvaországi poharak Magyarországon az előkelő feudális környezetben jól ismertek voltak,⁵¹ várakból, városokból többször is előkerülnek, a siegburgi kőcserép nálunk már ritkának számított. Hisz még Németországban, a készítési helytől távolabb sem volt mindennapi a használata — így például egy nürnbergi fogadó gazdag 15. századi leletanyagában is csak két siegburgi kőcserép szerepel. Ezért joggal feltételezhetjük, hogy hazánkba az ilyen kőcserép nem drágább kereskedelmi áruként, hanem inkább külföldet járt személyek után, néha pedig külföldi ajándékként került.

MAJOLIKA, 15. SZÁZAD VÉGE

Az egyik legritkább külföldi kerámia, a felsőolaszországi majolika különböző méretű és díszítésű kancsókkal van képviselve. Két apró méretű játék (vagy valamiféle fűszeres olajat tartó, asztali használatra szánt) kis kancsó elülső oldalát sötétkék csíkozott medalion-keretben sárgásbarna rácsminta,⁵² illetve kék pólyával olasz címerpajzs

díszíti (169. kép felül). Egy valamivel nagyobb kancsónak csak a szájrésze maradt meg.

Egy közepes és egy nagyméretű kancsó teljes formája kiegészíthető volt. A 17 cm magas kancsó szája erősen csücskösre nyomott, széles lapos szalagfüle van. A csíkozott (létramintás) medalion belső sávjában a Faenzában kedvelt „lángnyelvekkel díszített” keretelést alkalmazták (színek: kobaltkék és okkersárga); a belső mezőt gótikus betűkkel alkotott Krisztus-monogram (*yha*) díszíti. A nagy kancsó 23 cm magas, szája, füle és alig tagolt talpmegoldása az előzőhöz hasonló, de teste felfelé jobban szűkül, hasa viszont zömökebb jeleget ad. Elöl ezt is csíkozott medalionkeret borítja. A medalionban balra néző fiatal férfi mellképe látható, az arcot keretező haját lapos kerek sapka fedi. A medalion két oldalán a szabadon maradó felület kitöltéseként virágos indadíszet alkalmaztak (színek: kobaltkék, okkersárga, világoszöld). Valamennyi darab cserépanyaga világossárga, porózus, kívül sárgásfehér ónmázzal. Ezekon kívül még egy nagy kancsó fültöredéke került elő (137—138. kép).⁵³ Bár részben a későbbi pusztulási réteghez tartozott, stílusuk alapján ugyan csak a közepes méretű kancsó párhuzamát, azzal egyidősnek tartjuk azt a két kancsót is, melyek töredékei a forma és a minta kiegészítésére nem elegendőek (140. kép 1.). Ezeknél is az előzőkhöz hasonló, kobaltkék festésű rácsosított medalion foglalta el az elülső oldalt, sajnos belső dekorációját (okkersárga festés) nem ismerjük.

A kőszegi kancsók közeli párhuzamait a kutatás a 15. sz. második fele — 1500 körül működő felső-italiai műhelyekhez köti, elsősorban Faenza mestereihez. Ez utóbbi helyről 1470—1500 közötti időből például nagyon gyakori díszítés a sienai Szt. Bernát-jelvény (a lángnyelvekkel keretezett Krisztus-monogram),⁵⁴ amely kisebb kancsón is ilyen megoldásban szerepel. Darabunk kor meghatározását segíti Hans Memling egyik csendéletet ábrázoló festménye, amelyet 1490 körülnek tartanak. Az asztalon itt egy, a kőszegihez nagyon közel álló kancsót ábrázol.⁵⁵ Ezért kancsónkról és párhuzamairól feltehetjük, hogy a 80-as években faenzai műhelyek kedvelt exporttermékei lehettek.

A nagy kancsó mellkép portréjához hasonló fiatal női és férfi fejek ugyancsak a faenzai majolikatanyérokra és vázákra is előforduló szép motívum. Hasonló stílusban 1470—75/80 körül készült darabokon találkozunk velük.⁵⁶ Jellegetes ezeknél a fej körüli kontúros keretelés — mint kancsónkon is —, amely így a kompozíció háttérét leszűkíti. A kőszegi darabnál ezt a háttérmezőt

kétfajta kék-sárga virág, indadísz és apró pontocskák töltik ki. Ugyanilyen indadísz láthatunk egy nagyméretű váza nyakán, melyet 1470—80 körüli faenzai terméknek határoznak meg.⁵⁷

Bár a 16. század feltöltési rétegéből került elő, típusa alapján a többi majolikalelettel egyező korúak azok a töredékek, amelyek egy tányérhoz tartoznak. A széles tányérperem fő díszítő motívumát hurkolt szalagminta alkotja, a közöket hegyes zöld levelek és kacsaringós vonalak töltik ki. A tányér belseje felé koncentrikus sávokban geometrikus díszítések helyezkednek el (színek: kobaltkék, okkerbarna, okkersárga, rézzöld; kb. 27 cm Ø). A tányér hátsó oldalát egyszerű koncentrikus vonalak és sávok borítják kék és mangánviola színben (139. kép). A kőszegi tányér közeli rokonságban áll a Mátyás-szervizzel, első sorban az egyik londoni darabbal. A hasonló méretű tányér lapos szélén ott is feltűnik a megtekert szalagmotívum, csak más díszítményektől kisérvé (139. kép 2.).⁵⁸ Úgy véljük, a kőszegi tányér is abból a faenzai körből származik, mint a Mátyás szerviz, és készítését szintén a 80-as évekre tehetjük.⁵⁹ Valószínű, hogy azokkal együtt, vagy a közeli években szállították hazánkba.

A kőszegi vár anyagában legalább 9 majolika mutatható ki: 3 apró kancsó, egy kisebb és két közepes méretű kancsó, két nagy kancsó és egy tányér. Ezek valamennyien különböző faenzai műhelyekben készültek és a 70-es, 80-as években kerülhettek Magyarországra. Ha tekintetbe vesszük, hogy ez időben még egész Közép-Európában milyen nagy ritkaságot jelentettek az itáliai majolikák, úgy nagyon valószínű, hogy *Mátyás király udvartartásának felszereléséhez tartoztak*. A főrangú személyek közül ugyanis eddig csak vele lehetett kapcsolatba hozni nagyobb mennyiségű itáliai kerámiát. Lehet, hogy a kőszegi darabok között voltak olyanok, melyek még az 1476 után rendelt szerviz előtt az udvarba érkeztek, de a tányér már ezekkel egy időben jöhetett. A kőszegi várba a király uralkodásának végén kerülhettek át, midőn ezt a király Frigvestől visszafoglalva (1482 végétől) hatalmában tartotta. A darabok valószínűleg még 1491 előtt törhettek össze, hiszen ezután a király, illetve Corvin János személyes tulajdonát képező, esetleg otthelyezett felszerelési tárgyakat nyilván Frigyes császár udvarába szállították — ha egyáltalán maradtak ilyenek.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a budai palotában sem csak az 1476 után készült, megrendelt szerviz képezte a majolikakollekciót. Számos darab ezektől függetlenül került oda, voltak korábbiak és később — pl. 1520 körül — készültek is. A Budán

tevékenykedő olasz kereskedők útján is adva voltak a kapcsolatok, bár a döntő tétel a ferrarai udvar közvetítésével, illetve ajándékaként jöhetett.⁶⁰

16. SZÁZAD ELSŐ FELE

A korábbi korszakkal szemben erre a századra már nem használhatunk olyan jól elkülöníthető, rövidebb időszakot magába foglaló leletcsoportokat, mint a megelőző részben. Bár a 16. sz. folyamán főleg az 1532. évi ostromot követően nagyon nagy mennyiségű feltöltést végeztek a régi É-i épületszárny területén, valamint a mellette fekvő udvarban, ehhez nem csak az ekkor keletkezett szemétanyagot használták fel. Sőt, úgy tűnik a leletek vizsgálata során, hogy zömmel a korábbi, máshol felhalmozott szemét-, valamint istállótrágya- dombokat hordtak át 15. századi, sőt még korábbi készítményekkel. (Ezt az éremletek is bizonyítják). Természetesen az ostrom időszakában megsérült, tehát a 30-as években használatban álló tárgyak is ide kerültek, de ezek különválasztása a valamivel korábbiaktól nem mindig sikerül.

Az alábbi összefoglaláshoz első sorban az É-i épületszárny 7. rétegének kerámiáit használtuk fel (ez az 1532-es ostrom égett törmelékében fektűt, részben korábbi tárgyakkal keverve, de sok darabon az erős égésnyomok bizonyították, hogy tűzvészben semmisültek meg); ezenkívül a 7/a-6-5-4. rétegeket, melyeket közvetlenül ezután, még a század derekán hordtak ide (2,5 m mélységben a D-i épületfal lőrés-ablakának betöméséből 16. sz. első feléből való salzburgi érem került elő. Az előbb felsorolt feltöltési rétegekben csak korábbi — 15. sz.-i — érmek voltak.) Ide sorolható még a 2. szemétgödör 1. rétege is, melynek kerámiaanyaga ugyancsak közvetlenül az ostrom után került a helyére, valamint az ÉK-i udvar 1/b-c-d rétegei. Utóbbiakban is 15. századi leletekkel keverednek a későbbiek.

A főzőfazekak és nagyobb mázatlan tárolófazekak között a megvastagított-legömbölyített pereműek tovább élnek, és a peremjegyek használata is folytatódik. Különösen a kisebb fazekak és bögrék esetében találkozunk egyszerű legömbölyített, alig vastagított peremprofilal. (Ez az érmekkel datált ausztriai fazekak sorában is előfordul. A tárolófazekak esetében a zömök formák mellett most már feltűnően karcsú, magas alakúak is találhatók — 75. kép 10—11.). A főzőfazekaknál egyre gyakoribbá válik az egyszerű galléros pe-

remprofil; a kisebb fazekak és bögrék esetében alig tagolt profilok a jellemzőek az előbbieket mellett (75. kép).

A nagyobb méretű folyadéktároló kancsók a korábbiakhoz képest nyújtottabb vagy ovális testformát kapnak, most is hurkafülük és bordázott peremük van. A fül felső végén gyakori az 1—3 ujjbenyomással készített kis mélyedés, amely gyakorlati okokkal (a munkaeljárás során a peremhez ragasztás erősítése, vastag fülének jobb átétegetése) is magyarázható, de egyben díszítés is. (Ez korábban is megvolt a dunántúli fazekasság-nál, csak más formában.)

A főzésre és folyadéktárolásra szolgáló edények-re jellemző a nagyon erős kiégetés (csengően kemény cserép, néha lilászörös, barnászörös szín); a fazekaknál finom homokkal, a kancsóknál viszont apró kvarekavicsal történő soványítás. Az edény fenekén az álló korongról történt levágásuk nyom-a figyelhető meg.

A tálak sorában mázatlan, barna cserépből készített lapos formák tűnnek fel, köztük olyanok is, amelyeknek belsejét és külsejét körpecsétmintás sávokkal borították (76. kép 1—2).

A poharak között vörös, hengeres oldalú darabok töredékei voltak, egyszerű körpecsétdísszel (71. kép 6.); a mázzal bevont példányok között talpaspohár forma, derekán X alakú körpecsétdísszel (71. kép 1. — belül mázas), a tölcseres testű pohárformának pedig nagy plasztikus számocadíszítéssel borított töredéke (kívül zöldessárga mázzal) is előfordult (77. kép 11.). Mindkét utóbbi pohárforma a 15. sz.-i magyarországi típusok továbbélését képezi (a felragasztott számocadíszítést még Csehországban is kedvelték). Valószínűleg egy gömbölyű testű kis pohár vagy valamilyen más kis asztali edény töredéke az a kívül-belül barna mázas darab, melyen szintén plasztikus dísz volt (81. kép 21.).

A belül mázas korsók között ebben az időszakban (1532 előtt) jelentkezik először egy erősen gömbölyödő testű, szűk nyakú forma, melynek füle lapos korong formában csatlakozik a nyakhoz (136. kép). Megoldása az újkori népi fazekasságban folytatódik.

A belül mázas fülesfazekak és kis bögrék mennyisége növekszik. Anyaguk továbbra is sárgászörös, barnássárga jól kiégetett cserép, zömmel zöld, ritkábban sárga ólom mázzal bevonva. A fazekak között több galléros profilú példány peremén már kétsoros, ujjbenyomásokkal hullámosra csipkézett díszítést találunk (77. kép 5—6., 8.), de előfordul az egyszerű kihajló, legömbölyített profil is. E fülesfazekak egy része — a rajtuk látható

erős égésnyomokból ítélve — az ostrom idején semmisült meg. A század első harmadában lép fel először itt a jól iszapolt *fehér cserépből* készült, belül mázas fülesfazék, sima galléros peremmel (77. kép 10.). A lábasedényeknek eddig itt nem ismert formája jelentkezik: a fafogantyú beillesztésére kiképzett rövid nyéllal, csipkésre nyomkodott végződéssel; kívül-belül zöld mázas (83. kép 12).

Az ostrom égési törmelékének rétegében, valamint az ezt követően végrehajtott feltöltés rétegeiből kerültek elő a cserépből készült desztilláló készülékek töredékei.⁶¹ Ezekhez tartoznak a belül mázas tálak, melyeknek meredeken álló oldalukon befelé tagolt peremkiképzés teszi lehetővé a felső rész jó felfekvését. A felső része (sisak) kúp alakú, jellegzetes a befelé hajló perem (13. kép 1—2.) és az ide ferdén csatlakozó kifolyócső. A töredékek kialakítása, díszítése és máza arra vall, hogy több különböző műhely termékeit használták fel Kőszegen: így pl. a felső részekben egyeseket hullámvonallal, másokat körpecsétdísszel láttak el, a kívül-belül alkalmazott máz pedig a zöld különböző árnyalatait, illetve vörösesbarna színt is mutat. A méretek és a profilmegoldások is nagyon eltérnek. Ebből arra következtethetünk, hogy a 16. sz. első harmadában egymás után több különböző műhelyből (esetleg távolabb működő fazekasoktól is) szereztek be ezeket a ritka kerámiákat.

A desztilláló készülékek másik sorozata mázbevonat nélkül készült: ezeknél az alsó rész (a főzőedény) töredékei sokkal inkább fazékformára utalnak, az előzőeknél nagyobb úrtartalommal. (Lehetséges, hogy már másfajta anyag feldolgozására?) A fazekak peremén hullámvonaldísz fut. A sisakból előkerült maradványok a pontos forma rekonstruálására nem elegendőek, de jellegükre utal a felső vastag fül és a plasztikus díszítésű kiöntőcső.

Egyelőre nem tudjuk bizonyosan, hogy a további, a szokásostól eltérő edények, furcsa peremformák nem tartoznak-e ugyancsak ebbe a rendeltetési körbe, illetve más kapcsolódó tevékenységhez. Egyedi, máshonnan ismeretlen formájú pl. egy kis mázatlan tál, melynek letört kiöntőcsőve oldalának közepén volt (76. kép 3.). Ugyancsak ritka megoldást mutat egy, az olasz albarelló formához hasonló edény, oldalán hullámvonaldíszes sávokkal (83. kép 19.).

KÜLFÖLDI KERÁMIA

A konyhai használatra, valamint élelemtárolásra szolgáló külföldről importált kerámiát továbbra is az ausztriai, elsősorban alsó-ausztriai és bécsi edé-

13. kép. Desztilláló készülékek leletei. 1—5: 16. sz. eleje; 6—7: 15. sz. vége

nyek képezik. Teljes egészükben redukált égetésű, grafitral kevert készítmények, erősen megvastagított, legömbölyített peremmel, akár főzőfazekak, akár nagyobbfajta tárolófazekak. Műhelybélyegek között a bécsi keresztes címerrel a leggyakoribb, egyszerű és bonyolultabb (a műhelyre utaló mellékjegyes) megoldásokkal. Inkább a peremformák alapján választhatjuk külön a 16. sz. elejére tehető darabokat (78. kép 6.) azoktól, melyek még az előző század végéről maradhattak hosszabb ideig használatban. (81. kép 16—18.). Három példánnyal is szerepel egy pontosabban még helyhez nem köthető⁶² ausztriai műhely: jellemző e fazekakra az erős kiégetés és a finoman elosztott grafit (már inkább por, mint szemcsék). A műhelybélyeget a szélesedő szárú kereszt adja a pólyával kombinálva, a szárak közt négy ponttal, a befoglaló forma nem címerpajzs, hanem ovális (64. kép 20—21.; 65. kép 13.).

A századforduló utánra tehető, finom kivitelű asztali importkerámiát csak néhány töredék képviseli. Ezek kívül-belül sárga mázzal bevont, vörös cserépből készült pohárnak a töredékei. Az egyiknél a tagolt talpkarimát ferde bevagdálásokkal látták el, felül apró, alig kiemelkedő szalagfülei voltak. Jellegzetes a nagyon ritkán alkalmazott díszítőtechnika: a mázba kevert (mások szerint arra rászórt) durva homok, illetve inkább apró kavicsmorzsalék; ez a kiégetés során megolvadt mázzal az edény falára ég. (A kavicsos bevonat az edényke belsején és talpán is megvan: 139. kép). A második példány anyaga ugyanilyen, ebből csak az egyik kis fül maradt meg; ez kisebb és kerek formájú.

Az osztrák kutatás az ilyen technológiával díszített poharakat és kancsókat az 1525—1531 között Nürnbergben működő O. Reinhart műhelyének, majd P. Preuning működésének (1545-től) tulajdonítja, illetve a század második felének készítményeit már az előbbieket folytató, Felső-Ausztriában működő fazekasoknak.⁶³ Ezekre a darabokra azonban kivétel nélkül a *színes mázak* használata és a gazdag *reliefdíszítés* a jellemző, és formailag is egészen mások. A kőszegi darab és a vele egy csoportba tartozó, máshol előkerült hasonló kerámiák véleményünk szerint megelőzik az említett nürnbergi—felső-ausztriai készítményeket. Ezeknél még sem a reliefdíszítést, sem a színes mázas megoldást nem alkalmazzák, csupán a különös hatást keltő kavicsbevonatos felületet.

A kőszegi poharak és társaik a 15. sz. folyamán Közép-Európában divatnak örvendő morva kőcseréppoharak késői hatását jelentik: a formát, annak bizarr felülethatását egész más módon utá-

nozzák, és a jellegzetes, egymás mellett sorakozó apró füleket is elveszik. Pohárformáik egy része már részleteiben eltérő: alacsonyabbak és erősen öblösödnek, vagy már az ovális körvonalú kupák csoportjába tartoznak. Elterjedésük az eddig ismert néhány lelet alapján Magyarországra (Visegrád, Kőszeg, Sopron, Buda, Eger) és Ausztriára (Bécs)⁶⁴ korlátozódik, és a lelőhelyek jellege is arra mutat, hogy ritkább luxuserámiával van dolgunk.

KÁLYHACSEMPÉK, KÁLYHÁK

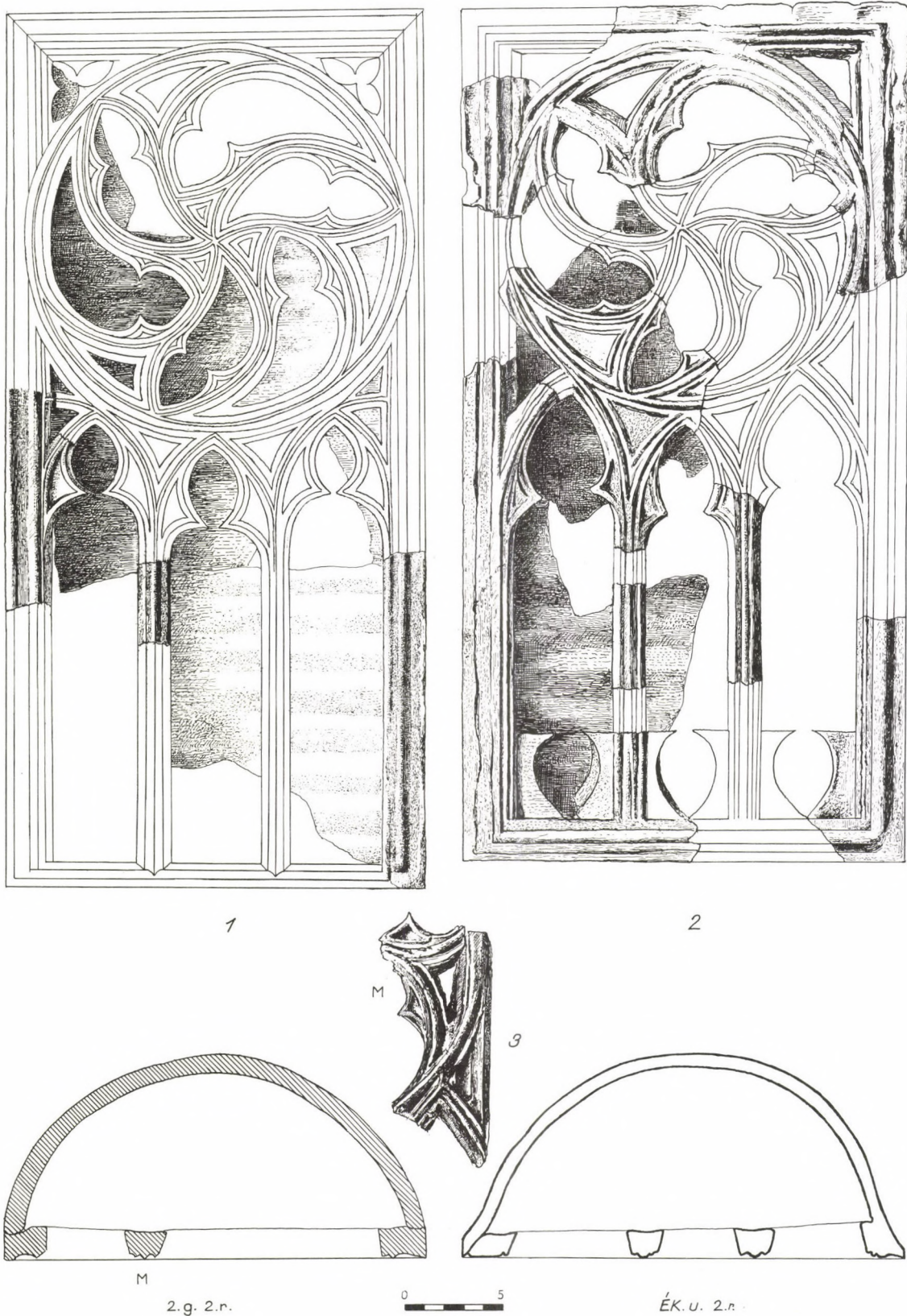
A kályhacsempék és kályhaszemek csoportosításánál, kormeghatározásánál természetesen segítségül vettük a leletkörülményekből levonható következtetéseket. Ezek azonban az ilyen tárgyaknál gyakran a tényleges készítésnél jóval későbbi időmegjelölést adnak, hiszen a kályhák pusztulása rövidebb-hosszabb használatuk után következett csak be. A budai királyi palota kályháinak feldolgozása során már megállapíthattuk, hogy a kályhák felállításuk után általában 20—50 évvel később kerültek csak a szemétre, némelyik még ennél is hosszabb ideig állt, s csak egy ostrom pusztítása semmisítette meg. Ezért a kályhacsempék általában valamivel régiebbek, mint a velük együtt előkerülő egyéb leletanyag, és pontosabb kormeghatározásukhoz figyelembe kell venni a stíluskritikai szempontokat, valamint a már máshonnan ismert csempékkel bizonyítható kapcsolatukat.

A leletanyag arra mutat, hogy a 13. sz. végén a kőszegi várban (más várainkhoz hasonlóan) még nem ismerték a szemekből rakott kályhát. A 14. századra nézve sajnos semmiféle támpontunk nincs, mivel ezt a kort ásatási területünkön megfelelő zárt rétegek nem képviselték.

15. SZÁZAD ELSŐ FELE

A kőszegi vár leletei között a legkorábbi kimutatható, csempékből rakott kályha a 15. sz. elején készülhetett. Csupán három csempetípusa ismert, ezeknek is csak csekély töredékei kerültek elő. Az egyik csempe még az ÉK-i udvar 2. rétegében feküdt, tehát még a század első felében, legkésőbb a 15. sz. közepén már lebontásra került, más töredékei a század második felének rétegeiben voltak.

A kályha felső részéhez téglalap alakú, dongáshátú csempék tartoztak, előlapjukon mérműves díszítéssel, melyet kivagdálva, áttört mintájává

14. kép. Kályhacsempék, 15. sz. eleje (1, 3: mázzal bevont mérműves csempék a budai udvari műhely I. csoportjából; 2: mázatlan, sötétszürke csempe)

képeztek. A töredékek szerint a csempe alsó részében három csúcsíves, orrtagokkal ellátott nyílás, e felett körbe szerkesztett, hat forgó-csavarodó hal-hólyagból képezett mérmű látható (14. és 141. kép), m: 43, sz: 20,5 cm.

A kályha alsó részéből csak egy négyzetes, tál alakú hátú csempét ismerünk. Ennek előlapja is áttört mérművekkel ellátott, egyszerű orrtagos karélyokból szerkesztett. M: 21 × 21 cm, mélység 13,5 cm (15. kép).

A csempék sárgászöld cserépből készültek, és előlapjukat kettőnél zöld, illetve egy példánynál barnássárga ólommal vonták be, alatta engobe-ot nem használtak. (A mázat csak a díszített részre festették, a belső fülkére csak lecepegett foltok jutottak. Ez a takarékos megoldás a mázas csempék esetében kivételesnek mondható.)

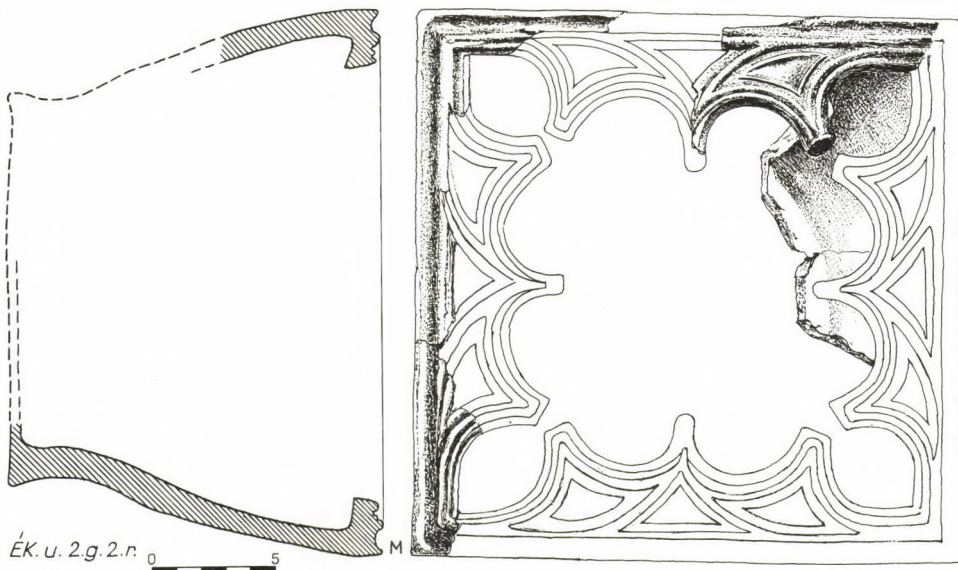
A korszak anyagában hasonló jellegű mérműves csempéket a Zsigmond kori udvari kályhás-műhely alkotásai között találunk, ezek között a legközelebbiek a királyi palotákban 1408–15 körül felállított egyik kályhán.⁶⁵ Ennek felső mérműves kályhacsempéi között láthatunk olyan darabokat, amelyeknek nemcsak hasonló a díszítése, de stílusuk, kidolgozásuk is közvetlen kapcsolatra, azonos kályhás-műhelyre vall (141. kép). A rokonságra a hármas nyílásrendszer (ez a csempéken elég ritka) és főleg a mérművek profiljának erősen vonalas, szálkás kiképzése mutat. Miután tudjuk, hogy az udvari műhelyek nemcsak a királyi paloták számára dolgoztak, de néhány főúr lakóhe-

lyét, várát is díszítették kályháikkal (az Újlakiaknak Palota, a Garaiaknak Csesznek, a Marcaliaknak Fejérkő várában⁶⁶), érthető, hogy az egyik kályhájuk Kőszegre is eljutott. Ez időben a vár a Garaiaké, akiknek egy Zsigmond kori műhely szállít másik várukba is. A kőszegi kályha díszítése nem volt azonos a budai kályhával (legalábbis a kétfajta előkerült csempe esetében), bár azonos műhelyből kerültek ki. Ugyanez vonatkozik a következő második kályhára is.

A kőszegi második kályha kora leletkörülményei alapján adott (ÉK-i udvar 2. réteg), szintén a század első felében díszítette a vár egy másik szobáját. Ez barnásszürke cserépből, redukált égetéssel készült, mázatlan, sötétszürke, illetve fekete.

1. típus: négyzetes csempék, zárt előlapjukat egyszerű léckeret szegélyezi. Díszítésük balra forduló, szárnyas, glóriás oroszlán; mellső lábaival iratszalogot tart, kivehetetlen minuszkulás felirattal. Szt. Márk evangélista jelképe. A körbe foglalt díszítést a sarkokban hármaskarélyok egészítik ki. A csempe hátának tál alakú fiókrésze oldalról kivágott. Összesen 9 példány töredéke került elő; az egyik sarokcsempének kiképzett: oldalához egy félbevágott példányt ragasztottak. M: 23 cm, sz: 22,5 cm, mélység 13,6 cm (16. kép 4.; 142. kép).

1/a típus: négyzetes, zárt előlapú csempe. Díszítése az előző másolata. Szélesebb, ferde rovátkákkal szegélyezett kerete van. A belső tükröz: 19 cm, azaz 10%-kal kisebb, mint az előző típusnál.

15. kép. Zöld mázas mérműves csempe rekonstruált mintája, 15. sz. eleje

M: 23,5, sz: 23 cm, 3 példány töredékei (143. kép 1.).

2. típus: négyzetes csempe, zárt előlapján körbe szerkesztett vakmérműves díszítés. Csak egy töredék került elő (143. kép).

3. típus: téglalap alakú sarokcsempe. Zárt lapját erősen sematizált vakmérmű tölti ki. Orrtagos csúcsívek fölé szerkesztett kerek díszítményt utánoz. A sarokrész hullámosra nyomkodott. Hátkiképzés nélküli előlap. M: 22,5, sz: 12,5 cm (16. kép 2.).

4. típus: téglalap alakú csempe zárt előlappal. Díszítése két egymás mellett álló alak, földig nyúló erősen redőzött ruhákban; mindkettő fején aureola, a jobboldali férfi kezében kardot tart: valószínűleg Szt. Péter és Pál apostol. Középen stilizált fácska. Kivitelezésében az 1. típus Szt. Márk jelképéhez közelálló vonások figyelhetők meg: a jól megoldott kompozíció ellenére semmiféle plasztikai megoldással nem rendelkezik, csak egy síkban kezelt, erősen vonalas rajza van. A keretezetlen csempe dongás hátkiképzésű, ovális tűznyílással. M: 23, sz: 20,5 cm; összesen 3 példány töredéke került elő már az ÉK-i udvar 2/f rétegéből, azaz valamivel későbbi betöltésből, mint a többi csempe, de az 1. típushoz tartozó példányok kis része is itt feküdt (16. kép 1.; 144. kép.).

5. típus: téglalap alakú csempe dongás háttal, áttört mintájú előlapjának valamilyen egyszerűbb mérműdíszítése lehetett, de ez egyetlen töredék alapján nem rekonstruálható. Nem volt másik csempéhez hozzáépítve, felezett mérete tehát soroktöltő szerepre utal a kályha oldalán. M: ?, sz: 12,5 cm.

6. típus: téglalap alakú csempe dongás háttal. Díszítése alul három csúcsíves nyílás; felette rózsablatok hat ellentétes állású, forgó halhólyaggal. Az egész mérmű áttört kiképzésű. (Más mérműves csempéktől eltérően a három nyílás alja is fordított csúcsívekkel ellátott. Ez a megoldás az egyébként egyező, előző mázas csempénél nincs meg. A mázatlan csempe részletformái helyenként szebben kidolgozottak — első és másodrendű profil tagolása —, mint a mázas példánynál (m: 41,5, sz: 21,5 cm. Két példány került elő. — 14. kép 2.; 142. kép 2.).

7. típus: téglalap alakú, dongás hátú csempe, áttört előlappal. Csak két töredék került elő az alsó lezárásából, ezért az előlap mérműdíszítését nem ismerjük. Az előzőhöz hasonlóan alul három ablaknyílással áttört; ezek azonban a csúcsíves nyílások felső részét mutatják. Ezért arra kell gondolnunk, hogy egy alatta elhelyezett mérműves csempe díszítésének folytatása volt ezen, te-

hát a két egymás feletti csempe együtt adta a kompozíciót. Sz: 20 cm; ezek szerint feljebb helyezkedett el, mint a 6. típus (16. kép 3.).

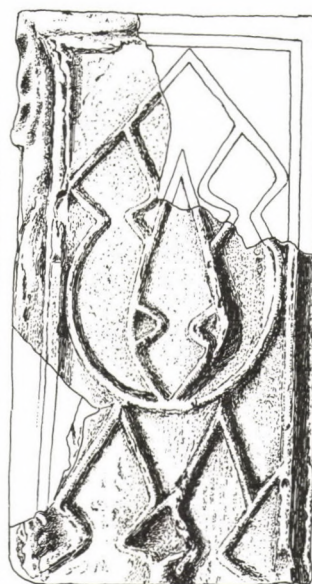
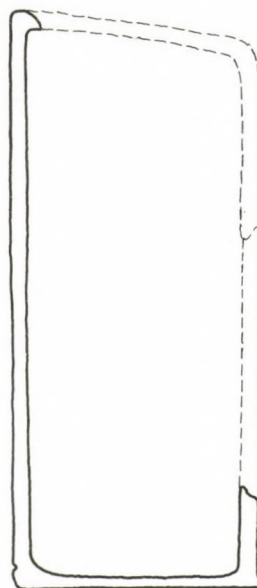
A kályha legfelső részéhez tartozhatott az a körszegmens alaprajzú töredék, melynek csak vastag fenéklapja maradt meg. Oldalát egymás mellett kis nyílások törik át (55. kép 5.). A teljes kör átmérője 33 cm volt.

A második kályha, bár stílusa és technikai kivitelezése (így pl. a hátsó dongás rész összeépítése az előlappal) esetenként gyengébb minőségű, mint az előző kályhánál, mégsem mondható későbbi másolatnak. Úgy hisszük, hogy az első kályha műhelyében készült, azzal egy időben, nem annyira reprezentatív szobába szánva, és így készítésénél a műhely kevésbé gyakorlott legényei is részt vettek. A mázatlan kivitel is másodrendűségét bizonyítja. Itt jegyeznénk meg, hogy a Zsigmond kori udvari műhelyek esetében máskor is előfordultak (csak ott kivételesnek számítottak) mázatlan, redukált égetésű szürke vagy fekete kályhák, melyeknek egyes csempéit ugyanazzal a negatívval készítették, mint a mázas kályhánál. A különbség nem csupán a máz elhagyása, de az is, hogy ezekhez az egyszerűbb kályhákhoz nem használtak fel olyan sokfajta negatívot, mint a díszeseknél. Valószínű, hogy az ilyen olcsóbb kivitelezésű kályhák felépítéséhez díszítés nélküli, egyszerű tál alakú kályhaszemeket is felhasználtak, pl. az alsó résznél. A kőszegi kályha alsó része egészen eltért a királyi palotákban álló kályháktól: az ott alkalmazott királyi címersorozat Kőszegen már nincs meg. Helyette apostolok és evangélista jelkép, tehát egyházi motívumok szerepelnek. E csempék stílusa elárulja, hogy jó minőségű, művészi kivitelű előképek lehettek, de a negatív készítője messze nem volt olyan adottságú, mint az udvari kályhák negatívjának készítője. Ma még a megfelelő összehasonlító leletek hiányában nem dönthető el, hogy e mögött milyen okok voltak: az udvari műhelyek vidéki szállításai hogyan történtek, illetve távolabbi megrendelésnél nem kapcsoltak-e a készítésbe más vidéki műhelyt is?

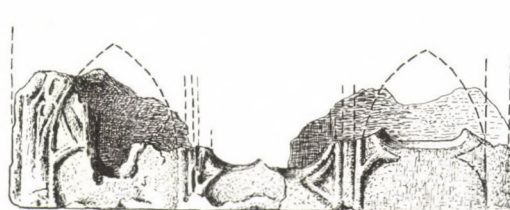
8. típus: téglalap alakú csempe, horonytagok keretelésben Szt. György viadala. Alul a sárkány alakja, Szt. György gótikus lemezvértzetbe öltöztve a hátán térdel, lándzsáját az állat szájába dőfi. A jelenet gótikus architektúra-keretelésben látható: felül számráthív felett 1-1 sematizált mérműves ablakkal. Az egész kompozíció megfogalmazása művészi értékű, kiemelhető a kályha-csempéknél ritkán alkalmazott magas domborművű megoldás. Kővér sötétbarna cserép, kvarc-szemekkel soványítva, két példány redukált ége-

1

2

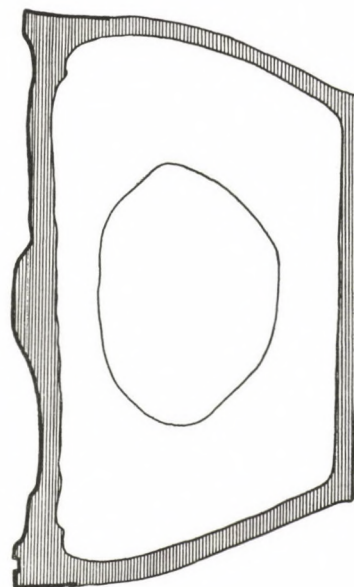

3

ÉK.v. 2.r.f.

4

16. kép. Szürke kályhacsempék, 15. sz. eleje

tésű, sötétszürke. A negatívba préselés előtt az agyaglapot finom homokkal egyenletesen beszórták, ezért a csempék előoldala szemcsés. M: 41,5, sz: 20,8 v: 1 cm; a csempéknek nincs hátra nyúló fiókrésze, csak domború lécekkel erősítették. Összesen 11 példány töredéke és két példány hosszában félbevágott félcsempe (144. kép). Bár a későbbi feltöltésbe is belekerült, mintegy 1/3 rész mégis az ÉK-i udvar 2. rétegében feküdt, tehát a csempéknek egy része már a 15. sz. közepén összetört. Így még a század első felében készültek (az architektúra fejlettsége ennek nem mond ellent, pl. már Zsigmond császár pecsétjén is szerepel ilyen).

A stíluskülönbségek miatt azt azonban nem tudjuk bizonyítani, hogy az előző kályhához tarthattak-e? Eredeti elhelyezésük megoldását sem ismerjük, hiszen a kályhatest felépítéséhez szükséges hátkiképzésük nincs, így csupán burkoló-díszítő szerepük lehetett.

15. SZÁZAD MÁSODIK FELE

A század második felében készült az a kályha, melynek négy csempetípusát találtuk meg. Mind-egyik a királyi udvar számára készült „Lovagalakos-kályha” egy-egy mintáját másolja, egyszerűbb mázatlan kivitelben, szürkésfekete színben.

1. típus másolata: balra néző griff, m: 19,5, sz: 20,4 cm (a belső tükrő mérete 20%-kal kisebb, mint az eredeti csempén). 1 példány.

2/b típus másolata: fát őrző oroszlán, m: 19,8, sz: 20,4 cm a belső tükrő 16%-kal kisebb. 3 példány (145. kép.).

6. típus másolata: széles számárhátívvel és felette mérműves díszítéssel kiképzett csempe, amely az eredeti mély fülkés kiképzés helyett már síkban lezárt, és az eredetin látható áttört kivitelezés is elmarad.⁶⁷ Töredék, sz: 18 cm, 12–14%-kal kisebb részletek, mint az eredetinel (145. kép 1.).

16. típus másolata: kúszólevéldíszes keretelésben rozetta, m: 22,5 cm; 2 példány töredéke. Az eredeti összeállításnál ez egy másik kályhához készült, de már a vidékre szállított másolatok esetében ezzel a mintával pótolta bonyolultabb kivitelű fülkés csempéket (146. kép 2.).

A lelőköri körülmények szerint ez a kályha az 1532. évi ostrom során pusztulhatott el, inkább csak alsó részéből maradtak meg a lebontáskor kibontott csempék. A kályha már a Frigyes császár által elfoglalt várat díszítette, úgy véljük, egy

nyugat-dunántúli (esetleg kőszegi?) műhely alkotása. Ebben az esetben is kimutatható, hogy a 15. század egyik legnépszerűbb alkotásának másolói az eredeti mintaképnél egyszerűbb összeállítású kályhát készítettek: nemcsak a nehezen megformázható fülkés csempéket egyszerűsítették, de nyilván jóval kevesebb csempetípusból választották ki a mintákat. Egyező méreteik lehetővé tették, hogy egyszerű, szürke tál alakú és vályús kályhaszemet is beépíthessenek az alsó kályhatestbe (145. kép 3.), a sarokrészeket is így rakták ki.

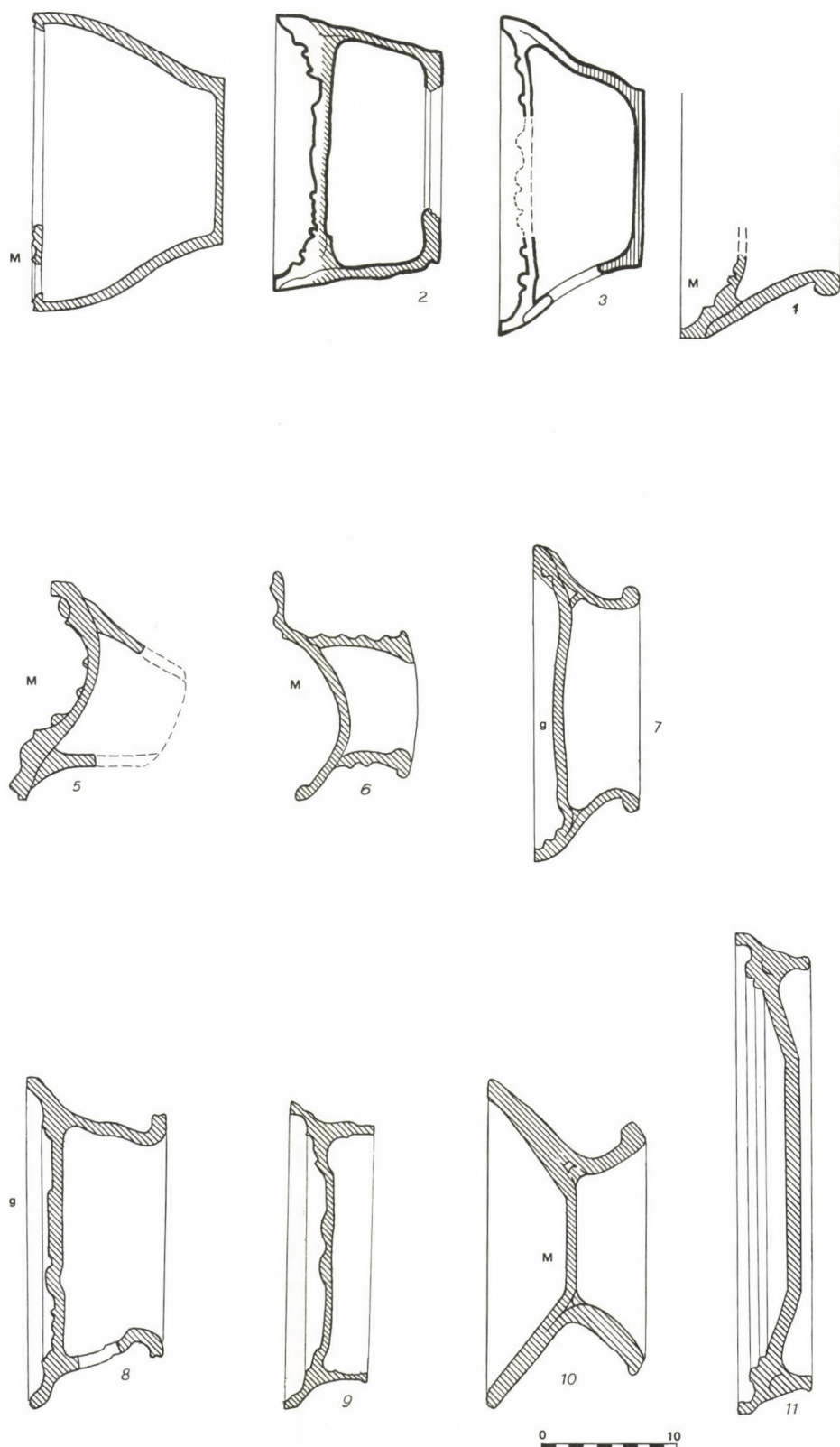
NEM CSOPORTOSÍTHATÓ 15. SZÁZADI KÁLYHACSEMPÉK

A bemutatott három kályhán kívül még további kályhakkal is fel volt szerelve a kőszegi vár. Ezekből azonban nem maradt annyi csempetípus, ami elegendő volna a kályhák egykori felépítésének elképzeléséhez, és az sem dönthető el mindegyiknél bizonyosan, hogy egykor összetartoztak-e. Eltérő stílusuk, különböző cserépanyagukból ítélve több különböző kályhához tartoztak. Korukat részben stílusuk, mintáik árulják el, de a legtöbb esetben lelőköri körülményeik is meghatározzák: a 15. sz. végén, a 16. sz. első éveiben már szemétre kerültek, néhány (a 6. és a 9. számú) az 1532. évi ostrom során pusztult el.

1. Állatalakos csempe töredéke. A redukált égetésű szürke csempéből csak alsó sarka maradt meg, karmos állatlábakkal. Stílusa alapján talán a 15. sz. első felébe tartozik (146. kép 1.).

2. Áttört előlapú csempe négykarélyos díszítéssel. Tál alakú fiókrésszel, elől áttört orrtagokkal képzett karélyokkal. Két négyzetes alakú példány került elő a 2. gödörből: a 15. sz. végén már szemétre dobták. M: 19,8 × 19,8 cm, szürke cserép, redukált égetésű (146. kép. 3.). Ez a típus egy 14. századi ausztriai csempét utánoz,⁶⁸ vaskosabb kivitelben. A 15. sz. folyamán különféle mintákat felhasználó kályhákön többször is találkozunk hasonló csempékkel is.⁶⁹

3. Madarakkal és liliommal díszített csempe. A zárt előlap mintája két egymás feletti sávban helyezkedik el: különböző nagyságú stilizált madarak és térkitöltő elemek (kereszt, fordított liliom). Szürkésbarna cserép, kavicsszemekkel soványított, redukált égetésű. Három példány töredékei, nem rekonsztruálhatóak. Az egyik jobb oldalán plasztikus csavart kötélkeret, ezt sarokrészként használták; egy másiknak viszont nem volt hátra nyúló fiókrésze, csak 2 cm-es léckerete. M: 22,7

17. kép. Kályhacsempék metszetrajza. 1: mérműves csempé, 15. sz. eleje; 2: a griffalakos csempé másolata, szürke cserép, 15. sz. második fele; 3: rozettás szürke csempé, 15. sz. vége; 4: zöld mázas csempé oroszlánnal, 1500 körül (Ausztria); 5–6: zöld mázas parkánycsempék, 1500 körül; 7: oroszlán a fával, másolat, 16. sz. eleje; 8: griffalakos csempé variációja, 16. sz. eleje; 9: oroszlános csempé variációja, 16. sz. első fele; 10–11: kvádermintás csempék, 16. sz. első fele

cm, a 15. sz. végén már szemétre került (146. kép).

4. Szt. György viadala. Zárt előlapú csempe töredéke, a domborműves mintának csak felső része maradt meg. Eszerint Szt. György viadalát ábrázolta: a fej és a magasra nyújtott bal kéz a lándzsa végével még látható. Lovas ábrázolás volt. Bal oldalán az alakból csak a korona maradt: ebből az itt ábrázolt királylányra következtethetünk. A csempe hátterét mérműdíszes architektúra képezte, sematikus, vonalas kivitelű, középen kör alakú mező alsó része, egymásnak hátat fordító madarakkal. A csempe érdekessége, hogy felül nincs keretelése, és a minta a föléje helyezett csempén folytatódott, ami arra utal, hogy nagyobb méretű kompozícióval számolhatunk, melyet magassága miatt két csempére osztottak. Szürke, keményre égetett cserép, redukált égetés, fekete felszínnel. Sz: 22 cm (147. kép 4.). A 15. sz. végén került szemétre. (Egy további töredék, amely viszont az 1532-es ostrom törmelékében feküdt, más anyagú: barnászörösré égetett. Ezt viszont valamivel magasabban vágták el készítésekor, mint az előzőt, ami bizonyítja, hogy a negatívon az egész ábrázolás együtt szerepelt.)

5. Rozetta, B. típus. Négyzetes csempe, közepén laposan mintázott rózsza, két sziromsorral; a sarkokban négyzet alakba rendezett gótikus levéldísz. A belső tükröt elmosódott kúszólevélsoros keretelés szegélyezi. Nem azonos rajzú, mint a már előbb bemutatott rozettás csempe, nincs köztük rokonság. A csempéből két példányt sikerült rekonstruálni, különböző méreteken. A kisebbik sötétszürke, redukált égetésű, a nagyobb vörös színű. M: 21,5, illetve 24 cm (147. kép 1—2.). A 15. sz. végén dobták ki, stílusuk alapján a század második felében készülhettek.

6. Rozetta, C. típus. E kedvelt mintának ez egy további megoldása: a négyzetes csempe közepén lévő rózsza négy sziromsorral mintázott; körülötte kerek gally, melyből a négy sarok felé rózsalevelekkel rakott hajtások ágaznak. Horony- és pálcátagos széles keret. Szürke, redukált égetésű. Fiókrésze oldalán ovális nyílás. 3 példány töredéke, az egyik sarokrész, oldalt plasztikus fonott kötéllel. M: 22,8 × 22 cm, tükrő m: 14 cm (147. kép 3.). Az azonos mintájú, de zöld mázas csempék a budai palotából és Csut faluból kerültek elő, egy színes mázas töredék pedig Sopronból.⁷⁰ Utóbbi alapján a 15. sz. legvégére tehetjük korukat; a kőszegi példányok a 16. századi ostromkor mentek tönkre (de nem a leégett épületben álltak; egyik töredék sincs utólag megégetve).

7. Griff, növényi háttérrel. Négyzetes csempe, horonytagos egyszerű keretelésben balra lépő griff. Nem azonos minta a korábban bemutatott griffes csempével; de előképként azt használták fel. Az állatalak egyszerűbb, sematikusabb, bár beállítása és kontúrjának vonalai nagyon hasonlóak. Nem lenyomat után készítették, hanem új mintázással. Feltűnő eltérés, hogy a háttér itt teljesen más, az egész felületet borító stilizált növény minta (levelek, indák) lapos, vonalas megoldásban. Jól iszapolt, szürkére égetett (redukált) cserép; néhány utólag megégett töredék bizonyítéka szerint szürkéssárgára égő agyagból. 3 példány töredékei, m: 20,5 cm, sz: 21 cm (148. kép). A 15. sz. végén pusztult el.

8. Címerrel díszített csempe. Két töredék, a mintából csak részletek maradtak: zászló (?) és az alsó sarokban elhelyezett címerpajzs. A zászló keresztcsávjait és a címet geometrikus pecsétmustra díszíti, ugyanez képezi a csempe keretelését is (148. kép 2.). A csempe anyaga színe teljesen azonos az előző típussal, ugyanahhoz a kályhához tartozott; az 5. típus kisebb változatával együtt. A 15. sz. második felében készültek.

9. Griff. Az előző típus későbbi variációja; csak kis részletekben tér el attól. 4 példányból csupán töredékek maradtak. Barnászörösré, illetve vörösré égetett cserép, helyenként grafitbevonat nyomaival. Az 1532. évi ostromnál semmisült meg. Lehet, hogy már a 16. sz. elején készült (148. kép 3.).

10. Csempe csúcsíves mintával. Négyzetes csempe, egyszerű léckerettel, az egész mezőt kitöltő csúcsíves szalaggal. A négy sarokban egy-egy apró figura: szentek álló alakja. A nagyon egyszerűnek ható díszítés érdekessége abban van, hogy igazi értelmét csak a nagyobb felületen egymás mellé rakott azonos díszítésű csempék adják; ez ugyanis egy dekoratív, végtelen mustra. A késő gótikus csempeanyagból ezért tűnik ki, hiszen ilyen megoldás csak a 16. sz. elejétől kezdve vált divatossá Ausztriában és Svájcban,⁷¹ nyilvánvalóan a szövött textilkárpitok hatásának átvételéül. A kőszegi töredékek 3 példányból származnak, vörösszürke cserépből; a 15. sz. végén pusztultak el. M: 21 × 21 cm (148. kép 4—5.).

11. Lovagló pár. Négyzetes csempe, horonytagos kerettel. Csak töredékei maradtak, de analógiája alapján díszítése ismert: lépő lovon ülő pár, elől a kifelé forduló ifjú, mögötte hosszú, redőzött ruhában ülő nő.⁷² Barnászörös cserép, sárga festéknyomokkal. (Kidolgozása, anyaga nagyon hasonló a 10. sz. csempéhez, talán azonos kályhához

tartoztak — m: 22 cm, 149. kép 1.) Ez a minta másolata egy színes mázas csempének, melyet Budáról ismerünk, és egy 15. sz. végi kályhához tartozott (149. kép 2.). Az eredeti darab kivitelezése természetesen finomabb, ott még látható a nő nyakán lobogó kendő. Egy további, ugyancsak sematikus másolatot Grazban őriznek. A kőszegi darab még a század végén készülhetett, hiszen rövidesen el is pusztult.

A felsorolt darabokon kívül a 15. század anyagába tartozik még néhány további mázatlan csempetöredék, díszítésük nem határozható meg (153. kép 3.).

EGY AUSZTRIAI KÁLYHA 1500 KÖRÜL

A következő kőszegi kályha rendkívül töredékes maradványai ellenére nagyon jelentős helyet foglal el a vár történetében. Mint eddig láthattuk, a 15. sz. folyamán az első két kályha kivételével zömében olyan készítményeket használtak, melyeket a vezető műhelyek munkái mellett csak másodrendűnek ítéltünk meg. Vagy gyengébb kivitelű minták, vagy jobbak — de tulajdonképpen csak másolatok. Nem véletlen az sem, hogy valamennyien mázatlan kivitelben készültek — bár ez önmagában még nem mindig értékítélet. A következő kályha viszont ismét egy vezető műhely vidékre került munkája.

1. típus: négyzetes csempe fekvő oroszlánal. Mélyen tagolt hornyolt keret, ezen belül csavart levélsoros belső szegély. A két töredéken csak az oroszlán egyik elülső, illetve hátsó lábának részletei maradtak meg (alakját részben kiegészíti egy későbbi másolat töredéke). Narancsvörös cserép; sárga engobe felett foltos zöld máz; 11,5 cm mély hátrész. Rekonstruált szélessége kb. 26–27 cm lehetett (150. kép 1.).

2. típus: címertartó nő. Csak deréktól felfelé ábrázolt nőalak, elől szélesen kivágott ruhában; puffos-vagdalt díszítésű ruhaujjakkal; a ruha kivágásából kilátszó alsó inget széles, hímzett szegély díszíti. (Fej és kezek letörtek.) A kezében tartott címer hiányzik, csak az azt keretelő állat, valószínűleg sárkány feje maradt meg. Előkerült viszont két másik töredék egy sasos címerből — de összetartozásuk nem bizonyos, tartozhattak további sarokdíszhez is (152. kép 1–2.). Vörös, mázatlan cserép. A töredékek kétségkívül a kályha alsó részének sarokdíszítései: itt szokták elhelyezni a tulajdonosra vonatkozó címereket, gyakran azokat tartó alak kezében.

3. típus: párkánycsempe bolonddal. Középen befelé mélyülő, felül és alul tagolt kereteléssel; a felső szegélyben az 1. típussal egyező csavarodó stilizált levéldísz. A középső mezőben két alak: baloldalt a földön térdelő, bolondsapkás alak, nyakába vetett kötéllel, jobboldalt a földön ülő alaknak csak kis része maradt meg. Narancsvörös cserép, sárga engobe felett foltos sárgászöld máz. M: 15,7 cm, sz: kb. 26 cm (151. kép 1.).

4. típus: párkánycsempe. Félkörívesen befelé mélyülő, felül tagozott, díszítés nélkül. Narancsvörös cserép, sárga engobe felett foltos fűzöld máz. Hengeres hátsó fiókrész. M: 16,5, sz: 25 cm (151. kép 2.).

A felsorolt darabok töredékességük ellenére felismerhetően azonos kályhához — az utolsó párkány kivételével —, annak alsó testéhez tartoztak. Az azonos cserépanyag és a ritkán alkalmazott sárga engobe mellett az 1. és 3. típusnál az azonos stílusú levélkeret is közös műhelyre vall. Készítője bizonyosan ugyanaz az osztrák, talán bécsi műhely volt, amelynek híres alkotása a feldolgozásokban a „Stephansdom kályhája” elnevezéssel szerepel.⁷³ E kályhának számos csempéjét egy bécsi műkereskedő bocsátotta áruba. Eredeti felállítási helye már nem ismeretes. Felső-Ausztria és Bécs egyaránt számításba jöhetnek. A nagyméretű csempék bibliai jelenetek alakjait, illetve szenteket ábrázolják, zömmel színes mázasak, de van egyszínű zöld mázas is köztük. Kapcsolatukat a kőszegi csempékhez a kályha egyik sarokcsempéje adja, melynél a ferdén levágott sarokra egy címer — kétfejű sas, mellén Ausztria címerével — és az azt tartó, szabadon álló nőalak van elhelyezve (153. kép). Ez a nőalak a kőszeginek közvetlen analógiája, csak karjainak tartása annak éppen tükörképe. A ruha és az ing mintázása nagyon hasonlít, azonos kézre vall. Az osztrák színes mázas kályhát a kutatás az 1500 körüli évekre keltezi; ezt a meghatározást a nőalak ruhájának divatja is alátámasztja.⁷⁴ A kőszegi 1. és 3. csempetípus — bár ilyenek az osztrák csempék között nincsenek — szintén kapcsolódik azokhoz, közelebbről a Szt. Kristófot, illetve az Ádám—Éva jelenetet ábrázoló csempékhez.⁷⁵ Ezeknek keretelésében találhatjuk meg *ugyanazt a vas-kosan mintázott csavart levélsort*, ami a kőszegien látható.

A kőszegi csempék — a sarokcímer kivételével — az osztrák kályha eddig ismeretlen részleteire utalnak: valószínű, hogy a legalsó sorban voltak az oroszlánalakokkal díszített négyzetes darabok, alattuk pedig az alsó kályhapárkányt rakták ki a

bolondjelenettel. A sima párkányt a kályha tetején képzelhetjük el. A kőszegi kályha tulajdonosára utaló címer sajnos töredékessége miatt nem határozható meg biztosan; a sárkányfejről talán feltételezhetjük, hogy egy Sárkány-rendes főúr címerének kereteléséből maradt — de ezt sem tudjuk kőszegi viszonylatban megmagyarázni.⁷⁶ Lehet, hogy az eredetileg más számára készített kályha került Kőszegre (ami az osztrák császár szempontjából harmadrendű vár volt, itt sohasem tartózkodott).

Ma még nem bizonyítható, de valószínű, hogy ugyanehhez a kályhához tartoztak a további zöld mázas töredékek is, melyek részben lapos (hátrész nélküli) szegélyek fonatos növényi díszítéssel (151. kép 3. sz.: 7 cm);⁷⁷ másrészt egy szabadon álló, magas domborműves kiképzésű alak, valószínűleg Szt. János figurája. A kissé balra forduló, kezeit összekulcsoló alak a keresztre feszítés jelenetre utal, mely önálló részletekből tevődött össze (Mária — a kereszt — Szt. János). A kerámia dombormű háta sima, de alsó szegélye is befejezett, felerősítésnek nyoma nem látható. Mintázásának szobrászati értéke elsőrendű mesterre vall (m: fej nélkül 20,5 cm — 153. kép 1.).

MÁSOLATOK A 16. SZÁZAD ELEJÉN

Az előző század második felében felállított kályhák lebontása után újabakra lett szükség. A nem annyira reprezentatív szobák felszerelésére most is megelégedtek mázatlan csempékből rakott kályhával. A fazekasműhely ez esetben nem használt új mintákat, hanem megelégedett a meglévő csempék lenyomatával, másolatával. Ennek eredménye az a töredék, amely az előző osztrák kályha oroslánját másolta: B. típus: az oroslán lábai már elnyomódva, laposan rajzolódnak ki. Vörös, mázatlan cserép, 15%-kal kisebb részletek, mint az eredetin (150. kép 2.).

A következő csempék a „lovagalakos kályha” fát őrző oroslán csempéjének másolatai, de a 2/a típusból, ahol a fekvő oroslán alatt sziklás talaj látható.⁷⁸ A lenyomat jól sikerült, csak a csempe keretelését oldották meg gyengén, elmosódott tagolással. Vörösesbarna, illetve vörös cserép, rövid hátrésszel. Legalább 5 példány töredéke; m: 20,5 cm, és egy félbevágott példány hátrész nélkül (63. kép 21.), m: 24,4 cm (149. kép). Az 1532. évi ostromkor semmisült meg.

— Griffes csempe másolata. Csak egy töredék maradt, ezen a griff szárnyai felett a sarokban stilizált levélfüzér és virág látható. Mázatlan vö-

rös cserép, az előző csempékkel egyező hátkiképzéssel (81. kép 23.). Analógiáját Grazban találták, ez is mázatlan töredék, de a griff testéből több maradt meg.⁷⁹

— Griffes csempe másolata, E. típus. Az előző századból ismert griffes csempe másolata, nem lenyomat útján, hanem új mintázással. A szárnyak állása fordított, a fej már egészen más jellegű. A gótikus ízlésű keretelést elhagyták, helyette horony- és pálcátagos keret készült. Vörös cserép; 8 példány, m: 23,8 cm, sz: 24 cm. Kétfajta hátkiképzéssel készült, az egyik megoldás már a 16. századra jellemző rövid léckeret. Ez a hátrész szabad kézzel formázva készült, míg később, midőn az ilyen hát általánossá lesz, már szabályos kiképzésű (154. kép).

— Oroszlános csempe másolata, C. típus. Az ausztriai kályha oroslánjának további másolata, egészen elmosódott és eltorzult formákkal. A jobb felső sarokban stilizált virág. A keret az előző csempékhez hasonló, de a belső levélfonat is megmaradt. Egy példány, vörös cserép, rövid léckeretes háttal, m: 22, sz: 22 cm (150. kép 3.). Felülete grafitozott!

Az első kivételével valamennyi itt felsorolt csempe előlapja eredetileg grafittal volt bevonva, a kályha így feketének látszott. Megállapítható, hogy a grafitot kész csempékre utólag festették fel, így az a legtöbbről a földben lepergett. A bemutatott csempék valószínűleg két különböző kályhához készültek, úgy véljük, nem is egyszerre; az utóbbi két csempetípus lehet a későbbi, a leggyengébb mintával. (Késői készítésüket mutatja, hogy ezek között már rövid léckeretes hátkiképzést is alkalmaztak, valamint az is, hogy egy griffes csempe hátoldalán zsákváson lenyomata látható; a negatívba préselés ilyen módja a középkori csempéknél még ismeretlen volt.)

Mivel az itt tárgyalt grafitbevonatos csempékből aránylag sok töredék került elő, viszont hasonló jellegű, de más formájú (a kályha felső részéhez szükséges) darabot nem találtunk, arra gondolhatunk, hogy ezek egyszerűbb megoldású kályhák voltak. A reliefdíszes csempék talán csak 1-2 sort foglaltak el; a kályha felső részét egyszerű, dongás kiképzésű csempékből rakták, az alsó részhez pedig kiegészítésül üres, tál alakú kályhaszemek kerülhettek. Mindkét fajtából került elő ugyancsak vörös cserép, de kívül grafitbevonatos készítmény a 16. századi feltöltésből (160. kép 3.). A kályhát nagyjából olyan felépítésűnek képzelhetjük el, mint amelyet például egy német fametszet ábrázol 1524-ben, bár valamivel egyszerűbb megoldásban (19. kép).

A vár feltöltésének felsőbb részén 16. századi leletek kíséretében nagyszámú csempetöredéket találtunk a kötörmelékés rétegben. A legnagyobb mennyiségben két egyszerű díszítésű kályha maradványát találtuk. Valamennyi csempe negatív (befelé álló) gyémántkváder-díszes.

1. típus: négyzetes csempe, zöld mázas. M: 24 × 24 cm

1/a típus: ugyanilyen, de máz nélkül. M: 23 × 23 cm

1/b típus: ugyanilyen, máz nélkül. M: 22 × 22 cm

2. típus: téglalap alakú, pálcátagos keretelésű, zöld mázas. M: 36 × 24,5 cm

2/a típus: ugyanilyen, máz nélkül. M: 35 × 24 cm

2/b típus: ugyanilyen, máz nélkül, rövidebb méret. M: 30 × 24 cm

Valamennyire jellemző a vörös, vaskos kiképzésű cserép, rövid, vastag hátsó fiókrész. Ezekon kívül a négyzetes zöld mázas típusnak egy félbevágott és hátrész nélküli példánya is előfordult (155. kép; 17. kép 10—11.). A mázasokból összesen mintegy 14 db, a mázatlanokból 22 db került elő.

Nyilván két különböző, de egyforma felépítésű kályha anyaga maradt ránk: az egyik zöld mázas, a másik egyszerű vörös színű volt (az azonos megoldású csempék méretkülönbségéből ítélve nem szerepelhettek ugyanazon a kályhán).

A harmadik kályhának csupán egyik csempéjéből kerültek elő töredékek. Ez egy oromdísszel egybeépített négyzetes csempe. Az alsó négyzetes részt negatív gyémántkváder-minta díszíti, pálcátagos kereteléssel, felül ívesen záródó oromzata van, kagylómotívumos mintával. Rózsaszínű cserép, alul fűzöld, felül aranyárga mázzal (az alsó résznek rövid léckeret háta volt). Sz: 21 cm (157. kép 1.). A csempe analógiája a budai palotában került elő, egyszínű, zöld mázas (157. kép 2.).

A késő reneszánsz divatjának európai terjedésével párhuzamosan tűntek fel az ilyen, összehatásukban a korábbiaknál jóval egyszerűbb, de azért az új divatú belső terekhez jobban alkalmazkodó kályhák. A kutatást az ilyen egyszerű csempék alig érdeklik, s így elterjedésüket sem ismerjük, de a szórványos adatok szerint Elzásztól Svédorszáig divatosak voltak. Annál gyakoribbak ábrázolásaik német és osztrák grafikákon és fametszeten.⁸⁰ Legkorábbi képüket 1517-ből ismerjük, itt úgy tűnik, egyfajta csempékből alakították ki a kályhát (156. kép). Egy 1561-ben készült metszet a bécsi Burg dísztermében is ilyen kályhát ábrá-

zol, hatalmas méretű, téglalap alakú csempékből rakva (156. kép.)

A kőszegi csempék még a 16. sz. első felében készülhettek, a harmadik kályha csempéjének budai analógiája valószínűsíti, hogy ez még 1541 előtt lehetett, mielőtt a török elfoglalta Budát.

A felsoroltakon kívül még két további csempetípus töredékei kerültek elő a feltöltés felső részéből, amelyek egyik eddig tárgyalt kályhához sem tartozhattak. Az egyik hosszúkás téglalap alakú, tagolt kerettel, a négy sarokban levéldísszel, közepén kissé kiemelkedő domború tükörrel (65. kép 9.). Sárgásfehér cserép zöld mázzal bevonva. A másik mázatlan csempék töredékei, sárgászöld cserépből; a zárt előlapon széles sima keretelésben bemélyedő mező, jobbra néző stilizált állatfejfel. Eredetileg grafittal volt bevonva (157. kép 3.). Mindkét csempe jellegzetesen késő reneszánsz ízlésű, és valószínűleg még a 16. században készült.

EGYSZERŰ SZEMESKÁLYHÁK

A bemutatott díszesebb kályhák mellett ugyanebben az időben — a 15. sz. első harmadától a 16. sz. közepéig — az igénytelenebb kialakítású szobák fűtését egyszerű szemeskályhák (régí nevükön „kályhas kemence, paraszt kályhas kemence”) adták. A hagyma alakú kályhaszemeket ezekhez Kőszegen ritkábban alkalmazták, mint az ország belsejében, de itt is előfordulnak. Egy magas, szürke példány még a 15. sz. első felének leleteivel együtt kerültek elő, a későbbi vörös színű pedig a század végén került a személtbe (158. kép 1.).

Az egyszerű szemeskályháknak Közép-Európában a 15. sz. elejétől kezdve az a formája terjedt el, amelynél a kályha testét — a kemence formájúaknál az egész felületen, a tagolt, torony formájú kályháknál inkább már csak az alsó részükön — négyzetesre formált szájnnyílású, tál alakú (kerék fenekű) szemekből rakták. Városi polgárházakban, kolostorokban és várakban egyaránt gyakoriak, de falun is előfordultak ilyenek (18. kép).⁸¹

Elsősorban a szürke vagy fekete, redukált égetésű cserépből készített kályhaszemeket kedvelték. (Egy részüket, főleg a Duna közelében fekvő városok számára, valószínűleg alsó-ausztriai fazekasok szállították, és az írásos források szerint „bécsi kályhának” nevezték.) Kőszegen is a sötét-szürkék általánosak. Kisebb-nagyobb méretkülönbségekkel (m: 25—21 cm) a 15. sz. elejétől egy évszázadon át majdnem változatlan formában készültek. Különböző korú rétegekből előkerült pél-

18. kép. Szemeskályha parasztházban.

Alakja még a gótikus kályhaformát mutatja. Petrarca mester fametszete, 16. sz. eleje

dányaikat összevetve nagyon lassú változás érezhető: a század első felében még valamivel nagyobbak, fenekük is szélesebb (\varnothing : 13,7–15,5 cm), majd lassan mélységük rövidül (a korábbi 14–12 cm helyett 11–10 cm). A 16. sz. kezdetére és első felére keltezhető daraboknál már kisebb példányokat találunk, de a korábbiakkal azonos szájméretű darabok fenékátmérője is jóval szűkebb (\varnothing : 9,5 cm). Amíg a 15. sz. folyamán a szürke példányok az általánosak, a vörösre égettek ritkábbak, a 16. században már a vörös, vörössárga színűek terjednek el. A késői darabokra egyébként Kőszegen jellemző az is, hogy oldaluk gyakran egyenes, merev vonalú, és a 15. századiakkal ellentétben feneküket már levágták a korongról (20. kép). A belsejükön grafitallal bevont példányok is későiek. A négyzetes szájú kályhaszemekből rakott kályha sarkának kiképzéséhez vályú alakú kályhaszemeket használtak. Ezek vagy előzőekkel egybeépítve láthatóak, vagy önállóan: a kályha alsó részének két oldalsó felületén a fal felé kerülő sorok zárásához (158–159. kép). A sarokrészként egybeépített daraboknál egy plasztikusan formált, tekert kötődíszet használtak az összeépítés takarására és egyben a kályhatest díszítésére (158. kép 2.), előfordul azonban ehelyett egyszerűbb, benyomkodásokkal imitált díszítés is.

Egy negyedik kályhaszemforma a közép-európai anyagban ritka volt,⁸² de Kőszegen több variációját is használták a 15. sz.-ban. Ezek a tál

alakú kályhaszemekhez hasonlóak, de szájnylásuk nem négyzetes, hanem téglalap alakúra nyomott (159. kép 2.). A vár 15. századi leletei között öt különböző méretű változatukat találjuk. Egy kivételével mind szürkék. Méreteik alapján úgy véljük, hogy a tál alakú szemekkel egy sorban helyeztek el belőlük egyet-egyet, ugyanúgy az egymásra rakott sorok fugaváltását segítve, mint a vályú alakúaknál (a 16. sz. első felében már csak egy méretet alkalmaztak). Egy egészen keskenyre kiképzett formát eddig csak Kőszegről ismerünk, ennél talán arra gondolhatunk, hogy vízszintes sorba rakva, a kályha alján a felépítés változatosságát szolgálta (159. kép 3.).

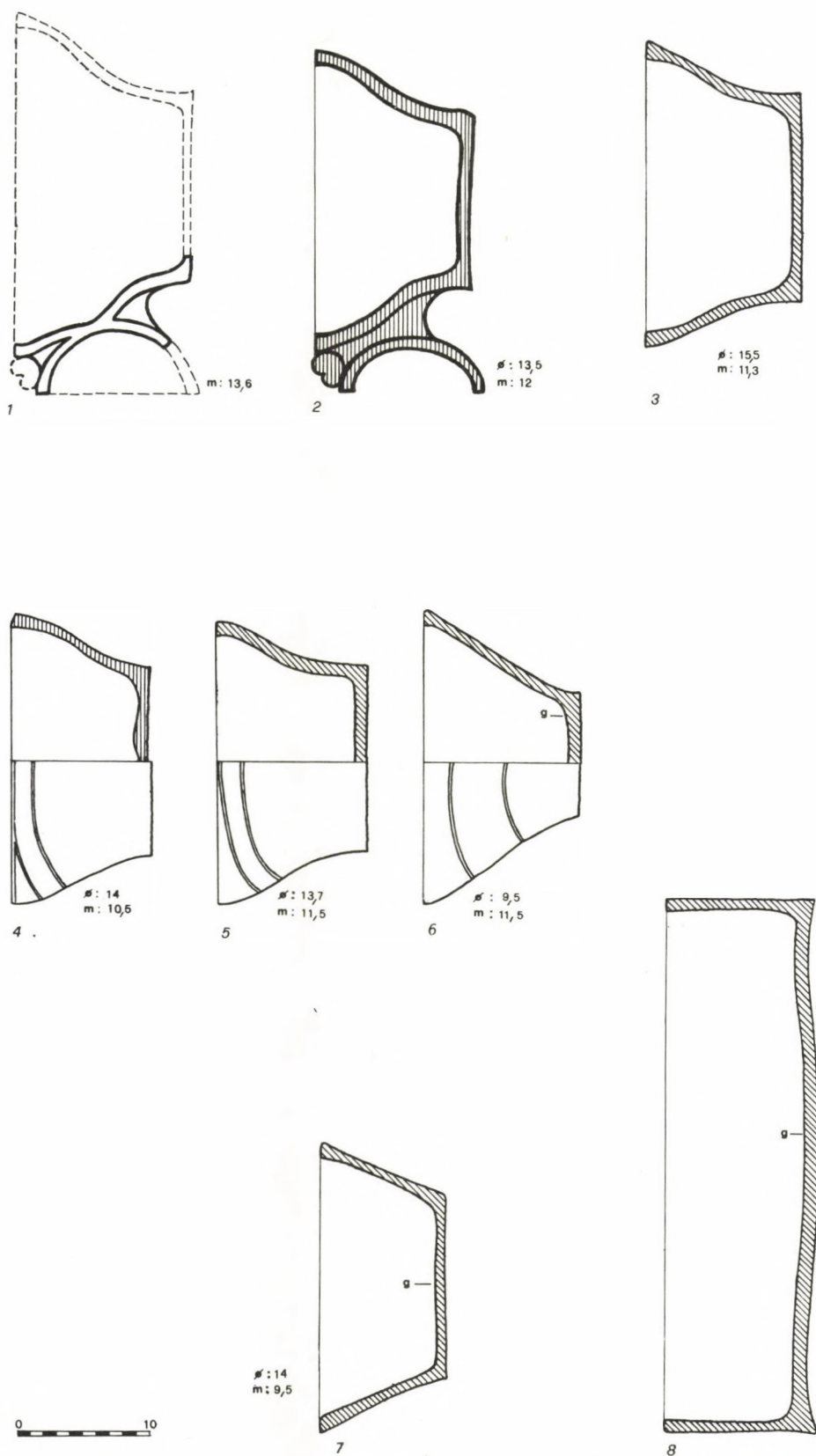
Az ötödik kályhaszemtípust a fülke alakú, dongás hátú szemek adják. Két fajtájuk került elő: a 15. sz. második feléből kisebb (22 cm magas), szürke, a 16. sz. elejéről pedig nagyméretű (m: 39 cm), vörös, belsejükön grafitbevonatos példányok (160. kép 3.). Az ilyenekből általában a kályha felső részét állították össze, de néha kisebbeket az alsó részhez is használtak (19. kép).

Csak egyetlen töredék képvisel a vár anyagában egy egészen másfajta kályhaszemcsoportot. Ezek

19. kép. Dongás csempékből felépített kályha.

B. Beham fametszete, 1524

20. kép. Tál alakú kályhaszemek metszetrajza. 1: 15. sz. első fele; 2—3: 15. sz. második fele; 4—5: 15. sz. vége; 6—8: grafitral bevont felületű kályhaszemek és dongás hátú csempe, 16. sz. első fele

— ellentétben a Közép-Duna-vidéki és osztrák kályhaszemekkel — nem redukált égetésűek, formájuk pedig a tál alakú szemek esetében jobban megőrizte a korongon kialakított edény esetlegeségeit (hornyolt felület). Rendszerint a peremük sem simán levágott, hanem profilált. A Közép-Duna-vidéki piackörzeten kívül mindenütt megtalálhatóak a 14—15. sz.-ban. (Így Németországban, Cseh- és Morvaországban, Lengyelországban általánosak. Magyarországon a dunai körzettől távolabb: Zala megyei falvakban, Kelet-Magyarországon várakban is.) A kőszegi töredék eredeti méretét nem ismerjük; vörös cserép, belül hornyolt felületű, befelé hajló peremprofilal. A 15. sz. második felének leletei közül került elő.

A szemeskályhák legfelső részének kiképzését háromszög alakú szemekből rakták a 15. sz. folyamán; ezt a gótikus ízlésű megoldást a 16. századtól kezdve az egyenes lezárás már sok helyütt kiszorította. A kályhaszem csúcsának lehetett egyszerű végződése⁸³ vagy gomb formájú díszítése (160. kép 2.). Ezek a háromszög alakú oromszemek az eddigi adatok szerint elsősorban Magyarország területén voltak kedveltek (külföldön jóval ritkábbak), és a falusi kályhákon sokáig tovább éltek népies ízlésű változataik.

Egyetlen példányban került csak elő egy kályha tetejének közepéről kályha oromszűcs; középen gömbölydeden kiszélesedő, alul-felül elkeskenyedő, korongolt, barnászvörös cserép. Lelőhelye szerint még a 15. sz. első felében készült (160. kép 1.). Eddig csak három rokondarabot ismerünk. Egyik az ötvöskónyi várkastélyból, a másik a zalavári apátság helyéről, a harmadik ismeretlen helyről Szabolcs megyéből, de ezek már tagozottabb kiképzésűek.⁸⁴

*

A kőszegi vár kályhái nagyon jól jellemzik a vár sorsát, tulajdonosainak helyzetét, illetve a várhoz fűződő kapcsolatukat. A Garaiak idejében, a század második—harmadik évtizedében egy központi udvari műhely szállított ide kályhát, mely nem maradt el a király palotáiban találhatóaktól. A század 60-as, 70-es éveitől kezdve gazdag díszítésű, de egyszerűbb mázatlan kivitelű kályhák egész sora került ide: a vár most már az osztrák császáré volt, de nem tartozott annak tartózkodási helyei közé — így nagyobb reprezentációra sem volt szükség. Talán jellemző, hogy nagyon sok csempe mintája tulajdonképpen egyszerű másolat, amivel vidéki (mezővárosi?) fazekasok pótolták ki mintakincsüket. Az 1500-as évek körül került újra ide

egy elsőrangú kivitelű kályha valamelyik jelentős ausztriai műhelyből. Talán a Mátyás királytól visszafoglalt vár egy időre megnövekedett szerepét jelzi (ne feledjük, hogy ekkor a Mátyás által elindított reneszánsz átépítés is hozzájárult a vár reprezentációs értékének növekedéséhez).

A 16. sz. első felében ismét az egyszerűbb, díszített, de másolatcsempék használata következett, majd a késő reneszánsz terjedésével már a kályhákon is az új stílus jelentkezik.

A kőszegi csempék jelentős része eltérő az eddigi a Dunántúlon megismert 15. századi készítményektől; ez valószínűleg összefügg azzal, hogy a III. Frigyes által elfoglalt várba más műhelyek is szállítottak, mint a magyar uralom alatt álló vidéken.

ÜVEG

A kőszegi vár üvegleletei nem oszlanak el egyenletesen, nem képviselik egyenlő arányokban az itteni élet egymást követő időszakait. Ez azonban csak részben magyarázható a feltárási terület leletanyagának esetlegességeivel, egyes korszakok hiányával, amint azt a kerámiánál láttuk. Nagyobb szerepe van itt annak, hogy a középkori életben az üvegtárgyaknak, elsősorban az asztali üvegedényeknek a szerepe, használata csak lassan bontakozik ki, bár éppen a feudális uralkodó rétegnél mindig kedveltek voltak. Helyi viszonylatban közrejátszik az is, hogy a már a középkorban nagy termelékenységgű üvegfúvó műhelyek körzeteitől (Itália, Csehország, Közép-Rajna-vidék stb.) ez a vidék távolabb volt, s így a beszerzés csak többszörösen közvetett úton, más jelentősebb piaccal rendelkező városok kereskedői útján történhetett.

A kőszegi üvegek számbavétele megerősíti azt a véleményünket, hogy az asztali használatra készített üveg általánosabb, mindennapos használata a 15. sz. folyamán indult csak meg — persze ekkor is csak a kiemelkedő feudális és gazdag polgári környezetben.

A más leletfajtákhoz képest nem olyan számottevő üvegnél a feldolgozásuk részletezőbb, formai és kronológiai kérdésekben aprólékosabb. Ennek oka az, hogy a középkori üvegművesség termékeinek jobb megismerése inkább csak az utolsó 20 évben kezdődött — elsősorban a középkori régészet adta új lehetőségek alapján, de még egy ideig a minél részletesebb anyagközlésen felül szélesebb áttekintést korai volna várni. Az előkerülő új leletcsoportok⁸⁵ — így Kőszeg esetében is — még mindig újabb kérdéseket vetnek fel. A leletek

alapján elsősorban a középkori üvegművesség eddig alig ismert gazdagsága, formai sokrétősége bontakozik ki; másrészt lehetőség nyílt arra, hogy a korábbi (elsősorban művészettörténeti, ikonográfiai alapokon nyugvó) kormeghatározásokat a régészet adta új támpontokkal helyesbíteni lehessen. Ennek során egyre régebbi korszakokra helyezhető az európai üveghuták tevékenységének első virágzása és kapcsolódásuk a közel-keleti műhelyek korábbi tevékenységéhez. A műhelykérdések megoldása viszont egyre bonyolultabbá válik, s nehezíti sok esetben az az elszigetelt magatartás, amely minden új leletcsoport előkerülésekor a helyi eredetből indul ki — még egyetlen példányból álló, addig ismeretlen típusok esetében is. Biztosabb támpontot adnak egyes üveghuták, illetve az ismert huták belső piackörzetében feltárt üvegleletek (É-Itália, Franciaország), de az ilyenekből az utóbbi időben előkerült üvegek formai szempontból, az egyes típusokat tekintve csak kis hányadát jelentik a továbbra is ismeretlen eredetű készítményeknek. Ráadásul nehezíti a csoportosítást, hogy az üvegekészítés mediterrán műhelyei esetében nemcsak a széles körű kereskedelem vendő tekintetbe, de az a megtévesztő körülmény is, hogy egyes nagy műhelyek az export számára a külföldi divatigényeknek, stílusnak megfelelő, az otthonitól eltérő formájú üvegeket készítettek.⁸⁶

A kutatás számára a kőszegi üvegek értékét emelik a megfigyelt leletösszefüggések, változatoságuk. A stratográfiai és a stíluskritikai módszer egyesítésével nagy részüknel használatuk ideje korszakhoz köthető.

13. SZÁZAD

Az ÉK-i udvar érmekkel is keltezett 4. rétegében került elő a vár legkorábbi üveglelete: egy szintelen, átlátszó üvegből készített pohár falának hat töredéke. Darabjaik nem elegendőek ahhoz, hogy az eredeti formát pontosan rekonstruálhassuk, de az nyilvánvaló, hogy egy kisméretű, nagyon vékony falú, ún. cseppdíszes pohárhoz tartoznak. A cseppdíszek apróak, s miközben az oldalfalra ráolvasztották őket, kissé megcsavarták a még képlékeny cseppeket. A kihajló perem alatt a nagyon vékony üvegszálból felcsavart körülfutó szálnak is maradtak darabjai (49. kép, 8—9.; 129. kép 4.).

A töredékesség ellenére nagyjából azonosítható az a csoport, amelyhez ez a pohár tartozott. Mind Magyarországon, mind Közép-Európában és a Balkánon már számos lelőhelyről ismertek ilyen

poharak. Az üvegcseppek — melyeket formák szerint néha gyöngyöknek, máskor csomóknak, kövecskéknek is neveznek — 0,5—1—1,5 cm átmérőjűek lehetnek, de ugyanazon a poháron általában nagyjából azonos méretűek az ilyen rátétek. A talpkarima kétféle megoldás között váltakozik; egyszerű sima, vékony gyűrű vagy a gyűrűre ragasztott ferdén álló kis cseppek. A perem lehet tölcésesen álló, egyenes falú vagy kissé ívelt; a pohár teste hengeres, gyakran lefelé szélesedő, később inkább hordószerű.

A számos formai variáció és az a körülmény, hogy ugyanazon a lelőhelyen is kerülnek elő különféle formájú darabok, ma még nem teszik lehetővé a készítő műhelyek biztos meghatározását. Csak azt tudjuk, hogy a korai (11—13. sz.) műhelyek Görögországban, Korinthoszból tevékenykedtek, majd a normann Dél-Itáliában, később Itália É-i felében és talán a Balkánon is.⁸⁷ Vanak, akik azt vallják, hogy a 13. sz. közepén már Svájcban is készültek ilyenek,⁸⁸ bár biztos középeurópai műhelyt eddig nem lehetett kimutatni, viszont Velencében 1280-ban már írásos bizonyítékok szerint is készültek ilyen „gyöngyöcskékkel” díszített („imperlati”) poharak.⁸⁹

Ami a felhasználók körét illeti, a 13. sz.-ban még ritkaságszámba menő asztali üveg elsősorban feudális körökben jelenik meg: feudális várakban, kolostorok és székesegyházak környezetében, ritkábban városokban is. Darabunkat a 13. sz. második felében, végén használták.

Előkerülési helye miatt nem dönthető el, hogy ugyancsak még a 13. sz. második felébe vagy már valamivel későbbre tehető Kőszegen az ún. *kettős kónikus* palack, e furcsa középkori asztali ivópalack használatának kezdete. Egy ilyen üvegnek jellegzetes gyűrű alakú töredéke ugyanis a 13. sz.-i kultúrréteget fedő — egyébként üres — agyagrétegből került elő. Átlátszó, víztiszta (kissé rózsaszínű árnyalatú) anyaga miatt valamilyen mediterrán vidék műhelyének terméke lehet (129. kép alsó sor).⁹⁰ Amint a továbbiakból látni fogjuk, ez a palacktípus a következő időszakokban is kedvelt volt a várban.

14. SZÁZAD—15. SZÁZAD ELSŐ FELE

A jó minőségű, szintelen üvegből fűjt cseppdíszes poharak használata tovább folytatódott. A 14. sz. végének rétegében egy ilyennek tűzben összeolvadt darabját találtuk (50. kép 32.). Két további példány már csak inkább formai sajátosságai alapján helyezhető ebbe az időszakba, mert a lelet-

együttesek, melyekben előkerültek, 15. század végi kerámiát is tartalmazott. Mintegy 8 cm átmérőjű, alacsony ívelt peremük van, és a töredékekből ítélve kissé hordó alakú a testük. A felragasztott üvegcsépek 1—1,4 cm szélesek, és erősen kihúzott hegyben végződnek az egyik példánynál. A másikonál a csépek aprók, 0,5—0,8 cm szélesek és kúp alakúak. A belül kúp alakú fenék gyűrűs peremét mindkettőnél fogóval cakkosra formázták; a kis kiemelkedések egyenletesen sorakoznak (21. kép 1—2.). Üvegük szintelen, felületükön gyenge irizáló korrózió van (egy harmadik példányból csak egyező méretű talptöredéke maradt meg).

E cseppdíszes poharakat az Európában megjelenő 13. sz.-i és 14. sz. elejei daraboktól az alacsony ívelt perem és a hordó alakú, általában zömök testük különbözteti csak meg, egyébként azokhoz hasonlóak.⁹¹ Festmények, miniatúrák tanúsítják szélesebb körű elterjedésüket a 14. sz. végén és a 15. sz. elején,⁹² de a legtöbbször elnagyolt ábrázolás a típusvariációk azonosítását, a leletek pontosabb keltezését nem nagyon segíti. Magyarországon a királyi udvarban találkoztunk velük (Buda, Visegrád), de kolostori és polgári használatuk is kimutatható⁹³ a 14. században. A kőszegi példányokat formájuk alapján a 15. sz. elejére keltezzük. Erre következtethetünk abból, hogy alakjuk fejlettebb, szabályosabb hordóformát mutat, mint a 14. sz. második felére tehető visegrádi és óbudai példányok.⁹⁴ Megerősíti ezt a meghatározásunkat az a Strasbourgban talált pohár, amely hordó alakjával, kis cseppdíszével és cakkos talpkarimájával (valamint szintelen üvegével) közel áll leleteinkhez. A kísérő kerámialeletek alapján ezt a 15. sz. első felére teszik.⁹⁵ Az üveg és a cseppdíszek formája azt mutatja, hogy a korábbi darabokhoz hasonlóan e csoportnál is az észak-itáliai műhelyek folyamatos tevékenységének és széles körű kereskedelmének emlékeivel van dolgunk.⁹⁶

15. SZÁZAD

A cseppdíszes poharak egy másik típusa is képviselve van a vár anyagában. Ezek már az előbbiektől eltérően gyengébb minőségű, könnyen romló üveganyagból készültek, mely ma már átlátszatlan barna színűvé alakult — a nagyobbik peremtöredék viszont tanúsítja, hogy eredetileg ezek is szintelenített üvegből voltak. (Az előzőekben leírt, víztiszta, átlátszó üvegű poharakkal azonos lelőköörülmények kizárják ez esetben is azt a felté-

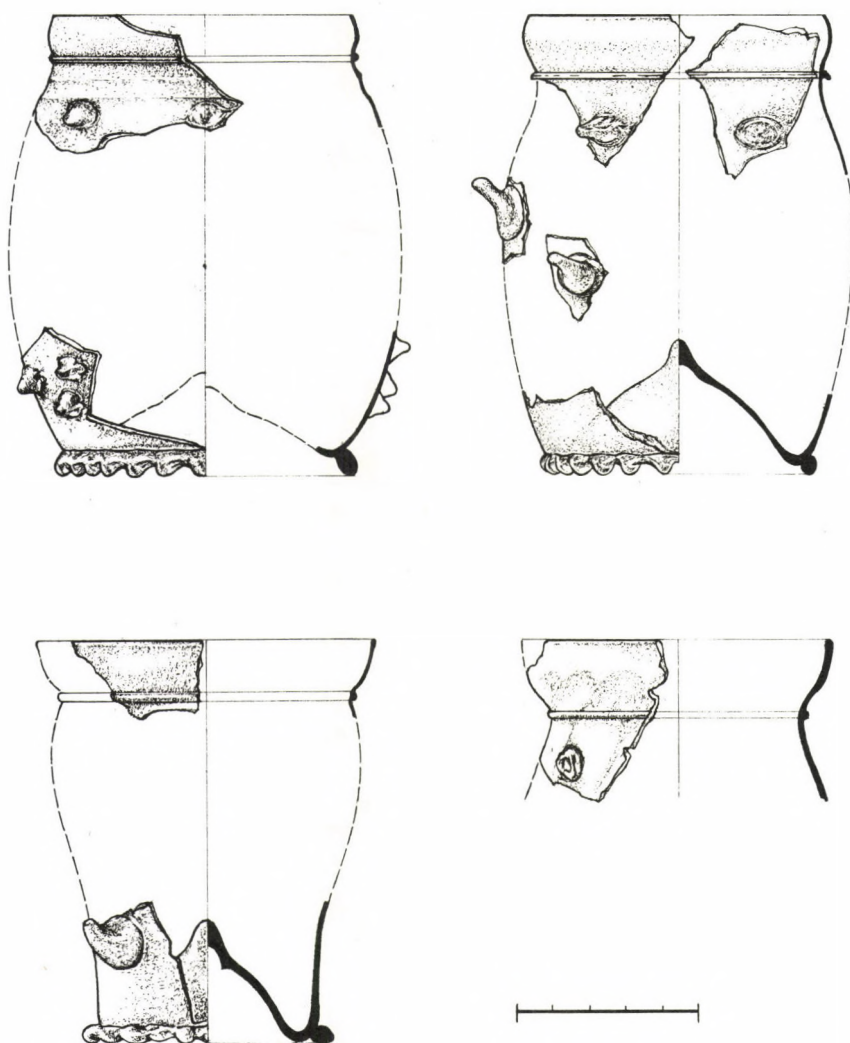
telezést, hogy a két kis pohárnál csak a talajhatások okozták az erős korróziót.⁹⁷) Ezeknek is kiszélesedő, de ívelt peremük van, alatta körülfutó vékony üvegszállal, a felolvasztott talpkarima cakkosra nyomkodott. A pohár teste valamivel karcsúbb, mint az előzőekben bemutatottaké, csak felső részében domborodó. A felragasztott cseppdísz itt is kétféle: az egyik kis formátlan szemölcs, a másikonál nagyobb, felfelé hegyesre húzott csepp. Leletegyüttese (2. gödör 2. rétege) a 15. századon belül pontosabban ezeket sem határozza meg (21. kép 3—4.; 162. kép).

Az előbb bemutatott cseppdíszes poharak mellett, melyek a képlékeny, könnyen olvadó mediterrán üvegalapanyag tulajdonságait messzemenőleg kihasználták, a középkorban az egyszerű, sima falú pohárformákat is használták. Ezek többségénél a 14—15. században a pohár falát nagyon gyenge csavart (vagy sejt mintás) díszítés éleníti — az ilyenek elsősorban Nyugat-Európában voltak gyakoriak, de Közép-Európában is kedvelték őket. Jóval ritkábbak a teljesen díszítetlen, sima falú poharak. Mindkét csoportra jellemzőek a feltűnően kis méretek (magasság 5—7 cm). Kőszegen a sima falú kis poharakból három példány töredékeit ismerjük: a nagyobbik 5 cm-es szájmérővel, függőleges fallal; a két kisebb pedig felfelé kónikusan szélesedő volt (22. kép 1—3.). Az egyszerű, sima falú kis poharat később is hosszabb ideig szívesen használták.⁹⁸

Alacsony testű poharaink között az előbb említett optikai díszítésű⁹⁹ típus is előfordul egy töredéssel. Erősen kónikus formájú volt, ferdén csavarodó sűrű, lapos bordázással (22. kép 4.). Hasonló lehetett egy Strasbourgban előkerült példányhoz.¹⁰⁰ A mi romlott üvegű kis poharaink lelőköörülményeik szerint a 15. században voltak használatban, a csavart díszű inkább a század második felében. Hasonló poharakat használtak a budai királyi palotában is.¹⁰¹ A feltűnően kis méretek miatt arra következtethetünk, hogy a drága mediterrán édes borokat, esetleg pálinkát itták ezekből, míg a cseppdíszes poharak borivásra szolgáltak.

VELENCEI VAGY ÉSZAK-ITÁLIAI ÜVEGEK, 15. SZÁZAD

Az egyszerű, sima falú, felfelé kissé szélesedő formájú poharak egy másik típusát is megtaláljuk leleteink között. Erre a karcsú, magas forma (11,2 cm) és a vastag üvegszállból a fenék köré csavart karima a jellemző. Üvege víztiszta, kissé sárgás, felületén erősen irizáló vékony korrózióval (24. kép 2.; 164. kép). Ez az elegáns, egyszerű forma a használatban mindennapos tömegáru lehetett, de

21. kép. Cseppes poharak (1—2: 15. sz. eleje; 3—4: 15. sz.)

éppen díszítetlensége miatt nem tarthatták gyűjtésre érdemes értékek, így analógiája sem ismert. Hasonló, de merevebb formájú darabok az Alpoktól É-ra is készültek, festményeken is ábrázoltak ilyet.¹⁰² A kőszegi darab inkább némely késő antik üveg pohárral rokon (azoknál is ívesen hajlik a fal), ami itáliai eredetét erősíti. (Néhány töredék alapján valószínűsíthető, hogy Kőszegen még egy második, de valamivel nagyobb pohár is volt e típusból.)

Feltehetően ugyancsak egy sima falú kis üveg pohárhoz tartozott az a töredék, melynek pereme tetején vékony kék üvegszál látható (164. kép 3.). Ez a megoldás különböző alakú poharakon (sajnos a teljes formát rendszerint nem ismerjük) a 13—15. sz.-ban kedvelt a korai itáliai üveggéző műhelyekben,¹⁰³ és az ilyen poharak a kereskedelemben nagyon elterjedtek lehettek. A mi példá-

nyunk — lelőkörményei szerint — a 15. sz. második felébe tartozik.

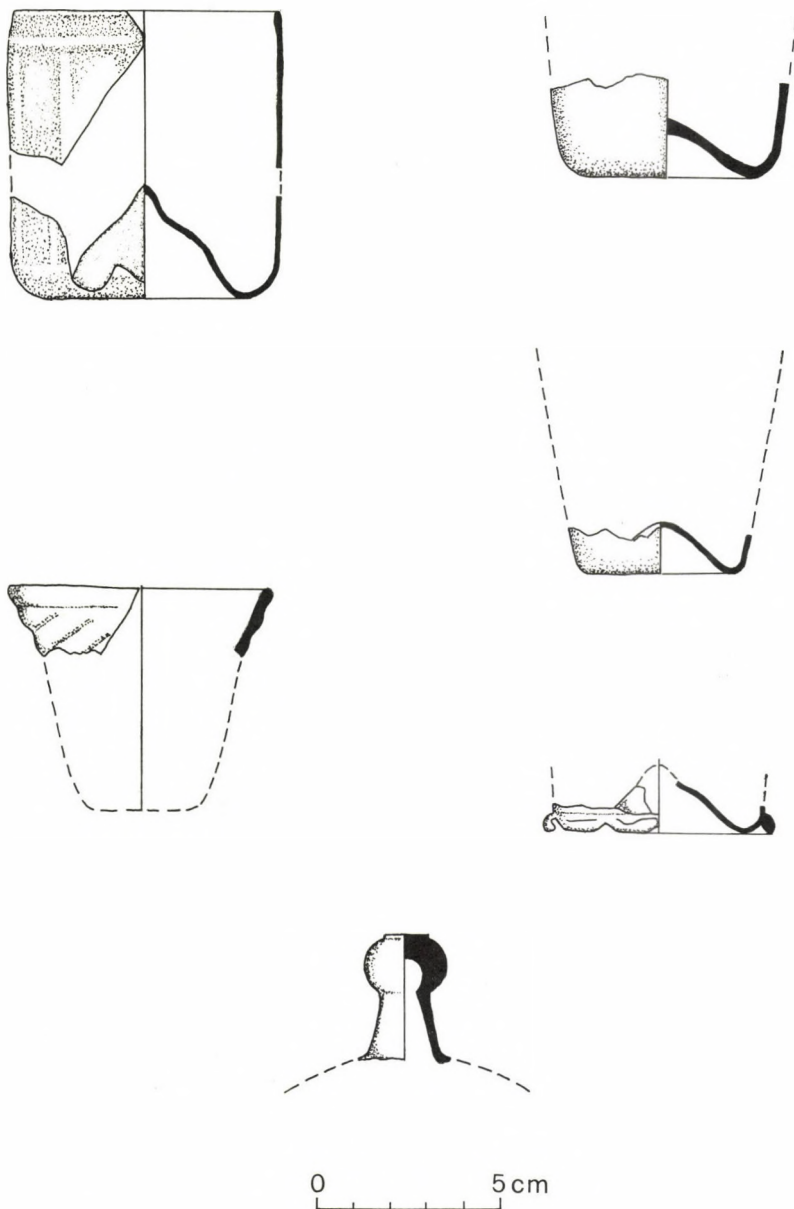
Csupán talpának töredékeiből következtethetünk egy további pohárformára. Az ilyen erősen hajló, talpkarimájukon gyűrűsen visszahajtott talpformák megtalálhatóak a muránói üvegművesség legkülönbözőbb termékein (kupák, palacok, kannák, talpas poharak) a 15. sz. második felétől. Töredékeink kis mérete és vékonysága (\varnothing : 7 cm, v: 1 mm) miatt valószínűleg széles szárú talpas pohárhoz tartoztak. Az üveg víztiszta, felületén erős korrózió indul meg. Az utóbbi körülmény miatt nem tartjuk muránói készítménynek. Lelőhelye szerint a 15. században, típusa alapján a század utolsó negyedében használták.¹⁰⁴

Eddig analógia nélkül áll egy lapos, többszörösen ívelő oldalú üvegtál, amelynek pereme hiányzik. Jellegzetessége a talpgyűrű nélkül kiképzett,

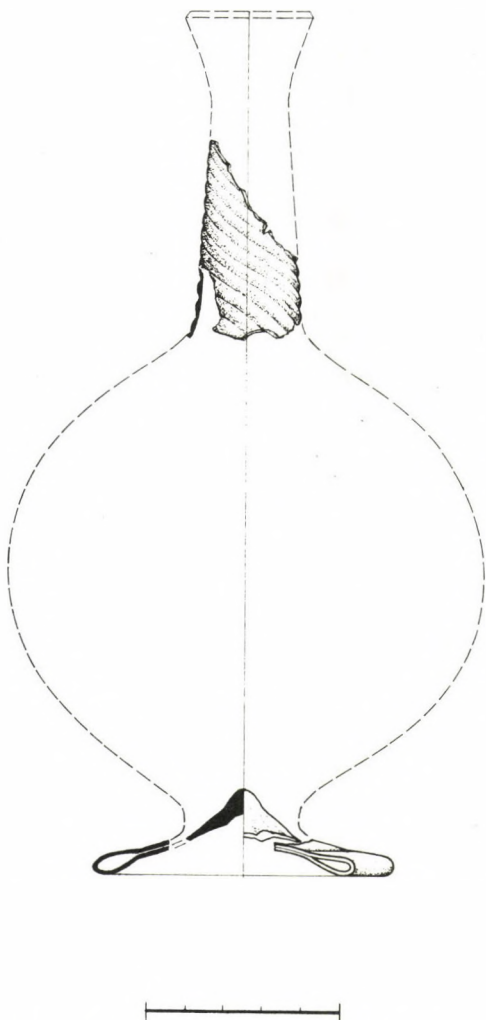
középen benyomott fenék és oldalának S-vonalú profilja. Üvege gyengén zöldes árnyalatú, kezdődő irizáció látható. Színe alapján inkább az Alpoktól É-ra működő huták termékének gondolhatnánk, de itt ilyen tálakat nem készítettek, a muránói műhelyekre viszont a reneszánsz idején jellemzőek a tálak és tányérok. A kőszegi tál is a század végére tehető (24. kép 3.).

Az új kutatási eredmények szerint egyes antik és keleti üvegek formamegoldásához közel álló üvegfajtákat Muránóban már a 13. századtól folyamatosan készítettek. Ilyenek pl. a különböző megoldású, hasas testű, hosszú nyakú palackok,

talppal vagy anélkül. Ezeket elsősorban asztali felszerelésként használták, főleg a bor számára, amint azt számos 14. és 15. századi ábrázolásuk is tanúsítja.¹⁰⁵ Eredeti olasz nevük („ingrestaria”: 1280; „anghestere”: 1461) a palack hasas formájára utal, és ezt a forma elterjedése során a német nyelvterületen is átvették („Angster”). Számos változatuk közül a kőszegi anyagban is felismerhetünk egy itáliai típust: csavart bordázatú, szűkülő, vékony nyaka volt és vastag karimájú, visszahajtott kiképzésű talpa (23. kép; 161. kép). Üvege teljesen színtelen, víztiszta, gyenge kékes irizálással. Töredékessége miatt pontos formáját

22. kép. Kis poharak, fedő (2. gödör 2. réteg)

23. kép. Itáliai üvegpalack, 14. sz.—15. sz. eleje

nem ismerjük, de a nyak megoldása közel áll a Civalaléban talált és a 14. századra keltezett töredékekhez.¹⁰⁶ A kőszegi darab lelőkörményei miatt (a 2. gödör mellett a zavart 2. réteg) nem keltezhető a 14—15. századon belül pontosan; de a 2. réteg más, zavartalan folytatásában hasonló kivitelezésű palacktalp töredéket találtunk, a 15. sz. közepe előtti időre tehető. A budai palotában a 14. és 15. században is használtak hasonló üvegeket.¹⁰⁷

VELENCEI POHARAK BORDÁZOTT DÍSSZEL

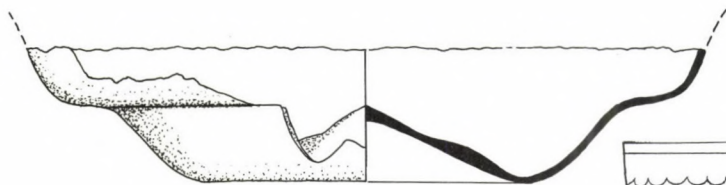
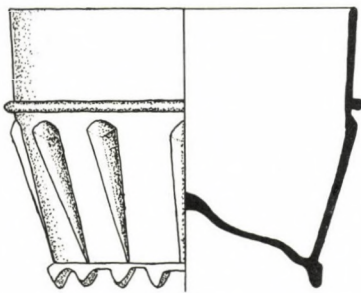
A különböző formájú velencei poharak, csészék, kupák és kelyhek díszítése során a 15. századtól a 16. sz. elejéig gyakran alkalmazták a függőleges irányú plasztikus bordázást, ami a tiszta üveganyag fénytörését fokozta. Kőszegen öt üveg tartozik ebbe a csoportba. Az elsőből csupán egy vékony töredék maradt, rajta a plasztikus borda

(164. kép). Két szempontból is érdekes: üvege nem a szokásos színtelen, hanem világos fűzöld (cinóberzöld), ami aránylag ritka a muránói készítményeknél, de jellegzetes példányok is képviselik.¹⁰⁸ Sajnos a töredék kevés ahhoz, hogy az eredeti teljes formát kikövetkeztethessük, annyit azonban elárul, hogy eltért az alább leírt daraboktól. E pohárnál ugyanis a plasztikus borda a perem alatt már egész közel elindul, míg a később készített poharak és talpas poharak esetében széles sávot hagytak szabadon. Ez azoknál valamivel korábbi lehet: lelőkörményei (ÉK-i udvar 2. réteg) miatt *legkésőbb* a 15. sz. közepére tehető, míg az eddig ismert bordázott üvegeket a külföldi kutatás a század végére és a 16. sz. elejére teszi.

Másik bordázott üvegünk a klasszikus velencei pohártípusnak ritkán előforduló változata. Széles, alacsony formájú, kónikus fala kissé öblösödő, vállán kobaltkék vastag üvegszál fut körül, alatta erőteljes függőleges bordák. Talpkarimája cakkosra nyomkodott, feneke kúposan benyomott (a bordák folytatása itt is követhető). Üvege víztiszta, légbuborékos, kezdődő gyenge irizálással. M: 7,3 cm, ami 8,7 cm-es szájméretjéhez képest nagyon kevés (24. kép, 1.; 165. kép). Rokon jellegű, de magasabb formájú poharakat ábrázoltak 1470 körül miniatúrán és 1480 körül a Portinari-oltárképen.¹⁰⁹ A töredékek lelőhelyei: 2. gödör 2. réteg és ÉK-i udvar 2. réteg f. A pohár használatát a 15. sz. második felére keltezik. (Egy további példányhoz tartozó töredék szerint több ilyen használtak.) Feltételezhetjük, hogy az alábbi üvegekkel együtt ezek Mátyás király udvartartásának emlékei, melyek 1482-ben kerültek Kőszegre.

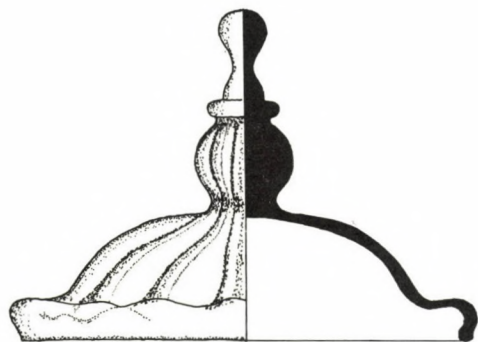
A klasszikus muránói formakincsbe széles szájú csészék, talpas tálak, széles szájú talpas kupák is tartoztak. Egy ilyenhez tartozó fedő töredéke is előkerült Kőszegen (a fedő pereme más megoldású, mint a szokásos kehely és magas talpas kupafedeleke; kívülről zárja az alatta álló edényt, míg az előbbieknél a perem a kupa belső oldalához simul). A fedő egész testét formába fűjt lapos bordázás élénkíti, fogantyúja alatt gerezdelt gömböcske látható (színtelen, víztiszta üveg: Ø: 13 cm; 25., 165. kép). Lelőhelye alapján a 15. századba, típusa szerint a század utolsó negyedébe tartozik. Pontos analógiáját a külföldi gyűjteményekből nem ismerjük, de Magyarországon Sarvaly falu egyik nemesi házában is használtak egy ugyanilyet.¹¹⁰

A klasszikus muránói üvegek legértékesebb fajtái a színes (kék, zöld, kékeszöld, bíborszínű) üvegedények, valamint a zománcfestéses példányok. A különböző formák kö-

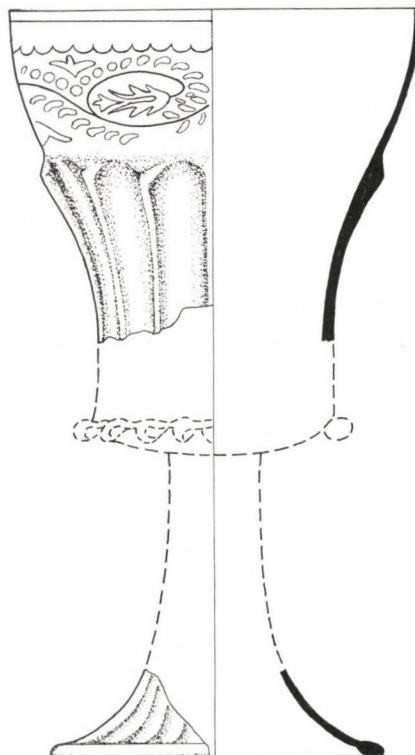
0 5 cm

24. kép. Velencei üvegek (2. gödör 2. réteg)

0 5 cm

25. kép. Velencei üvegfedő (2. gödör 2. réteg)

0 5 cm

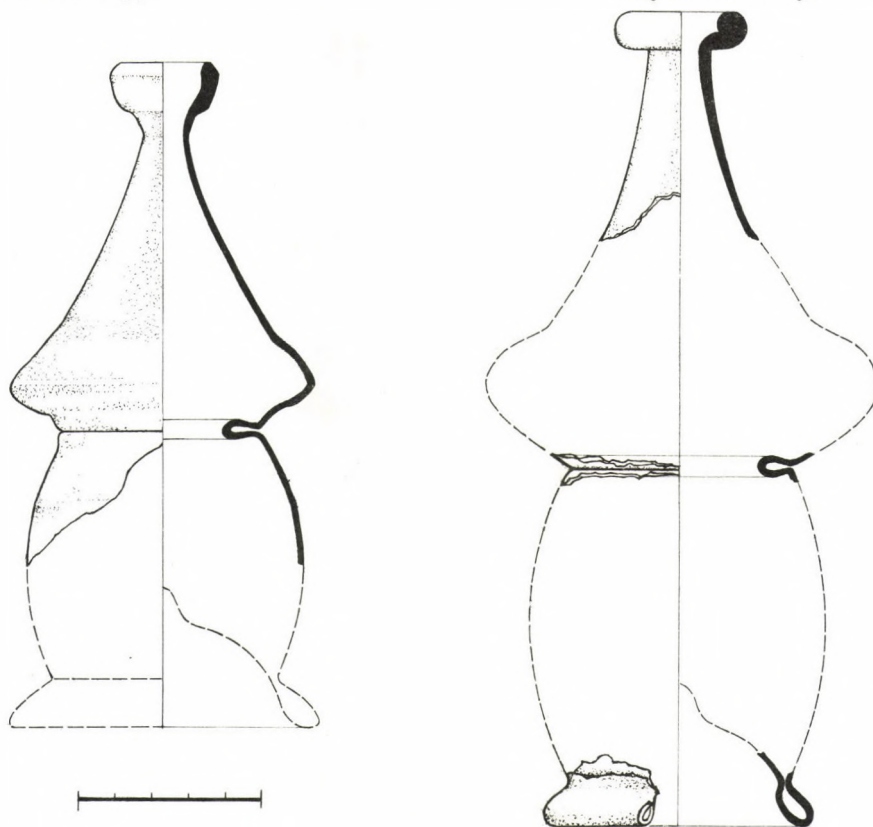
26. kép. Velencei üvegserleg zománcfestéssel és aranyozással. 1480 körül

zül főleg a talpas kupákat, kelyheket és talpas poharakat készítették anyagában színezett üvegből. Ezeknek egyik változatánál csak a széles szárú talp volt színes üveg, a pohárész pedig szintelen; az utóbbin viszont festett díszítést és aranyozást alkalmaztak (rendszerint a perem alatti sávban). Egy, ebbe a körbe tartozó példány eljutott a kőszegi várba is: a függőleges bordázatú, széles szárú talpnak csak töredéke maradt (\varnothing 9 cm), bíborlila üveg, szintelen karimával; a pohárész szintelen üvegből van, felfelé ívelten öblösödik, felső harmadától kezdve függőleges, erősen kiemelkedő bordázással tagolt (száj \varnothing : 11 cm). A bordákat függőleges sávokban aranyfólia borítja, közvetlenül a perem alatt is aranysáv húzódott (ma már erősen lekopva), ezt bekarcolt vonalakkal csíkokra osztották, és lefelé félkörös csipkékben végződött. A talp eredetileg szintén aranyozott volt, de úgy tűnik, más módon: mintha kívül aranyport szórtak volna rá és ez így az üveg lila színét nem fedi el. A zománccfestés a pohár bordái feletti sávban helyezkedik el: körbe haladó hullámzó inda barnásvörös színben 1-1 visszakanyarodó kék-fehér virággal, körülötte stilizált, egyszerű pontokká és vonalakká redukált levéldísz (sárgászöld, egykor valószínűleg világoszöld) (26. és 165. kép).

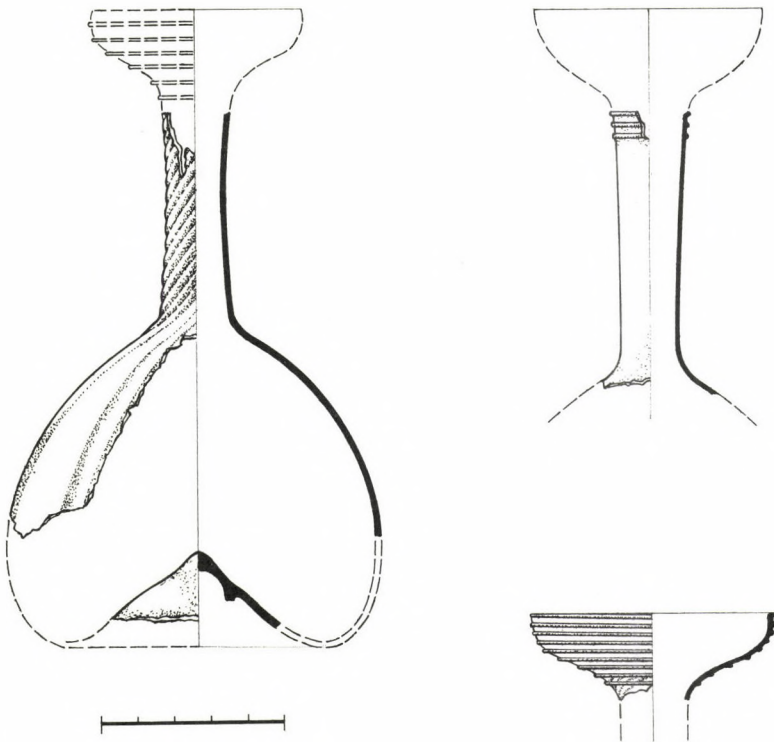
Bár talpas poharunk összevethető a színes, zománccfestéses poharak és kelyhek egyik említett csoportjával (ilyen a boroszlói [Wrocław] Corvinus pohár és a bártfai [Bardějov] városháza 1500 körüli kehelysorozata),¹¹¹ azoktól nagyon erősen különbözik. Az említetteknel ugyanis egyetlen esetben sem alkalmaztak a pohárészen bordázást, ez általában csak a teljes egészükben szintelen és csupán aranyozással, geometrikus festett pontsorokkal élénkített darabok sajátja. Másrészt a perem alatti sáv festett díszítése is jóval egyszerűbb szokott lenni. Ezért talpas poharunknak nemcsak analógiája, de közelebbi rokona sincs az ismert darabok között. Úgy tűnik, ugyanúgy, mint az említett, Mátyás és utódainak udvarához-köréhez kapcsolható daraboknál,¹¹² a kőszegi talpas pohár is egy sajátos ízlés kielégítésére készült, és ezért is tér el a gyakoribb megoldásoktól. Darabunk korát az 1480 körüli időre tesszük, és a király itteni tartózkodásával hozzuk kapcsolatba Kőszegre kerülését és pusztulását.

PALACKOK: A) KETTŐS KÓNIKUS FORMA

Már a korábbi leletek sorában előfordul Kőszegen ez a jellegzetes megoldás, melynél a palack dereka egy keskenyebb gyűrűvé szorul össze. Mint más helyen már kifejtettük, ez egy asztali használatra

27. kép. Kettős kónikus palackok (1: szintelen; 2: barnára romlott üveg, 2. gödör 2. réteg)

28. kép. Tölcséres szájú üvegpalackok (2. gödör 2. réteg)

készített, különleges formájú üvegedény, melyet leginkább égettbor, azaz pálinka ivására használtak.¹¹³ Magyarországon már a 13. század óta ismerték¹¹⁴ a kettős kónikus palackot (valószínűleg Itáliából érkezik egy részük), míg Nyugat-Németországban inkább a 14–16. században terjed el használatuk.¹¹⁵ Kőszegen a 15. sz. első felére keltezhető szemétretegből egy ilyen palack szájtöredéke került elő (53. kép 14.); a gyűrűsen megvastagított perem jellemző a magyarországi példányoknál. Üvege átlátszó, színtelen. További példányai inkább a század második felére tehetőek: a 2. gödörből 15. századi (zömmel a század második feléből származó) leletekkel 3 db töredékei kerültek elő. Az első színtelen (kissé füstös-zöldes árnyalatú) üvegből, sok apró légbuborékkal; pereme megvastagított, vállánál szögletesen törik, alja a töredék indulása szerint hordóformájú volt (27. kép 1.; 163. kép). A másik példány barnára korrodálódott, színét teljesen elvesztette; a szájperem gyűrűsen megvastagított (27. kép 2.; 163. kép). A harmadik töredékei is erősen romlottak, de az eredeti *színtelen* üveg helyenként még felismerhető. Készítőhelyüket ma még nem ismerjük, déli és közép-európai műhelyek egyaránt számításba jöhetnek. Az újabb kutatás kémiai anyagvizsgálata alapján talán Duna-vidéki műhelyekre is következtethetünk.¹¹⁶

PALACKOK: B) HOSSZÚ SZŰK NYAKÚ FORMA

Keleten és a mediterrán vidéken a kezdetektől jól ismertek ezek a gömbölyű testű, hosszú nyakú palackok, talppal vagy anélkül, a legkülönbébb szájformákkal, változatos díszítésekkel. Közép- és Nyugat-Európában főleg a 15. századtól terjed el, mint asztali üvegedény, különböző megoldásokban. (Ez az elterjedés ma még a táblaképek terített asztal ábrázolásain jobban követhető, mint a csekély mennyiségű leletanyagban.) Kőszegen a 2. gödör leletei között, valamint egy töredékkel a 15. század második felének rétegében számos töredék tartozik ilyen típusokhoz. Általánosan jellemző ezekre a nagyon szűk, hosszú nyak — egyes esetekben finoman csavarodó (formába fűjt) megoldással, valamint a hirtelen kiszélesedő, csészés formájú szájj. Ezen általános megoldás az üvegszálból sűrűn feltekert díszítés, amely néha a nyak kezdetére is átmegy. Kőszegen a szájtöredékek alapján legalább öt példánnyal kell számolnunk, ezekből kettőnek a nyaka gyengén bordázott, kettő pedig sima volt. A bordázott példányok esetében ez a díszítés az egész edénytesten jelentkezett, itt azonban már függőleges, alig érzékelhető vonalaként (28. kép 1–3.). A palackoknak kissé hagyma formájú teste volt, aljuk tagolás nélkül fordult a kúp alakú fenékre.

Valamennyi kőszegi példány színét vesztett, átlátszatlan, romlott üvegből van, a velencei palackok közép-európai utáizatai ezek.¹¹⁷

PALACKOK: C) SZÉLES NYAKÚ FORMA

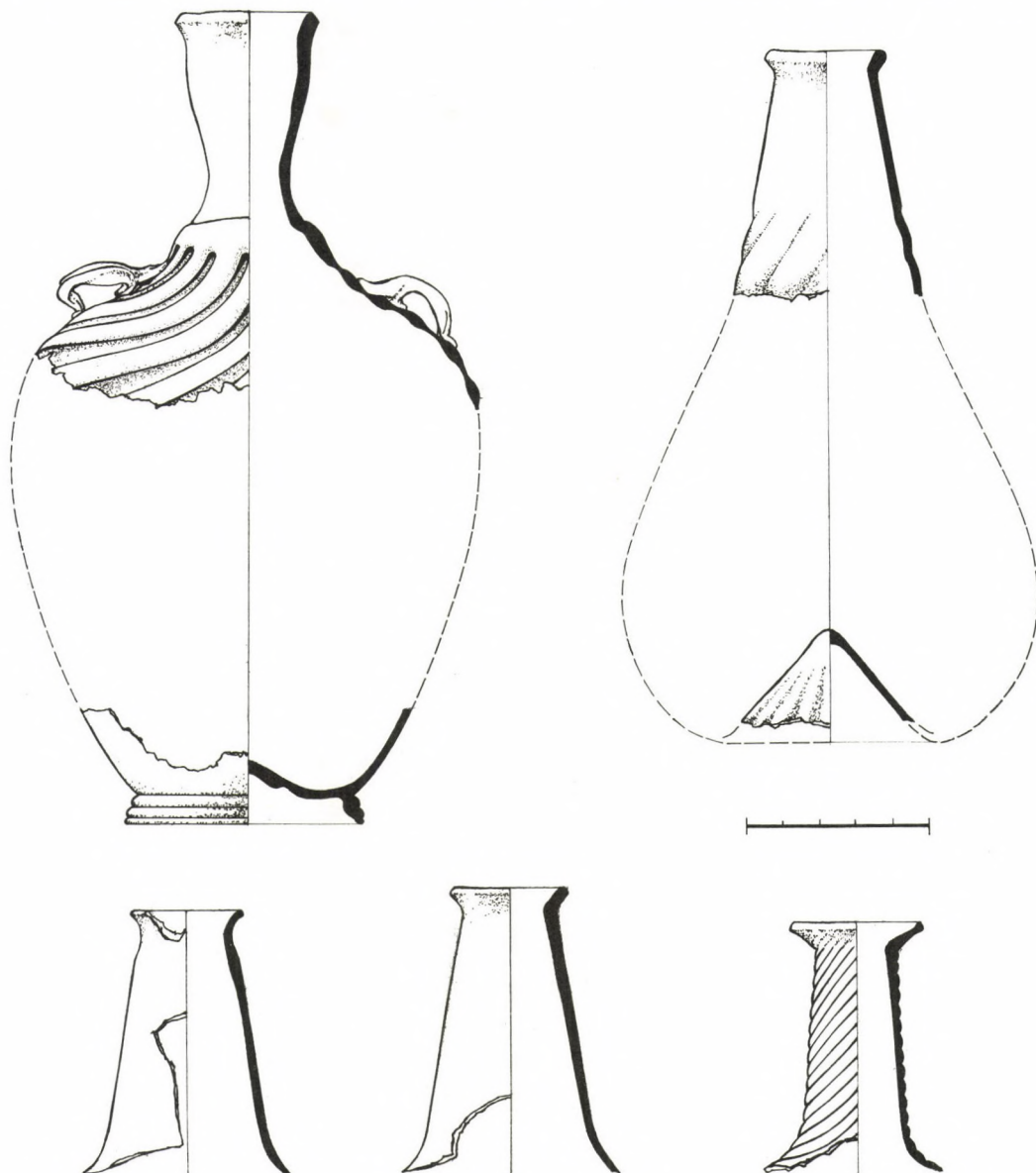
A vár leleteinek rétegződése alapján már a 15. sz. második felére keltezhetően megjelennek a lefelé szélesedő nyakú, nagyjából körte formájú kis üvegpalackok. Sima falú példányaik mellett találkozunk formába fújással bordázott (benyomott bordák) testű darabokkal is (29. kép 2.). Ritkább a sűrű, csavart bordázattal díszített hengeres nyakú palack, valamint egy tölcéses szájú forma, vállán két kis füllel, melynek csak teste díszített (29. kép 1., 5.). Valamennyi da-

rab könnyen romló, eredetileg világoszöld színű üvegből készült.

A körte formájú palackok sima vagy díszített példányai Kelet-Németországtól Angliáig kedveltek voltak az egész késő középkoron át. Ezeket is gyakran bor vagy pálinka tartására használták. Majdnem változatlan formában találkozunk velük a 16. században, sőt még később is.¹¹⁸ Nagy kedveltségük miatt valószínűleg minden üveghu-
ta foglalkozott készítésükkel az Alpoktól északra.

NÉMETORSZÁGI CSEPPDÍSZES POHARAK

Az alább felsorolt töredékek lelőhelye már az 1532. évi ostrom tűzvészének rétege, illetve az ezt követő feltöltés, de mégis bizonyosan állíthatjuk,

29. kép. Üvegpalackok (2. gödör 2. réteg)

hogy e kis töredékek valamelyik 15. századi szemétretegből másodlagosan kerültek csak oda (mint pl. néhány jellegzetes 15. század végi itáliai majolikadarab). Mindhárom töredék egy-egy üveg pohár felragasztott cseppdísze: az első felfelé hegyesre kihúzott tüskével, a második már hegy nélküli, erősen kidomborodó üvegcsépp, a harmadik nagy, lapos rátét. Az első kettő üvege halványzöld, a harmadik teljesen romlott üveg (166. kép felső sor).

Ma már a kutatás előtt eléggé tisztázott, hogy a korai mediterrán cseppdíszes poharak (melyekből többet itt is bemutattunk) hatottak a német huták formakincsére. A 14–15. század folyamán ezekhez közel álló típusok készültek, de különösen a 15. sz. közepétől kezdve új formákat fejlesztettek ki. Ezek egy részére éppen a cseppdíszek megváltozott formája és jóval nagyobb mérete is jellemző. Kormeghatározásukat a németországi festményeken ábrázolt üvegek segítik, valamint néhány relikviatartó-pohár (középkori oltárokból). Ezek alapján az első két üveg pohár a 15. századba sorolható, a harmadik pedig a század végére (esetleg a 16. századba is). A harmadik töredék a német terminológia „Krautstrunk”, azaz káposztatorzsza típusú poharaihoz tartozik már. Az eredeti pohárforma ismeretlensége miatt párhuzamaik nem tisztázhatóak.

16. SZÁZAD ELSŐ HARMADA

Az ostrom után közvetlenül végrehajtott feltöltésből több üveg töredéke került elő. Ezeknél nem minden esetben állíthatjuk azt, hogy már a 16. század elején használták, különösen a kisebb töredékek esetében valószínű, hogy esetleg a korábbi szemétretegekből másodlagosan kerültek ide.

Az egyiknél sajnos a kis peremdarab nem elegendő a forma megismerésére: egyenes falú kis pohár, vagy alul kiszélesedő csésze egyaránt lehetett. Üveganyaga az összes eddigitől eltér, halvány kékeszöld, nagyon kis irizációval; a tagolatlan perem tetejét vékony sötétkék üvegszál zárja (166. kép középső sor közepén).

Esetleg még a 15. század végének vagy már a 16. század elejének leletei közé tartozik egy velencei serleg lapos üvegfedelének töredéke, víztiszta jó üvegből (166. kép középső sor).¹¹⁹

PALACK: A) KETTŐS KÓNIKUS FORMA

Lelőkörülményei szerint az 1532. évi ostrom során törhetett el egy kettős kónikus palack, mely karcsú, magas formájával különbözik a

korábban bemutatottaktól. Dereka fölött visszanyomott vállrésze nem szélesedik ki annyira, mint azoknál. Üvege szintelen, de kissé füstös árnyalatú, csak helyenként irizál, jó minőségű, valószínűleg észak-itáliai készítmény, magassága 19,5 cm (167. kép).

PALACK: B) SZŰK NYAKÚ FORMA

Csupán egyetlen töredék képviseli a palackfajtának egy jellegzetes típusát, melynél a szűk, hosszú nyakat ráolvasztott vastagabb üvegszálak gyűrűivel tagolták. E gyűrűk általában kék színű üvegből készültek, de köztük egy szintelen is volt, ez viszont megcsavart kivitelben. Az ilyen palackoknak eddig alig néhány töredéke ismert, de a kutatás mindegyiket a velencei műhelyek termékének tartja. Az eddigieket a 15–16. századba sorolják.¹²⁰ A kőszegi példány esetében a túl kicsi töredék miatt nem dönthető el, hogy még a 15. században készült-e (ez a valószínűbb), vagy már valamivel később. A nyakrészből a jellegzetes, hullámos megcsavart üvegszállal díszített rész maradt meg, szintelen, alig irizáló üvegből (166. kép középső sor).

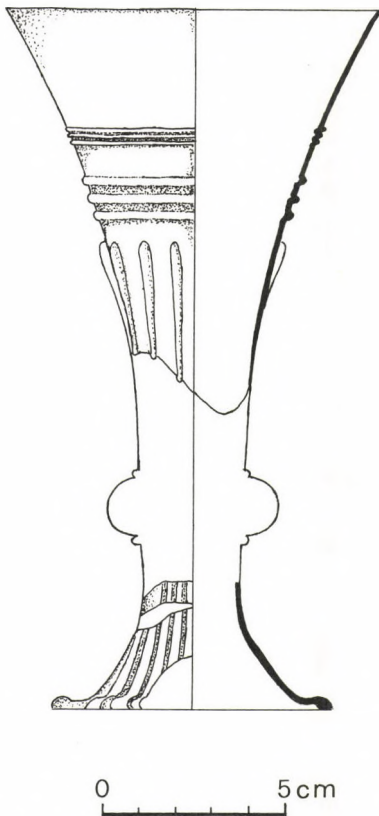
PALACK: C) SZÉLES NYAKÚ FORMA

Az ilyen palackoknak a 16. sz. elején is sokféle formai változatát használták: van tölséres szájú is, de gyakoribbak azok, melyeknél a felfelé szűkülő nyak kis kihajlított peremben végződik. Egy sima falú példány mellett négy olyan palacktöredék került elő, melyeknél formába fűjt csavart bordázás díszítette a vállrészt. Körte formájú testük lehetett (166. kép alsó sor). Az ostrom utáni feltöltésből kerültek elő (64. kép 1–3.), eredetileg világoszöld üvegük barnára korrodálódott. Közép- vagy nyugat-európai készítmények lehetnek.

VELENCEI KEHELY FEHÉR ÜVEGSZÁLDÍSSZEL

A kutatás szerint Velencében 1527 előtt¹²¹ kezdték meg egy újfajta díszítési mód alkalmazását: a fehérre színezett üvegszál alkalmazását (Fadenglas, canne di lattino). A vastag, tejfehér átlátszatlan üvegszálakat az üvedény külső felületén kidomborodva helyezték el, máskor a még képlékeny üvegbe besajtolták. Később a technika tökéletesítésével már egymást hálószerűen keresztező vagy hullámosan csavarodó fehér szálkötegeket hoztak létre bonyolult munkafogásokkal (a gyűjteményekben elsősorban az utóbbiak fordulnak elő; a 60-as évektől kezdve Németország több hutájában vezették be a technikát).

Az első csoport üvegeiből ma még alig ismerünk darabokat — úgy hisszük, ilyeneket aránylag rövidebb ideig készítettek, mert a bonyolultabb díszítés gyorsan felváltotta divatjukat. A kőszegi töredékek egy karcsú kehelyhez tartoznak: a felső részen 3-3 fehér üvegszál fut körül párhuzamosan, alattuk függőlegesen elhelyezett, bordásan kiemelkedő fehér szálak borítják a kehely testét. Nodusza hiányzik, de a talp rekonstruálható volt, itt már az üvegszálak a színtelen üvegbe behengerelve széles csíkokat alkotnak. Az egész darab egykor mintegy 18 cm magas lehetett (30. kép; 167. kép). A kőszegi darab az 1532-es ostromot követő feltöltésben feküdt, az 1538-as évszámú dénár kíséretében. Közvetlenül az ostrom előtti vagy az azt követő években kerülhetett a várba. Közele analógiáját a visegrádi Alsóvárból ismerjük.¹²² Hasonló formájú velencei üvegkehelyeket használtak a budai palotában, a domonkosok kolostorában és a középkori budai városházán is, de a két utóbbi fehér száldíszítése valamivel fejlettebb.¹²³ Külföldön eddig csak négy példányuk ismert. Ugyancsak a csoportba tartozó, de más alakú üvegszerű volt egy soproni patricius birtokában is.¹²⁴

30. kép. Fehér fonáldíszes serleg, 16. sz. eleje

HÁZTARTÁS, A HÁZ TARTOZÉKAI, ASZTAL ÉS KONYHA

A következőkben a leletanyagnak kisebb hányadát kitevő egyéb anyagokból (fém, fa, csont) készített tárgyait nem tárgyaljuk teljes egészükben és részletesen anyagfajták szerinti csoportosításban. Ennek az az oka, hogy legtöbbször nem ölelik fel egy-egy kézműves mesterség áruválasztékát, illetve kronológiailag követhető fejlődését. Helyette másfajta csoportosításban inkább a vár életére jobban utaló fejezetet készítettünk.

KULCSOK, LAKATOK, VERETEK

A leletanyag mennyiségét tekintve, nem túl jelentős az ide sorolható lakatos- és kovácskészítmény, pedig a feudális lakóhelyek és várak felszerelése ilyen tekintetben a régi inventáriumok és a másol lefolytatott ásatások bizonyossága szerint nagyon gazdag volt. Kőszeg esetében valószínűleg a folyamatos élet, a vár állandó használatása, az átépítések sorozata tüntette el az ilyenfajta vas- és fém tárgyakat.

A kevés számú kulcs legrégibb darabjai a 13. sz. második feléből származnak (48. kép 14–15.); egyik a korábban is használt üreges szárú típus, amely azonban a 12–13. sz.-ban is tovább él,¹²⁵ a másik az újabb, tömör szárú és szögletes fogójú, amely ekkor terjed el. Egyszerű formája miatt nem lehet sokkal későbbi az a harmadik példány sem, amelyet már a 16. századi trággyarétegben találtunk, valószínűleg egy hosszú időn keresztül használt zárhoz tartozott (82. kép 8.). Mindhárom darab ajtózár kulcsa volt.

A lakatoknak egy hengeres testű, ún. tornyos formájú példánya 14. sz.-i rétegből került elő (50. kép 39.). Egy apró lakatkulcs 15. sz.-i feltöltésből, egy nagy háromszögletű lakat 17. sz.-i leletek kíséretéből származik (86. kép 45., 16.). Utóbbi formája már a 15. sz.-ban megjelenik, de a 16. sz.-ban még elterjedtebb.

A legegyszerűbb zárési megoldásokhoz tartozó karikafejű szögek és lyukas ajtópántok vagy ládapántok egy-egy példánya a 15. sz. első felének leletei között fordulnak elő Kőszegen (168. kép), ezeket láncsal vagy lakattal volt szokás zárni.

Valószínűleg nagyméretű 15. sz.-i ládáról vagy szekrényről maradt egy rövid, csuklós pánt az 1532. évi ostrom égésrétegéből (79. kép 4.). Ajtókhöz tartoztak az ugyaninnen előkerült sarokvasak; kivitelezésük arra mutat, hogy nem kőkeretbe, hanem fatokba voltak beverve (79. kép 10—

11.). Formájuk alapján e vastárgyak korát nem lehet meghatározni, könnyen lehet, hogy a vár régi felszereléséhez tartoztak.

VILÁGÍTÁS

A középkori városi lakóházak és a várak világítását a régészeti leletek tanúsága szerint a leggyakrabban egyszerű cserépmécsesekkel oldották meg. A tányérka formájú mécses olajjal, zsiradékkal töltötték meg, s a kanóc a peremen kiképzett egy vagy három mélyedésből állt ki. A cserépmécsesek a 13–14. században a városi lakóházakban és a feudális várakban egyaránt általánosak voltak (pl. Buda, királyi palota; Domonkos-kolostor; polgárváros; Ausztria; svájci várak), Kőszegen is cserépmécseset használnak kétszáz éven keresztül (47. kép 7.; 66. kép 6.).

Mind a hazai, mind az ismert közép-európai anyagot tekintve, világítóeszközeink között eddig egyedül áll egy felül zárt, oldalán pedig füllel ellátott rózsaszínű cserépmécses. Különlegessége, hogy formája az antik mécses zárt, csak elöl nyitott megoldását utánozza (bár azoktól eltérően nem formából készült, hanem korongon). Lelőhelye alapján a 16. sz. első felénél később nem készülhetett (136. kép 2.).

A gyertya még az ilyen feudális helyeken is — valószínűleg drágább volta miatt — csak lassan honosodik meg (még a városokban, kolostorokban is inkább a 15. sz.-tól használják, de nem kizárólagosan). Ezt az is bizonyítja, hogy gyakran a *cserépmécsessel egybeépített* gyertyatartóval találkozunk, amely így kettős rendeltetésű lehetett (Buda, Margitsziget—Domonkos-kolostor; Pozsony¹²⁶). Ilyen megoldású egy kőszegi példány is a 15. sz. második feléből (170. kép 1.).

Már a legrangosabb háztartások jellemzője a bronzfoglatos gyertyatartó, mely nyugat-európai divatként kereskedelmi úton terjedt. Jellemző darabjait magyar várakban, kolostorokban és a királyi palotában találták. Egyesével vagy összeszerelve csillárként is használtak ilyeneket, németalföldi és németországi 15. sz.-i táblaképeken is ábrázolták. Kőszegen a 15. sz. második felének leletegyüttesében két példány került elő. Az európai gótikus divatnak megfelelő formájúak: a kerek tányérka alján áttört liliom formájú dísz fut körbe, a gyertya tartására szolgáló foglatat hengeres, és kis gyűrű tartja (169. kép; 170. kép 2.).

Ezt a megoldást már a 15. sz. első felében ábrázolták. A hazai leletek között gyakoribb a szögletes kialakítású foglatat.¹²⁷

Egy vékony rézlemezből domborított töredék alakja szerint talán egy egyenes szárú gyertyatartó talprésze lehetett (83. kép 11.). Táblaképeken a 15. sz. végén és a 16. sz. első negyedében többször megörökítettek ilyeneket.

AZ ASZTAL, A KONYHA ÉS A HÁZTARTÁS FÁBÓL KÉSZÍTETT TÁRGYAI

A középkori háztartásban a fából készült tárgyak szerepe mindvégig uralkodott. Ezt, a többinél olcsóbban beszerezhető anyagot a legkülönbözőbb célokra előszeretettel használták fel. Még a feudális háztartásban is túlnyomó többségben fordult elő, szemben a más anyagból (cserép, fém) készült, de hasonló rendeltetésű tárgyakkal. Ezt a régi leltárak jól bizonyítják.¹²⁸ A várak feudális lakóinak és személyzetének hétköznapi étkezéseinél fából készült tányérokat, tálakat, kanalakat stb. találunk, míg az értékes ón- és nemesfém tárgyak inkább az ünnepi reprezentációt szolgálták. Fatárgyakat sajnos romlékonyságuk miatt az emléksanyagban ritkán találunk.

A középkori terített asztal felszereléséhez a képes ábrázolások tanúsága szerint általában személyenként egy-egy lapos fatányér tartozott (31. kép). Ennek hagyományosabb (és a 20. századig tovább élő) típusával itt nem találkozunk, de valószínűleg részben azonos szerepet tölthetett be az a nagyon vékony (v: 2 mm) de szokásos méretű¹²⁹ tányér (Ø: 18 cm), melynek két töredéke 15–16. sz. elejei tárgyak környezetében feküdt (81. kép 30.; 171. kép). Pereme a felső oldalon kissé gömbölyűen megvastagított (míg a szokásos vastag fatányéroknál ez a perem mindkét oldalon megvolt). Vékony kivitele arra utal, hogy nem teljesen az ismert módon használták: nem ezen darabolták, vágták a húst. Talán olyan ételek számára szolgált alátétül, tányérul, amelyeket nem kellett felválni. Analógiáját eddig nem ismerjük, szerepe ritkább lehetett a közönséges fatányérnál.

Az asztalnál használt középkori kanalak legnagyobb része fából volt. Kőszegen egy ritka típusa került elő a 16. sz.-i feltöltésből. A kanalaknak egy kisebb része ugyanis rövid nyelével tűnik ki: ezek használata már a 14. századtól kezdve kimutatható.¹³⁰ A kőszegi lelőköri körülményei szerint (lásd a feltárás elemzésénél) a 15. sz.-ra vagy a 16. sz. elejére tehető (83. kép 1.; 172. kép). Terített asztalon gazdag környezetben egy 1485. évi fametszeten szerepel ilyen, fatányérok, ötvös- és üvegpothár kíséretében (31. kép). A gondosan faragott kanalak jó része ritka fafajtából készült, a kősze-

31. kép. Terített asztal: fatányérok, fatál, fémphár, üvegphár, rövid nyelvű kanál (Lázár és a gazdag. Fametszet, Ulm, 1485 körül)

gi (ugyanúgy, mint a budai evőkanalak) bukszusfából van. Az eddig közölt kanalak közül a kőszegihez egy Magdeburgban talált, majdnem azonos méretű hasonlít.¹³¹

A vödörök, faszajtárok időtlennek mondható, egyenesfalú, dongákból összerakott példányai töredékeik szerint 22 cm magassággal és kb. 26 cm-es átmérővel a 15. sz. második felében és a 16. sz. elején a vár háztartásában gyakoriak lehettek. Valamivel nagyobbak voltak a kis hordók (fenék Ø: 28–30 cm), amelyekből szintén maradt donga és fenékdeshka (82. kép 13–16.; 84. kép 1–4.; 171. kép). Egy kis hordó vagy kád dugója kőből készült, szabályosan csiszolt (71. kép 10.).

Sokfajta rendeltetésű lehetett az a fakalapács,¹³² melynek feje került elő, valamint az apróbb-nagyobb facövek és a négyszög keresztmetsetű kis faék. Csak a legnagyobb cövek fejét képezték ki kötél tartására (84. kép 5., 10.; 171. kép).

A konyha vagy a külön sütőház kenyérsütő kemencéje a várak ellátásában mindig fontos volt. Működéséről tanúskodik az a két vonótöredék (szénvonó), melyek a 16. sz.-i feltöltésben feküdtek. Mindkettőből a körszegmens alakú vonórész darabja maradt meg (az egyik teljesen elszenesedve) (84. kép 8.).¹³³

Egyelőre nem ismerjük a rendeltetését annak a két vékony, puhafából hasított falemeznek, melyek közül az egyik négyszögletesre, a másik

kerekre faragott (sz: 4,3 és 3,7 cm, 80. kép 16–17.). Ezek is legkésőbb a 16. sz. első negyedében voltak használatban.

FÉMTÁRGYAK A KONYHÁBÓL (KONYHASZERSZÁM) ÉS AZ ASZTALRÓL

Valószínűleg a vár középkori konyhájának felszereléséhez tartozott az a nagy vaskanál (Ø: 15 cm), amelynek külön darabból készített nyelvét (ez hiányzik) szegeccsel erősítették fel. A késő középkorban a nagy merítőkanalaknak, hosszú nyelvű vasserpenyőknek sokféle rendeltetése volt. A 15. századi képes ábrázolások hívják fel a figyelmünket ezek közül az egyikre: a nyílt tűzön ilyenben főzték-melegítették a kásás, pépes ételeket (a szegényesebb környezetben ebből is ették¹³⁴ — 82. kép 12.).

A rézből, bronzból készült drágább felszerelési tárgyak elsősorban a feudális, kisebb mértékben a gazdag városi polgári háztartásra voltak jellemzőek. Ezek használata is csak fokozatosan kezd elterjedni a késő középkorban, de általánossá ilyen környezetben még a 15. sz.-ban sem mindenütt váltak. Az alább tárgyalandó mozsarak, csapok ugyanis nagyon gyakran inkább kőből, fából készültek.¹³⁵ A színesfémből készült tárgyak értékére mutat, hogy a régészeti leletanyagban csak ritkán jelentkeznek, pedig a nagyobb középkori városokban a rézműves („rézfazekas”), bronzöntő stb. mesterek rendszerint nagy piac körzetet láttak el árujukkal. Kőszegen is csak az 1532. évi ostrom pusztítása eredményezte, hogy két ilyen tárggyal megismerkedhetünk. Mindkettő bronz-mozsár; töredékesen és a tűzben megolvadva alsó részük maradt meg. Az első 17 cm talpátmérőjű, alul egyszerű hornyolt-bordás kiképzéssel (83. kép 20.). A második 12 cm átmérőjű lehetett, oldalát kiemelkedő vékony függőleges bordák tagolták, melyek a talpnál ún. oroszlánláb formában végződtek (85. kép 12.). Ez a díszítésmód nagyon jellemző a késő középkori öntött mozsarak egy csoportjára. Az említett támpillérszerűen elhelyezett bordák és a szögletes fül (83. kép 10.) felett gyakran plasztikus feliratokkal látták el a mozsár váll- vagy szájrészét. Elsősorban Németországban terjedtek el a 15. sz. második felében.¹³⁶ A kőszegi példány is ez időben kerülhetett ide kereskedelmi úton (173. kép 5.).

A finomabb mérlegek és súlyok használata ötvösműhelyek és gyógyszerterek mellett a nagyobb háztartásokban is megvolt. A kőszegi várban egy kisméretű, sorozathoz tartozó tányérka

alakú súly a 14. sz.-i rétegben feküdt (bronz, súlya 10 gr, 50. kép 34.).

A hordóknál, különösen a kisebb, az étkezéshez is bevitt példányoknál, de szobai, asztali víztartó edényeknél is a késő középkorban bronzból, rézből öntött és megmunkált csapokat használtak. Legjobban elterjedt csoportjuknál elől szögletesre kiképzett, stilizált állatfej alakú kiöntőcső található, középen kerek vagy sokszögletű kiszélesedés az elforgatható csap befogadására. A csaprész fogantyúját stilizált kakasformára, máskor egyszerű háromkaréj alakra fűrészelték. Bronzból, sárgarézből készítve Svájctól Hollandiáig találkozunk velük a 15–17. században.¹³⁷ Az eddigi leletek szerint főleg a feudális várakban — néhol kolostorokban — voltak gyakoriak, nyilván az asztali borozások felszereléséhez tartoztak. Hazai írott forrásainkban már 1490-ben említenek rézcapot.¹³⁸ A kőszegi példány hasonló a nyugat-európaiakhoz, de pontos analógiáját nem ismerjük; a kifolyócső olyan, mint azoknál, de a csap fogantyúja itt csak két karikára alakított (79. kép 3.; 173. kép). Magyarországon ezenkívül csak egy ép hordócsap került elő, az is királyi várból.¹³⁹ A kőszegi és tatai bronzcsapokat a 15. századra keltezhetjük, pontosabb meghatározást ez a sokáig használt forma ma még nem tesz lehetővé.

A konyhai és asztali használatban álló különféle egyszerűbb bronz- és rézedények, üstök, tálak, jól felhasználható anyaguk miatt ritkán kerültek szemétre. Kőszegről is csak egy kisebb, gömbölyödő oldalú mély rézcsésze töredékei ismertek, egyszerű lapos peremmel. Leletkörülményei szerint a 15. sz. második felében használták (Ø: 18 cm; 70. kép 1.). A másik vörösréz edény formája már nem állapítható meg; az összegyűrt lemezről csak annyi olvasható le, hogy valamilyen nagyobb méretű, lemezből hajlított (tehát nem öntött) edényhez tartozhatott. Négy helyen szegeccseléssel végzett javítás látható. Svájci várak leletei bizonyítják, hogy a várak konyhájának felszereléséhez tartozó rézedényeket, pl. a vízmelegítésre használt üstöket számtalan esetben foltozták, és tönkremenésük után is csak kis darabkáik kerültek szemétre,¹⁴⁰ hisz a nagyobb lemezeket más javításoknál használhatták. A 15. sz. második felének szemétretegében talált levágott hulladék arra mutat, hogy az ilyen javítást Kőszegen is helyben végezték (182. kép).

KÉSEK

A középkori élet legáltalánosabban használt, többfunkciójú eszköze a kés. A késő középkorban a használati céloknak megfelelően már számtalan különböző formájú és nagyságú megoldása terjedt el; nagyarányú kereskedelme miatt a helyi készítmények és a távolabbról odaszállítottak egyaránt forgalomban voltak és a legtöbbször nehezen választhatók szét. A vár leletei között sajnos csak nagyon kis számban szerepelnek, és csak a 15. sz. második felének és a 16. sz. elejének korszakából maradtak ránk. Ezek zöme is az asztalnál étkezésre használt közepes vagy kisebb méretű (női) példány. Valamennyi nyélalapos megoldású, amelyekhez szegecselt nyélborítás tartozott. A nyél valamivel keskenyebb a pengénél, egyenes vagy hátrafelé kissé szélesedő. Műhelybélyeg csak két pengén maradt.¹⁴¹ A 15. sz. második felének példányai között (61. kép 1–6.) találunk két finomabb kivitelezésű, valószínűleg női kést is. Az egyiknek fa nyélborítása megmaradt, a nyél vége felé egy nagy átmérőjű lyukkal ellátott szegecs van: ez tette lehetővé, hogy az itt átfűzött zsinórral az övre lehessen akasztani (61. kép 5.). Az ilyen megoldás a késő középkorban a legkülönbözőbb típusba tartozó késeknél jelentkezik: kis evőkéseknél ugyanúgy, mint a háztartási, konyhai célokra szolgáló nagyméretű példányoknál. A másik késnek hátrafelé szélesedő nyelén profilált csontborítók vannak, a végénél U alakban kiképzett, szögletes befejezésű rézlemez szegéllyel (172. kép 4.).

A 15–16. században általános szokás a kés nyélvégének védelme — és díszítése — rézlemezről készített verettel. Két kőszegi késen ennek egy aránylag ritka formája látható: az oldalnézetben S alakra hajlított lemez. Az első kés övre akasztható megoldású, a második a fa nyélborítás közepét besüllyesztett vékony rézlemez és e mellé sűrűn bevett kis rézszegecses díszítik (79. kép 1–2.; 172. kép 2–3.). Az ostrom égési rétegében feküdtek, így a 16. sz. elejénél nem lehetnek fiatalabbak. Az eddigi adatokból úgy tűnik, hogy a késnyelek ilyesfajta túlzott díszítésének divatja a 16. sz.-ban tetőzött.¹⁴²

Egyetlen példányban került elő egy ár formájú, hegyes evőeszköz, amelyik ez időben a villát pótolta (86. kép 32.). Az ilyen egyhegyű, a kések

nyélmegoldásával egyező, falemez borítású evőeszközök nagyon ritkák a késő középkori európai leletanyagban, általában gazdag feudális környezetre utalnak.¹⁴³ A kőszegi az ostromot jelző egyik égersrétegben feküdt, így a 16. sz. kezdetére tehetjük.

FONÁS, VARRÁS

A fonás mindenféle középkori háztartásban általános női tevékenység volt, függetlenül a társadalmi rangtól. Hosszú időn keresztül a fonal sodrásának egyedüli előállítására kézi orsóval történt; a faorsó pálcájának alsó harmadára nehezekül gombot erősítettek. Ez különböző anyagokból készülhetett, a legelterjedtebb a cserép orsógomb volt. Kőszegen már a 13. sz. második felének rétegében megtalálhatóak: az egyik kisméretű, barna mázas (129. kép jobb szélén), a másik szürke, jól iszapolt cserép (72. kép 23.). Valószínűnek tartjuk, hogy az ekkor ritka, mázzal díszített példány külföldi, talán bécsi import. A 14. századi rétegben is feküdt egy barna cserépből készített orsógomb (50. kép 30.), ez már nagyobb (\varnothing : 4 cm). A későbbi korok leletanyagában Kőszegen a cserép orsógombok hiányoznak: két lelet árulja el ennek okát.¹⁴⁴ Az 1532. évi ostrom rétegében és közvetlenül felette két esetben is került elő elszenesedett *fa orsógomb*, ezek jóval nagyobbak, mint a korábbi cserépből készültek (\varnothing : 5 cm; 79. kép 14.).

A varrás kellékei közül a várból néhány réz gombostűt és három gyűszűt ismerünk. Az ilyenek, bár használatukat általánosabbnak képzelhetnénk, csak a késő középkorban tűnnek fel, és inkább a feudális háztartásokra és a polgárságra jellemzőek. A gombostűk vékony drótból készültek (csak 1 vastagabb van), fejüket felcsavart drótból képezték. Kőszegen alkalmazásuk a 15. sz. második felében és a 16. sz. elején bizonyítható (hosszúság: 4–6 cm; 169. kép). A gombostűket a középkorban is több célra használták, ezek között kell megemlítenünk azon szerepüket is, amikor a női fejdísz (párta, fejkendő?) felerősítésére szolgáltak — amit késő középkori sírleletek tanúsítanak.¹⁴⁵

A középkori (sárgaréz vagy bronz) gyűszűk vastagabb falúak voltak a későbbiekénél, henger vagy csonkakúp alakúak. Egy nürnbergi munkaábrázolás tanúsága szerint a külső felületen csavarmentes sorokban elrendezett kis bemélyedéseket pergőfúróval mélyítették. Ugyanúgy, mint a gombostűket, ezeket is nagyobb városok specializált kézműves mesterei készítették csak, és a nemzet-

közi kereskedelembe is bekapcsolódó kereskedők útján messzire kerültek. A gyűszű használata Nyugat-Európában már a 13. századtól kezdve kimutatható; Magyarországon egy gazdagabb vidéki nő sírjából a 14. sz. második feléből már ismerjük,¹⁴⁶ gyakoribbá azonban csak a 15. században válik. A kőszegi példányokhoz hasonlókat Budán a 15. sz. második felében találunk. A kisebbik kőszegi gyűszű (\varnothing : 13 mm, csak kisujjra húzható) is ilyen korú leletekkel került elő (174. kép 2.). A nagyobb példány csonkakúp alakú, a kis bemélyedések legalsó sorának végén beütött meszterjegy látható: 5 szírmű virág. Hasonló jegyekkel elzászi várakból előkerült gyűszűkön találkoztunk.¹⁴⁷ A nagy távolság miatt készítési helyként csak egy nagy központ, pl. Nürnberg jöhet számításba (\varnothing : 18 mm; 174. kép 3–4.). A harmadik gyűszű közelebből szemügyre véve már más jellegű: fala vékonyabb, pereme alul megvastagított, a bemélyedő pontocskák apróbbak és elrendezésük szabályossága mutatja, hogy nem szabad kézzel, hanem préselve készült. A kísértő leletek szerint a 17. századba tartozik (86. kép 19.).

A fémből készült európai vasaló előfutára a tömör üveggömb, melyet a római kortól a 20. század kezdetéig használtak, azonos célból. Rend szerint lapított gömb formájúak voltak¹⁴⁸ és két kézzel fogva, ide-oda mozgatták a megnedvesített vászon ruhadarabokon. Inkább a préselés, mint a hő hatásával (az üvegsimítót nem, vagy csak kissé melegítették) csak kisebb darabok (gallér, kézelő, szegély) kisimítása történhetett meg.¹⁴⁹ Kőszegen az ostrom pusztulási rétegből került elő egy sötétzöld üvegből öntött vasaló. Felül gömbszegmens formájú, alul lapos (itt közepén egyenetlen felületű), \varnothing : 11,7 cm, magasság: 3,2 cm. Felül, közepén mintegy 5 cm átmérőjű felületen erős csiszolásnyomok látszanak: csak ekkora darabja érintkezett a vászonnal¹⁵⁰ (174. kép).

VISETLET

A viseletre utaló tárgyak nagyon ritkák a vár anyagában, de így is fényt vetnek néhány jellemző körülményre. Már a 13. sz. második felének leletanyaga között találkozunk egy vastag rézlemez-ből préselt kis csörgővel: két félgömbből összerakott (oldala a későbbiekhez képest egyenesebb), felül kis füle segítségével lehetett felvarrni. Az ilyen csörgőket az egész késő középkor folyamán Európa-szerte kedvelték a divatos ruházat (első sorban a feudális viselet)¹⁵¹ kiegészítőjeként, a legkülönbébb helyekre felerősítve (a kar alsó ré-

szén, ruhaszegélyén, kalapon, övről lógatva stb.). A leggazdagabbak ruházatán természetesen nemesfémekből készült, a többiek ennél is megelégedtek az olcsóbb kivitelűvel (72. kép 24.).

A csörgőviseles divatja a várban tovább élt, a 14. század¹⁵² rétegéből is került elő (50. kép 33.). Egy nagyobb sorozat: 9 db a következő időszakból való. Itt már egészen vékony sárgaréz lemezből préselték az inkább összenyomott gömb formájú csörgőket (\varnothing : 21 mm, magasság: 16–18 mm; 168. kép). Velük együtt került elő két valamivel nagyobb és vastag falú példány töredéke; míg az előző, majdnem súlytalan darabokat a ruhára varrhatták, emezek talán övhöz tartozhattak (168. kép). A későbbi feltöltésből került elő egy ép példány, amely formájukat jobban mutatja (85. kép 7.). Eszerint az előző kisebb darabokkal szemben a nagyoknak szabályos gömbformájuk van (\varnothing : 27 mm), a két félgömböt ónnal forrasztották össze, az alsó részt bekarcolt vonalakkal álló geometrikus mintával díszítették. Ugyanilyen mintát elzászi várban talált sárgarézcsörgőkön láthattunk,¹⁵³ közös eredetük nagyon valószínű. A két csörgőtípust a 15. sz. első felében vagy a közepén hordhatták. A század végének leletanyagából egy nagyobb példány szétlapult töredékét ismerhetjük fel, ez vékony rézlemezről volt (32. kép 5.).

Öv viseletére is utal néhány lelet. Egy egyszerű D formájú vascsat az egész késő középkoron át divatos forma, 15. század eleji használatát bizonyítja szegényesebb viseleten (168. kép 8.). Falusi viszonylatban még később is találkozunk ilyenel.¹⁵⁴ A díszesebb kiképzést egy bronzból készített, téglalap alakú csat és a hozzá tartozó övet díszítő, téglalap alakú, vésett növényindával ellátott, lap alakú veret képviseli. A 15. század első felében használták (53. kép 17.).

A század második felének személtanyagából való néhány vékony lemeztöredék a díszesebb felszerelésű veretes övek divatjának elterjedését bizonyítja. Egy kettéhajtott vékony rézlemez az övcsat szíjfogója volt, az előlapon rovátkolt keretelésben apró szívekből alkotott sor látható. Egy másik préselt lemeznél csak a középső kerek díszítésrészlet maradt meg: domború pontsorral keretelt homorú bemélyedés. A harmadik négyzetes alakú kis lemez, a sarkok felé álló stilizált levél-dísszel (32. kép 1–3.). Ezek a töredékek bizonyítják, hogy az országszerte fellelhető, olcsóbb anyagból készített veretes övek többféle típusát is használták. A szívssorral díszített veretes csatok sok helyről — főleg az Alföldről — ismertek, az ilyen keskenyebb megoldású, valószínűleg gyermek- vagy női viselethez tartozhatott.¹⁵⁵ A bemé-

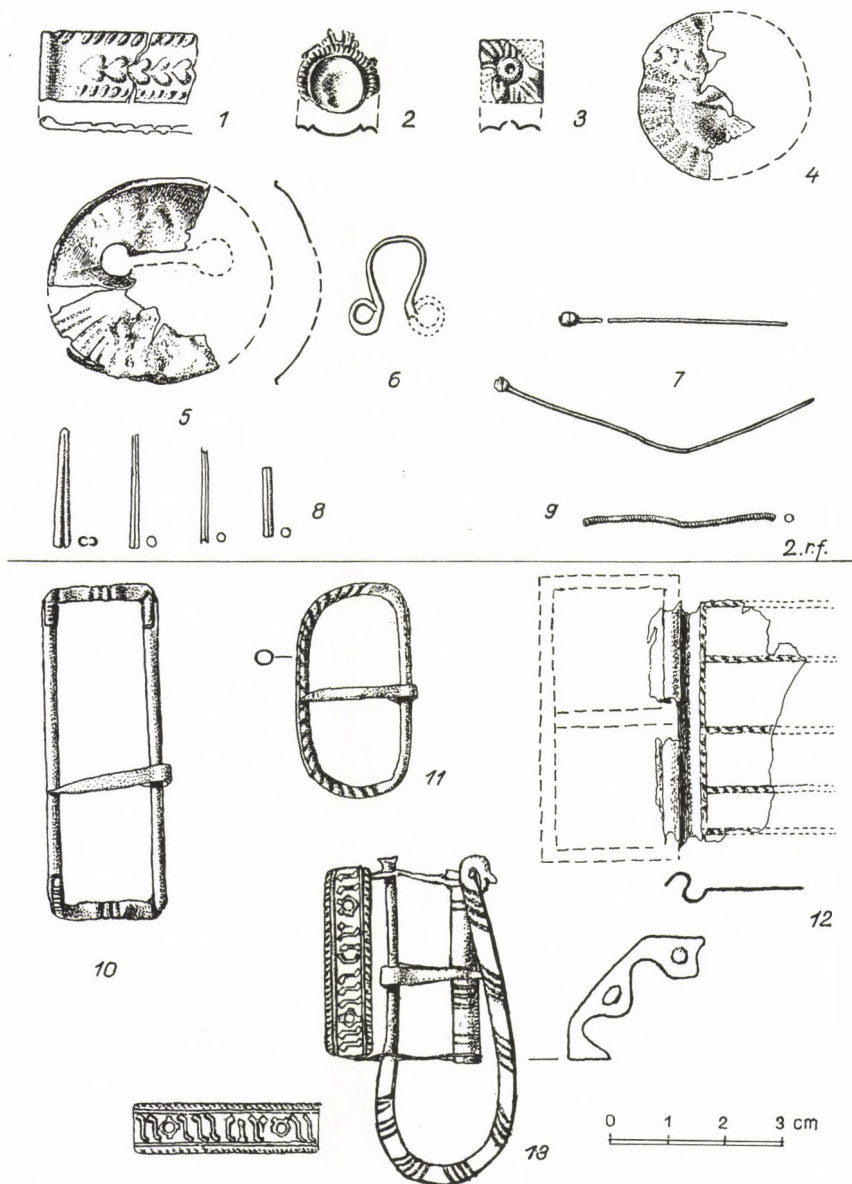
lyedő tükrű veretek nagyon sokféle megoldással készültek, a keretelő levélsor (ami itt letört) többfajta változatot mutat. Kecskemét környéki falvak temetőiből egész sorozatuk állítható össze, de Csuton is többfélét használtak a 15. század második felében.¹⁵⁶

Egy vasból készült keskeny téglalap alakú csat keretének felső és alsó része hornyokkal és vésésekkel profilált. Az egyszerű vascsatok esetében a díszítés aránylag ritkán volt szokásos, nyilván a finomabb kivitelű (réz, nemesfém) megoldások utánzását jelenti. A kőszegihez közel álló megoldású rézcsatokat használtak Moldvában is széles öveken a 15. sz. közepe előtt; gazdag kivitelezésű rézveretes övön a kisházi várban a 15. sz. harmadik negyedében alkalmazták. Még fejlettebb megoldásban találkozunk vele a 16. század elején falusi-nemesi környezetben.¹⁵⁷ A kőszegi csat ezek között helyezhető el, talán a 15. sz. végére (32. kép 10.).

Egy kisebb bronzcsat a gyakori D formát követi, jellegzetessége emellett a külső felület ferdén rovátkolt kiképzése (32. kép 11.). Hasonló díszítésű, de szebben megmunkált csatja van egy tiszántúli falu veretes övének és egy elzászi vár 16. sz.-i csatjának.¹⁵⁸

Valószínűleg egy széles övhöz — melyek divatja a 16. században is folytatódott — tartozott az a bronzcsat, melyből csak a szorítólemez töredéke maradt meg. Domborított rovátkákkal díszítették (32. kép 12.), lelőhelye alapján a 15. sz.-ból vagy a következő elejéről egyaránt származhat.

Utolsó csatunk, bár a késői feltöltésből származik, a 15. századnál nem lehet fiatalabb. Különös formája van: a bronz csatkeret nem egy síkban van, hanem egyik oldala erősen kiemelt, a lemez külsején gótikus minuszkulás feliratrészlet, illetve ismétlődő szakasza díszíti — Mária neve vagy a név rövidítése kedvelt a gótikus ékszereken és öveken. A csat egyedülálló megoldását az jelenti, hogy a középső pecektartó rudacska meghosszabbítva és horogszerűen visszahajolva akasztót képez (32. kép 13.). Itt tulajdonképpen kétfajta, a 14. században szokásos jellegzetes övmegoldás egyesítésével találkozunk: a nagyon hosszú övek viselését megkönnyítő nyitott csat, illetve az övre erősített akasztó egyesítésével; utóbbi ugyanis a hosszú öv végének felakasztására szolgált, hogy ne csüngjön nagyon le. Az övvégakasztó a 14. század végén lép fel, francia és itáliai nemesfém veretes övek jellemző megoldása.¹⁵⁹ A kőszegi csat ennek továbbfejlesztése, a külön akasztót itt a csattal egyesítik. Eredetileg ezek az akasztók figurális formájúak (ember, állatalak), ennek hatása a

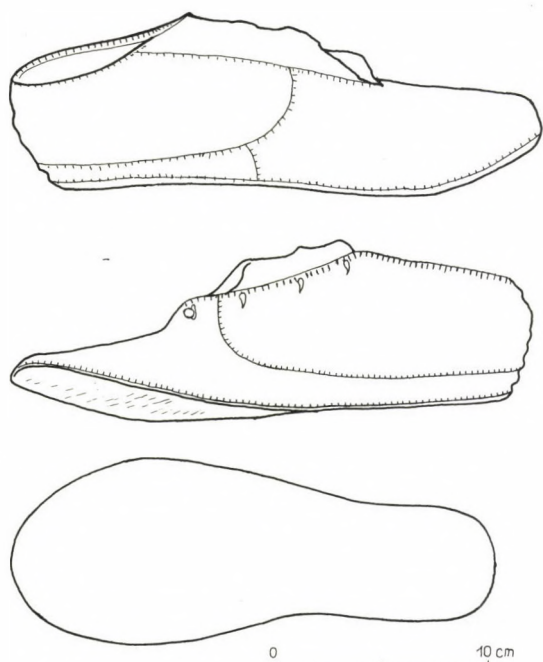
32. kép. Pártaöv díszítő veretei, viseleti tartozékok, csatok (1–9: 15. sz. második fele; 10–18: 15. sz. vége–16. sz. eleje)

kőszegi darab sematizált állatfeje. A kőszegi csatnak eddig csak két társa került elő, de töredékesen Zaggyapálfalva temetőjéből, illetve Nagytálya templomából.¹⁶⁰

Két leletünk női viselethez, az egyik pártához tartozott. A vékony rézdrótból vékony csőalakra sodort, ilyenekkel a textiltől készült pártákat varrták ki: a rézspirális plasztikus hatású és tartós mintát adott (175. kép).¹⁶¹ A másik aranyfonálból¹⁶² szőtt 7 mm széles szalag, végén gombbal, másik vége hurkosan kettéágazik. Vagy a ruházat része volt, vagy talán két ilyen rövid (19,5 cm) szalag szolgált valamilyen fejdísz felkötéséhez. A 16. század végén használhatták (175. kép).

A férfi és női ruházathoz hosszú időn keresztül hozzátartoztak a különböző ruhadarabok nyílását összefűző zsinórok. A zsinór kirojtosodását akadályozta, egyben a befűzést segítette a zsinórhegy, ez a vékony fémfoglat. Csövecske alakra összehajtott, hengeres vagy vége felé hegyesedő formájú réz zsinórhegyek ásatásnál csak nagy ritkán kerülnek elő. 2–3,5 cm hosszú darabokat a 15–16. századból egy svájci és egy elzászi várból ismerünk, tehát a nemesi divat köréből, de az egyik mohácsi tömegsírból is kerültek elő ilyenek.¹⁶³ A kőszegieket még a 15. sz. végén használták — lelőhelyük bizonyossága szerint (32. kép 8.).

A 16. század első felének feltöltéséből többször

33. kép. Bőrcipő (É-i udvar 5. rétegből), 16. sz. első fele

sikerült bőrcipők maradványait kibontanunk. A kis szakadt darabok a legtöbb esetben nem elegendők a forma rekonstrukciójához. Az egyik darabnál a késő középkorban gyakori, a talpközépnél erősen elkeskenyedő gótikus cipőformára utal a 3 rétegből összetett talpbélés (80. kép 15.). Egészben maradt meg egy bal lábra való bőrcipő, felül a szélről közép felé kanyarodó nyílásával, amelyet egykor bőr fűzővel zártak össze. Lekerékített tömpe orra már a 16. századra utal, hossza 22,4 cm (33. kép).

Az ékszereket csak egy üvegyöngysor maradványa képviseli. A belül fehér, kívül kék hasáb. illetve kocka alakú gyöngyszemek sarkait ferdén lecsiszolták (h: 4–5 mm). A 15. sz. végének szetrétegében feküdt (169. kép alsó sor).

FEGYVERZET

A régészetben járatlan úgy vélné, hogy a középkori várak leletei között zömmel fegyvereket találunk, hiszen az egykori felszerelés jellemző és tömeges mennyiségét ez képezte. Régi leltárak is bizonyítják a védő és támadó fegyverzet tömeges felhalmozását még kisebb várakban is. A fegyverzet azonban a felszerelés legdrágább és mindig hasznosítható része, ezért sem a vár fennállása alatt, sem annak megsemmisítésekor nemigen került szándékosan szemétre vagy a pusztulás tör-

melékei közé; inkább csak a véletlennek köszönhető, ha ilyen is megmaradt. Elsősorban a kiegészítő felszerelés — sarkantyú, zabla — és kisméretű, a szemétkébe keveredett tárgyak — nyílhegy, puska-golyó — a gyakoribbak. Mivel a kőszegi fegyverek nagyobb része jól megfigyelt és ismert korú leletegyüttesekből került elő, meghatározásukhoz a legtöbbször nincs szükség a hasonló formájú leletek felsorolására. Ilyeneket ezért csak a ritkább, nehezebben keltezhető fegyverfajtáknál említünk meg.

A vár életének első periódusából, a 13. sz. második feléből két sarkantyú maradt meg (49. kép 13.; 72. kép 19.). Az épebb ívelt szárú, rövid nyakú, forgós tarajjal. Formája és az egész leletegyüttes a 13. századba sorolja.

Az ÉK-i udvar 13. századi rétegének nyílhegy sorozatai fontos bizonyítékai a kor fegyverzetének. Az első öt hosszú hegye rombusz keresztmetsetű, eleje felé szélesedő forma, nyéltüskével. Súlyuk 12–14 gr között változik, de már a rozsdától megtisztítva (48. kép 16–20.). Úgy tűnik, hogy a korábban kialakult, laposabb keresztmetsetű nyílhegyek után ebben az időben fejlesztik ki ezt az újabb típust, hogy az íjászok az erősebb páncélzatú (láncing, bőrpáncél) ellenféllel szemben eredményesen küzdhessenek. E kőszegi nyílhegyek egyébként e típusnak első olyan középeurópai darabjai, amelyek korát pontosan meg lehetett határozni. (Azóta Magyarországon már máshol is előkerültek: feudális környezetből: Dömös, Bibervár, Leányvár, Bakonyszentlászló leletei között; a kőszegiek alapján lehetett korukat felderíteni.¹⁶⁴

A másik nyílhegysorozat sokkal vastagabb ki-képzésű, ez is rombusz keresztmetsetű, de már köpűvel erősítették fel a vesszőre. Súlyuk kétháromszorosa az előzőeknek (30–35 gr töredékesen! 48. kép 21–24.). Ezek már számszerű-nyílhegyek.¹⁶⁵ Németországban és svájci várakban is gyakoriak és a következő századokban formailag alig változva (inkább csak egyre súlyosabb kialakítással) mindenütt elterjedtek. A kétfajta nyílhegy szemléletesen mutatja a hazai könnyű fegyverzetű lovasság és a nyugati hatás meghonosodó új fegyver alkalmazásának párhuzamosságát. (A magyar fegyvertörténeti irodalom eddig a számszerű hazai alkalmazását csak a 14. század végétől tárgyalta.¹⁶⁶) Ottokár Rímes Krónikája szerint a 13. századi magyar–oszlák harcok során az íj mindig a magyar csapatok jellemző fegyvere, és még Kőszegi Iván gróf kezébe is ezt adja egy párviadal leírásakor. A páncélos oszlák, sváb lovasok kopját, lándzsát használták; a számszerű

a krónikában ritkán szerepel.¹⁶⁷ A magyar király okleveleiben azonban többször említik már a számszeríjat az Ottokár ellen vívott háború leírásakor.¹⁶⁸ Az irodalomban latin nevét — *balista* — több esetben a nagy ostromgépekkel tévesztik össze,¹⁶⁹ szerintünk utóbbiak mindig *machina*: gép néven szerepelnek.

Az előbb említett kis udvar 13. század végén kialakult felszínén került elő 6 db nagyméretű kőgolyó (\varnothing 31, 38, 40 cm), melyek koruk és méreteik szerint valamiféle kőhajító ostromgép lövedékei.¹⁷⁰ Nem véletlen, hogy a krónikás adatok és levelek éppen ez időben II. Ottokár hadjáratainál említenek hajítógépeket Óvár, Pozsony és Sopron ostromainál (1271, 1273), valamint Kőszeg esetében (1289) is.¹⁷¹ A kőszegi várba valamelyik nagyobb ostroma alkalmából kerültek ezek a lövedékek (a törések, hasadt darabok is bizonyítják, hogy felhasználták, és nem a vár felszereléséhez tartoztak). A számításba vehető több ostrom közül Albert herceg 1289. évi ostroma vagy III. Endre király 1296. évi ostroma során alkalmazhatta a követőgépet a vár vívására, az ÉK-i torony és környéke védői ellen (122. kép). Követőgép lövedékét hiteles hazai feltárásból ezen kívül csak Sopron városából ismerünk.¹⁷² Kőhajítógépeket Európában várak és városok ostromakor a 11–15. században az ostromlók és a védők egyaránt használtak — például az angol király 1265-ben egy vár ostrománál 11 katapultot használt, és a megtalált kőgolyók 46 cm átmérőjűek.¹⁷³ A követőgépeket a nehéz ágyúk csak lassan szorították ki.

A 14. század kisszámú tárgya között egy nyél-tüskés nehéz számszeríj-nyílhegy (56 gr) tartozik a — leletkörülmények alapján — jól meghatározható fegyverzet körébe (50. kép 37.); a lovas felszerelést patkó (50. kép 38.) és sarkantyú képviseli (84. kép 13.). Utóbbi ugyan késői feltöltésből származik, de szárainak könyökben hajló formája, vékony kiképzése miatt a 14. század első felénél nem lehet későbbi. Egy számszeríj szerkezetének csontdiója is még e század anyagával került elő (50. kép 36.).

A 15. század első felének fegyverzetében a számszeríj már általánossá válhatott; csak egy lapos, levél alakú nyílhegy került elő, a többi nehéz (36,7 gr felett) számszeríj-nyílhegy (168. kép). A hazai fejlődésnek megfelelően már könnyű tűzfegyvert (szakállaspuskát) is használnak;¹⁷⁴ három ehhez tartozó vasgolyót találtunk (168. kép). Átmérőjük 18–25 mm, az épebb súlya 46,5 gr, tehát nehezebb puskához tartoztak.

A század második felében és végén a fegyverzet

összetételében változás nem mutatkozik, bár több leletünk van. Továbbra is a számszeríjhoz tartozó tárgyak a leggyakoribbak, így a nyílhegyek, változatlan formában, rombusz keresztmetszettel és az első harmadban a legnagyobb szélességgel, de *súlyuk tovább növekszik* (47 gr fölött, 61. kép 27–33.). A számszeríj csont diója is nagyobb, mint a korábbi. Ritka leletként a felhúzás megtámasztásához szükséges vas kengyel és az elsütő szerkezet bronz elhúzó karja is előkerült (ez általában vasból készült a ránk maradt ép példányoknál). Megtaláltuk a 15. században általánosan használt díszítő csontborítás egy darabját. (61. kép 10–11., 17.; 76. kép).¹⁷⁵ E leletekből is lemérhető, hogy a páncélzat erősödésével az ellene használt fegyver is nagyobb átütőerőt biztosít.

Egyetlen példányban került elő egy hazai viszonylatban ritkának mondható, kerek keresztmetszetű számszeríj-nyílhegy; korát a kísérő leletek alapján a 15. sz. vége–16. sz. eleje körül határozhatjuk meg (86. kép 31.). A kutatás felső-italiai formának tartja e típust, mivel ugyanilyenek ott ismertek.¹⁷⁶ Nálunk elég ritkán került elő ilyen (Pilisszentkereszt, Sarvaly falu).

A számszeríj mellett a közönséges íj azonban továbbra is használatban maradt — amint erről hazai írott források is tanúskodnak (így például egy soproni íjkészítő mester hagyatékában 1487-ben „20 régi számszeríj” [*armbrost*] mellett „4 új íj” [*pögn*] szerepel).¹⁷⁷ Kőszegen az íj használatát ez időben — talán inkább csak vadászatra — egy csontból készített íjászyűrű tanúsítja. Ilyen gyűrűk nem túl gyakoriak az európai leletanyagban: az íjász hüvelykujját védték az íj húrjától. Keleti találmány, mongol és kínai lövészek használták; török közvetítéssel kerülhetett Magyarországra a 15. sz. végén. János király kincseinek összeírásában a 16. század 30-as éveiben említenek „török íjászyűrűket” — „annuli thurcales ad sagittandum”¹⁷⁸ (169. kép).

Vas puskagolyók a korábbiakkal egyező méretben továbbra is használatosak. A főleg lovasfegyverként kedvelt könnyű kopja a várban ettől kezdve bizonyítható; egyszerű hengeres keresztmetszetű vékony hegye van (régies nevén kopjvas). Máshol már rámutattunk, hogy e fegyver hazai általános használatára korábbi, mint ahogyan az eddigi fegyvertörténeti kutatás meghatározta és a 15. század második felétől kezdve e formája kimutatható; nyilván a könnyű lovasok szűrőfegyvere, melynek régi hagyománya volt. Magyar neve írott forrásainkban már 1464-től feltűnik¹⁷⁹ (61. kép 9.).

A 15. század második felének leletegyüttesében

és érmekkel meghatározott helyről került elő egy vas feszítőzabla. Oldalszára több részre tagolt, felül 2-2 füllel ellátott, alul ívesen kiképzett; a csuklós zablatengely vastag, szögletes keresztmetszetű és 1-1 rovátkolt vasgyűrűt húztak rá (70. kép 2.; 177. kép). Lehet, hogy az ugyanott talált fonatos vaslánc is ehhez tartozott, mivel a feszítőzablákat felül mindig, de néha alul is lánc kötötte össze.¹⁸⁰ Ez a zabla azért is jelentős lelet, mert a hasonló rendszerű, a 16–17. században továbbfejlesztett feszítőzablák korai formája, és típusában az első keltezhető lelet, mely a 15. sz. végénél későbbi nem lehet. Hasonló, bár nem teljes példányokat a budai palotából, a solymári várból és egy szlovákiai lelőhelyről ismerünk, de ezek kora nem volt bizonyítható.¹⁸¹ Nyugati kialakulását és használatát egy 1450 körül készült svábországi festmény tanúsítja — míg az 1449-ben osztrák táblaképen ábrázolt példány más megoldású variációja vagy félreértett ábrázolása (177. kép 2–3.).¹⁸² Előfordul az 1480-as évek osztrák és magyar táblaképein is. Alkalmazása csakúgy, mint az említendő sarkantyúnál, a nehéz páncélzatú, fegyveres lovagoknál volt indokolt, akiknél a harc közben a ló hirtelen irányváltoztatásra, megállásra kényszerítése szükséges volt.

Egy másik zabla az egyszerű, oldalpálcás típus, amely Nyugaton a 9. századtól, Keleten — a népvándorlás korától eltekintve — a 12. századtól ismert, és Európában a középkorban általánosan elterjedt; egyszerű megoldása miatt hosszú ideig alkalmazták. A 15. század elejéről svájci leletegyüttesben és osztrák táblaképen is láthatjuk. A kőszegi darab már az 1532. évi ostromot követő feltöltésben feküdt, de más, tovább használt 15. századi leletek kíséretében (80. kép 10.).

Ugyanígy hosszú ideig őrzött felszerelés darabja az a hosszú nyakú sarkantyú is, amely szintén az ostrom rétegéből került elő, de jóval régebbi. Ívelt szárainak tagolt kiképzése 15. századi megoldás, nyakának lefelé álló formája középkori német és osztrák festmények lovagábrázolásai szerint a 15. század derekánál későbbi időre már nem jellemző. A kőszegi példány nyakát és áttört szárát egykor finom ezüst tausírozás díszítette, körbe csavarodó megoldással, mely előkelő páncélos lovagra utal. (Értéke is közrejátszhatott abban, hogy sokáig megőrizték — 62. kép 17.; 178. kép.) Hasonló díszített darabokat Erdélyből és Csehországból ismerünk.¹⁸³

A 15. század végének szemétanyagába került egy sodronyvért leszakadt darabja. A kerek keresztmetszetű huzalból kialakított kis gyűrűk átmérője 8 mm, végüket vas szegeccsel erősítet-

ték össze. A gyűrűk rézdrótból vannak, ami arra mutat, hogy egy sodronying szegélyéhez tartoztak. Általában a gallér, az ujjak vége és az ing alja készült rézgyűrűkből (178. kép 4.).

Az 1532. évi ostrom pusztulási rétegéből előkeült fegyverzet a várat védő katonák felszerelésének bizonyítéka (62. kép 9–14.). A már ismert rombusz keresztmetszetű számszerű-nyílhegyek és egy számszerű csontdiója mutatja, hogy bár a tűzfegyverek használata ekkor már régen általános (itt pl. 21 mm átm. puskagolyó az ez időben leggyakoribb könnyebb szakállaspuskához), a régi fegyverzet még mindig érvényes. A közelreható fegyverek közül a kardra egy hüvelyvédópánt utal. A kisebb-nagyobb fejsze a háztartási felszerelésből kerülhetett a szorongatott helyzetben a közelharc fegyverei közé. A kúpos vékony hegyű kopját a 16. század elején is használták (62. kép 11.), és szerepe volt a védők fegyverzetében a lándzsának is.¹⁸⁴ Hosszú köpüvel ellátott (\varnothing : 4 cm) lapja rombold keresztmetszetű (64. kép 4.). Ugyancsak az ostrom során robbanhatott szét az a nehéz szakállaspuska, melynek nyolcszögletű vascsővéből maradt egy darab. Kalibere 38 mm, ami a szokványos puskák méretét meghaladja, így súlya miatt állványzatról használhatták, és már nem sorolható a kézi tűzfegyverek közé (65. kép 20.).

A 16. századi feltöltésből nyílhegyeken kívül két vas kopjahegyet számíthatunk még az ostrom előtti fegyverzethez (miután e feltöltésben zömmel 15–16. század elejei leletek voltak). Az egyik a már ismert kúp alakú, tüskés hegyű kopjával, a másiknak rövid rombold alakú lapja van, és a köpü két oldalán meghosszabbított lemezekkel erősítették a vékony rúd (82. kép 1–2.).

A várat védő ágyúk közül is legalább egynek szétrobbant a bronzcsőve. A kis töredék (a nagyobbakat összeszedték egy későbbi öntéshez) 4,7 cm-es falvastagságot mutat, az átmérő a kis darabból nem számítható ki, de legalább 15 cm-es kaliberű lehetett, ami közepes méretű ágyúra utal. A bronz lyukacsos szerkezete öntési hiba eredménye (85. kép 11.).

Az ágyúgolyók, melyeket az ásatás során találtunk, zömmel az ostromok során belőtt példányok lehetnek. Általában kőgolyók, de tekintetbe véendő, hogy a vasgolyókat nem nagyon hagyták a szemétkben (adataikat az alábbi táblázatban láthatjuk). Zömmel kisebb ágyúk lövedékei. Nagyobb ostromágyúk kőgolyóinak egy-egy töredéke már a 15. század első felének leletei között is előfordult. Az ágyúgolyók többsége azonban a török ostrom eredménye.

HAJÍTÓGÉPGOLYÓK, ÁGYÚGOLYÓK

2. táblázat

Lelőhely	Mélység (m)	Réteg	Kőgolyó átmérő (cm)	Vasgolyó átmérő (cm)	Db
É-i épület		9. felett		4.3	
		7/a alatt	36		
		7/a	16		
		7/a	14		
		7	?		
		7	14		
		6	13,5		
		5	11		
		5	?		
		4	11,5		
ÉK-i udvar	4,3—4,6 4,3—4,6 3,2—3,7 2,8	4. tetején	31—38—40		6 db követőgépgolyó
		2	11	? 6	3
		2	35		
		2/f tetején	13		
		1/c	?		
		1/c	7,5		
		1/b			
		F.r	12		

A VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

1. PERIÓDUS

A kőszegi vár É-i kerítőfala az ásatás során feltárt rétegződés tanúsága szerint az első periódusban épült. A várfal alapozása mellett, a belső oldalon megfigyelt beásás (alapozási gödör) az itt húzódó legalsó kultúrréteg csíkja alatt helyezkedik el, az agyag altalajba mélyedve (7. kép D-D metszet). Az ÉK-i udvar feltárása során megfigyelt legalsó kultúrréteg (4. réteg), mely csak 13. századi leleteket tartalmazott, töretlenül csatlakozott úgy az É-i várfal belső oldalához, mint az ÉK-i torony falához is (5. kép). Itt azt is láthattuk, hogy a torony alapozásának lábázatát ez a réteg beásás, megszakítás nélkül fedi. A 13. századi szemétréteg a torony fala mellett volt a legvastagabb.

Az É-i várfal eredetileg pártázatos, belső emeleti gyilokjárós kiképzéssel épült: tehát befelé szabadon álló várfalként. Ezt a formáját a későbbi elfalazásból kivésve megtaláltuk Ny-i szakaszán (34. és 100. kép) és az ÉK-i torony mellett is. A pártázat arányai (a pártázat viszonylag alacsony, a közök még szélesek) és az a megoldása, hogy lőrést csak helyenkint nyitnak, korai időre mutat. A soproni városfal eredeti pártázata nagyjából hasonló arányokat mutat, de a pártázat már magasabb, a közök pedig helyenként keskenyebbek (34. kép).¹⁸⁵ Ez is alátámasztja azt a véleményünket, hogy a kőszegi vár korábbi, mint az 1330-ban kezdett soproni építkezés.

A vár ÉK-i tornya is bizonyíthatóan a 1. periódusban épült. Nincs ugyan egybeépítve a pártázatos várfallal — statikai okok miatt —, de az ásatás során kiderült, hogy külső vakolata a 13. századi szintnél kezdődik. Korai jellegére vall, hogy bejárata csak az 1. emelet magasságában nyílik (a vár belseje felől), és a csúcsíves kis ajtó mellett a 2. emeletig a fal vastagságában elhelyezett lépcső vezet. Lőrésnyílásai (az 1., 2. és 3. emeleten) tört kőből falazottak, és belső fülkékük teteje lapos fedésű, nagy hasított kőlapokkal¹⁸⁶ (89—90. kép).

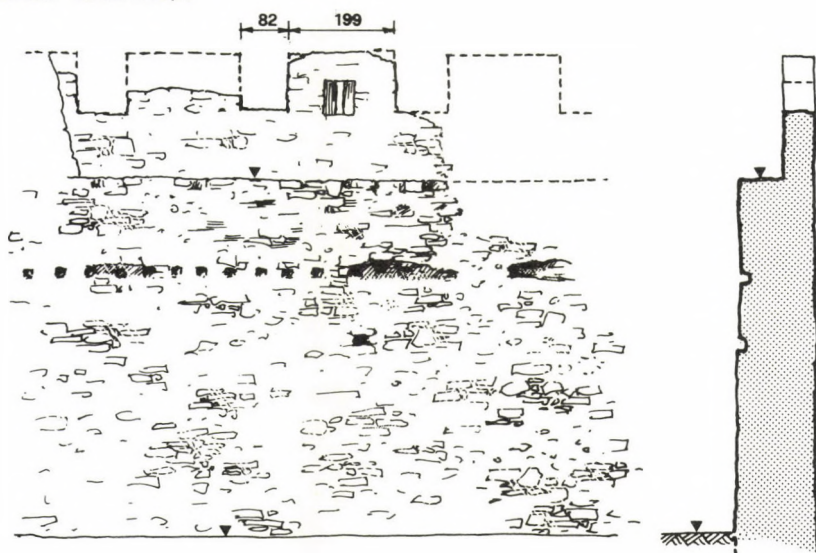
Ebben a periódusban készült az ÉK-i toronytól D felé húzódó külső várfal is (mint látni fogjuk, a 2. periódus végén: még a 13. századi rendszerben már egy belső osztófal csatlakozik hozzá). Ezek — és a továbbiakban végzett építkezés — szerint nyilvánvaló, hogy a *négysaroktornyos trapezoid alakú vár* az 1. periódusban megépült, és a leletek,

valamint a legkorábbi érem szerint 1261—76 között már állott. Felépítésekor még nem számoltak az É-i palotaépülettel. Valószínű, hogy elsősorban hatalmi-védelmi szerepe volt, belsejében mellérendelt jelentőségű, talán faépületekkel; az állandó őrség számára a tornyok voltak a legfontosabbak. (Lehet, hogy a K-i vagy Ny-i várfal mellé készült egy kisebb épület is, melyet a késő középkori kiépítés elbontott?¹⁸⁷)

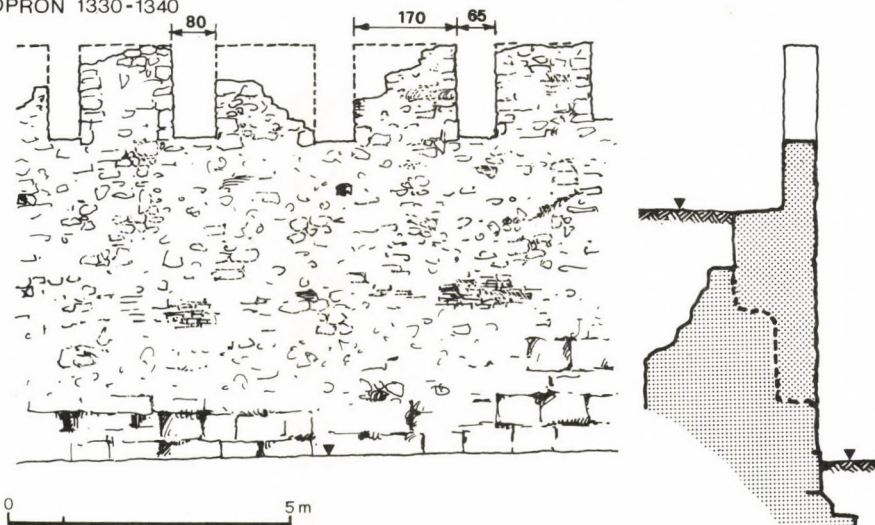
2. PERIÓDUS

Már rövid idő múlva folytatódott a vár kiépítése. Az É-i várfal belső oldala mellé, a két torony közé — de 1-1 kis udvart szabadon hagyva — egy 29 m hosszú, 11 m széles épületszárny került, az udvar felé homlokzati toronnyal (5. torony). Az épület K-i sarkánál egy *ferdén csatlakozó*, valószínűleg egyetlen helyiséges épületrész is állt a várfal mellett. (Helyzete azt bizonyítja, hogy a várfalak trapezoid formája ekkor már adott volt. Csak egyik alapfalát találtuk meg, mert a barokk átépítés teljesen elbontotta, bár vonalát nagyjából megtartotta — 115. kép.)

A 2. periódus építésmódjának sajátossága, hogy sem a vastag főfalak, sem az épületet K felé lezáró vékonyabb fal sincs bekötve a várfalba. Az emeletes épület hozzáépítése miatt természetesen a várfal belső gyilokjárója és pártázata feleslegessé vált, ezeket tört kővel befalazták. Az épület fő homlokzata az udvar felé tekintett. Földszintjén a torony két oldalán 1, illetve 2 lőrésszerű világítóablak nyílt (112. kép); kívül élszedett, faragott kőkerettel, a fülke teteje belül lapos volt (lapos kövekkel, illetve ezek alatt fagerendákkal áthidalva). Ilyen résznyílás tekintett az ÉNy-i torony felé szabadon hagyott kis udvarra is. A főbejárat a homlokzati torony földszinti, csúcsíves kapuja, de közvetve a földszintet meg lehetett közelíteni az ÉK-i kis udvar felől is. Egész jellege arra mutat, hogy a földszint mellérendelt szerepű volt (kivéve az ÉNy-i sarkában kiépített vastag kőfalú, 5×3 m-es alapterületű, kővel boltozott helyiséget: valószínűleg kamrát). Kialakítása ugyanakkor a palota védhetőségét is fokozta.

SOPRON 1330-1340

34. kép. 1: A kőszegi vár É-i falának pártázata; 2: a soproni városház pártázata

A gazdagabban kiképzett helyiségek, melyek a várúr és környezete lakó- és reprezentatív igényeit biztosították, a kor várépítési szokásainak megfelelően az 1. emeleten voltak. Ezek eredeti számát már nem tudjuk megállapítani, ugyanis a földszint és az emelet között csupán lapos fafödém húzódott, ami nehezebb kő válaszfalakat nem hordhatott, de fa válaszfalak itt jól elképzelhetők. Annyi bizonyos, hogy legalább két-három helyiséggel számolhatunk: a K-i szakaszon egy kétablakos palotateremmel (legalább 12×8 m-es nagyságban, 96 m^2 alapterülettel, ami egyenrangú a 13. század végén használatos nagytermekkel), a Ny-i szakaszon pedig egy fagerendás belső szerkezettel bélelt lakókamra helyezkedett el, a homlok-

zat felé négy kis csúcsíves ablakkal. Lehet, hogy a torony tengelyében, mögötte volt a harmadik, keskeny helyiség. A torony 1. emeletén valószínűsíthetjük a kápolnát, ha ilyenkor már a korai vár rendelkezett.¹⁸⁸ (Erre mutathat a fennmaradt, kis mérműves ablak a torony egyik oldalán. A torony homlokzatán is bizonyos, hogy eredetileg mérműves ablak volt — lehet, hogy a töredékekből rekonstruált harmadik ablak ez: 41. kép.) A kapubejárat fölé elhelyezett kis kápolna több esetben jellegzetes eleme a nyugat-európai váraknak.¹⁸⁹

Az emelet egyik feljárója az ÉK-i kis udvar felé épített válaszfalon keresztül, illetve a fal tetején vezetett a felső terem K-i sarkánál (6. kép). Ez a K—Ny-i irányú kis válaszfal sincs bekötve egyik

35. kép. Az É-i épület homlokzata (Sedlmayr J. rajza)

végén sem, de alapozása a 3. rétegben húzódik. (Valószínűleg ezt a falat tekinthetjük a 2. építési periódus utolsó építkezésének, amidőn a korábbi emeleti feljáró [falépcső?] helyett ennek kialakítására került sor.)

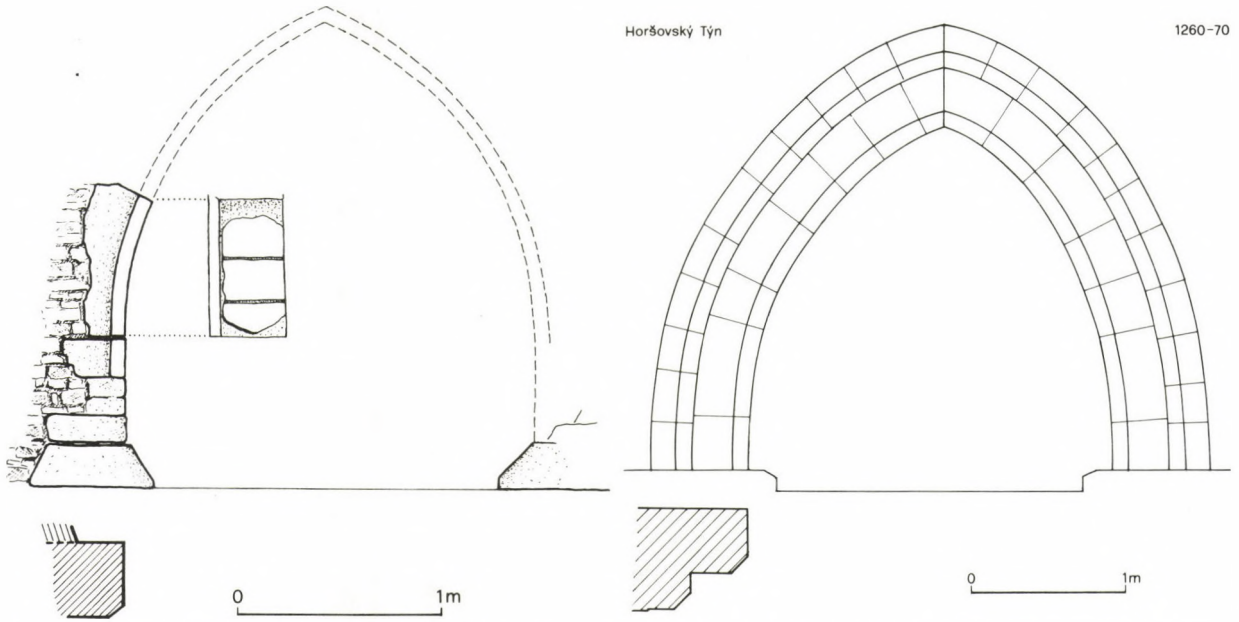
A 2. periódus — tehát az északi palota — kiépítésének kora a régészeti megfigyelések szerint még a 13. századra tehető: az ÉK-i udvar legalsó kultúr-rétege már fedi a K-i zárófal lábait (5. kép), a későbbi éremleletet alapul véve 1282—1308 között lehet feltételezni kiépítését. (A szemétreteg fölé hordott vékony agyagréteg a végleges rendezést jelentheti, valószínűleg egy századvégi ostrom után.)

A régészeti megfigyeléseken túlmenve a 2. periódus építészetét formai megoldásaiban is vizsgálnunk kell. Már előljáróban leszögezhetjük, hogy stílusukat tekintve a legtöbb részlet nem határozható meg pontosan, illetve analógiái hosszabb időn keresztül használatosak. De ugyanakkor majd minden esetben bebizonyítható, hogy már a 13. század harmadik negyedében vagy 1300 körül már alkalmazták máshol is.

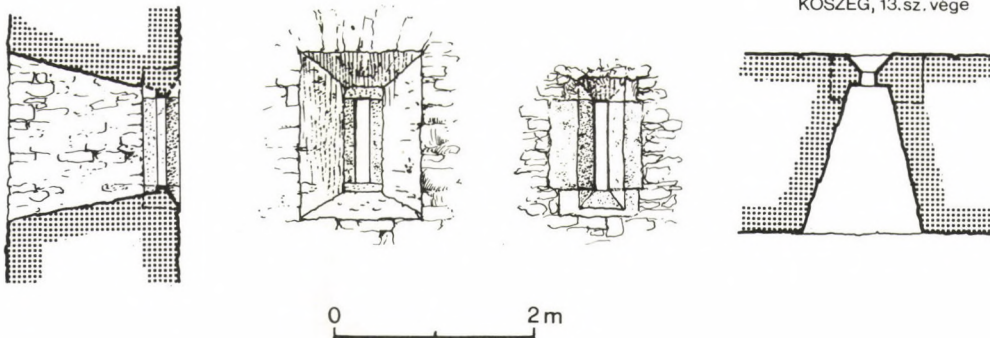
Felsorolásukat az 5. torony homlokzati kapujával kezdjük. Ez az egyszerű élszedéses, nyomott

arányú bejárat önmagában nem keltezhető értékű, de megoldása hasonló arányokkal, ugyanilyen egyszerű kerékvető kövekkel látható a csehországi Horšovský Týn püspökvárának belső lépcsőlejáróján, a palota udvari homlokzatának közepén 1260—70 körül. A különbség annyi, hogy ott a magas színvonalú megoldások környezetében a kapuív kétszer tagozott, az ív a kőszeginél is nyomottabb (36. kép 1—2.).

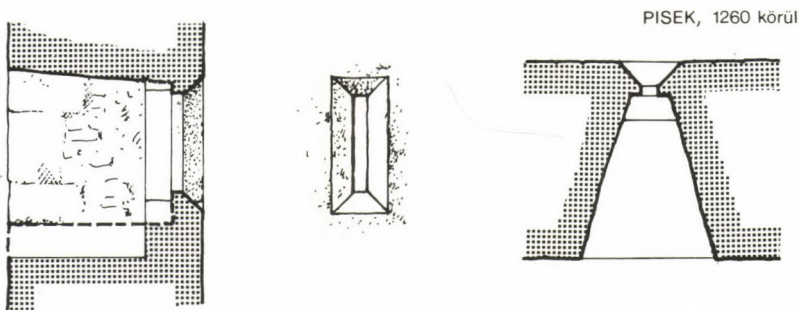
Ugyanígy első látásra nem tűnnek kormeghatározásra alkalmasnak a palota földszinti résnyílásai sem. Az ilyen egyszerű, a célnak megfelelő megoldások, a világítóablaknak és végső esetben lőrésnek is használható, rézsús keretű ablakok a 14—15. század építészetében is megtalálhatók. De a magunk részéről nem tarthatjuk véletlennek, hogy közvetlen párhuzamaik II. Ottokár és kortársai cseh várépítészetében tömegesen tűnnek fel. Így Zvikov királyi vára földszintjén kisebb-nagyobb méretben sorakoznak, Písek városi várának homlokzatán pedig a palota nagyterme alatt a földszint és magasföldszint külső homlokzatán két sorban még méretükben is hasonlókat alkalmaztak az 1260-as években (37—38. kép).¹⁹⁰ A felül egyenes zárású résablak a svájci polgári épí-

36. kép. 1: az É-i épület homlokzati tornyán feltárt kapu; 2: a csehországi Horšovský Týn püspökvár palotaépületének udvari kapuja, 1260–70 körül

37. kép. A kőszegi 13. századi palota földszinti résablakának rajza (belső és külső nézet, metszetek)

38. kép. A csehországi Písek várának résablaka, 1260 körül

tészetben ugyancsak feltűnik a 13. század utolsó harmadában a házak földszintjén, ha biztonsági okok megkövetelték.¹⁹¹

AZ EMELETI ABLAKCSOPORT

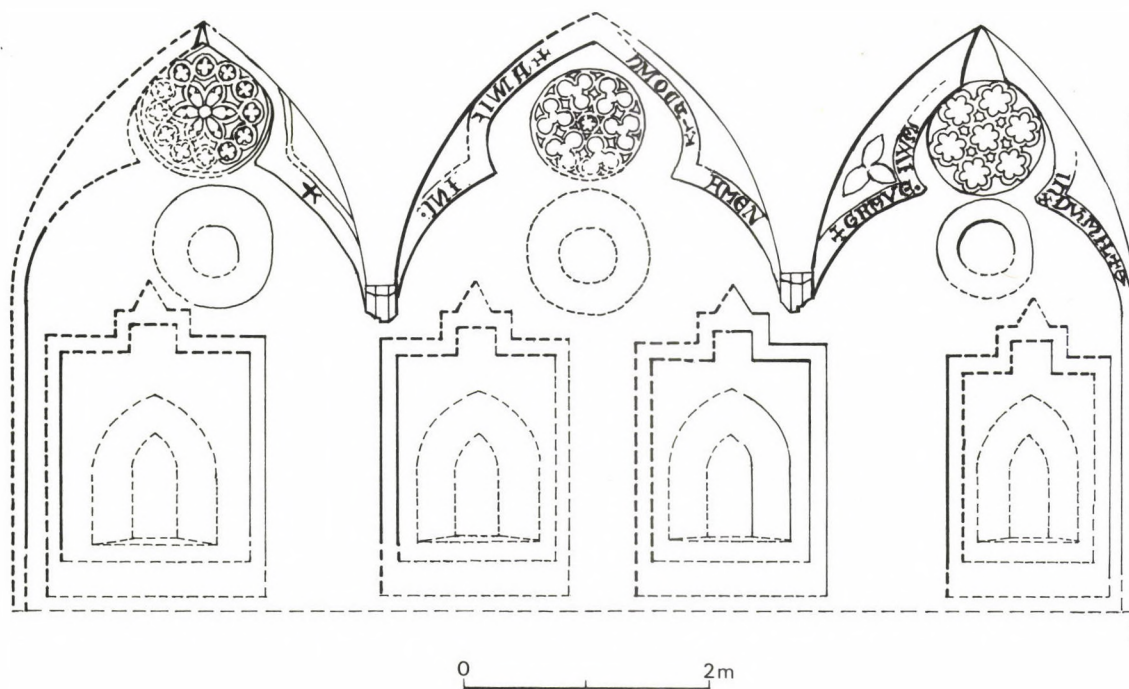
Párhuzamok hiányában nehezen meghatározható a palota emeletének kapcsolt ablakcsoportja: a lépcsőzetes záródású tükörben elhelyezett négy kis csúcsíves ablak felül három vakívvel (39. kép). D. Menclová hívta fel először a figyelmet az ablakcsoporthoz, és mutatta ki, hogy alkalmazásuk Ausztriában (Stájerország, Karintia) és Csehországban elsődlegesen a várépítészetben jelentkezett.¹⁹² Amíg az ausztriai román kori példák pontosabban nem keltezhetők (első sorban tornyokon tűnnek fel, egyszerűbb kivitelben), Csehországban jól meghatározható építésük kora. Ezek szerint az eddig ismert legkorábbiak Bezděz királyi várában 1264–78 között már feltűnnek, a legkésőbbiek pedig ugyancsak királyi várakban a 14. század közepén találhatóak. Kialakításuk minden esetben azokhoz a fából (gerendaszerkezettel, később csak fazsaluzattal) készített boltozott kamrákhoz kapcsolódott, melyek a külső kőfal mögött, belül azzal egybeépülve a várak első emeletén voltak. Kialakításuk, elhelyezésük azt bizonyítja, hogy az ilyen kamra eredetileg

a vár úrnőjének lakószobája, ahol ez a megoldás a kellemes ott-tartózkodást, meleget biztosította — az egyébként rideg, rosszul fűthető várban. (Szerintünk emellett a külső kő- vagy téglafalburkolat a tűzveszély elhárítását is szolgálta.) A cseh példák esetében három kis csúcsíves ablak háromszögű elrendezésben (Bezděz, Radyně); két ablak, felette kerek nyílás (Zvíkov); három fölött két kisebb ablak (Kasperk) szerepel, kívül egyes esetekben mély félköríves¹⁹³ fülkével. Mivel a külső fal ezeknél minden esetben tört kőből falazott, gazdagabb külső tagozásra nem nyílt mód.

Az újabb kutatás már kimutatta, hogy a gerendaszerkezetű, boltozott „Stube”, a várak jól fűthető helyisége tiroli írásos adatokban már 1194-ben feltűnik, jellegzetes nemesi lakásforma, amely a 14–15. században már dél-tiroli polgár- és parasztházakban is megjelenik; a 15. század közepétől egyszerűbb, lapos gerendamennyezettel épül.¹⁹⁴

Újabbban a regensburgi patríciusházakban is felleltek már gerendaszerkezetes boltozott szobát, az első emeletbe építve a 14. század kezdetéről, melyhez kívül három vékony csúcsíves ablak, a középső felett kerek nyílások tartoznak.¹⁹⁵

A faburkolatos kamra vagy lakószoba kényelme, külső megjelenítésének reprezentatív megoldása a polgári építészetben egy korábbi feudális divat továbbfejlesztése. Így a soproni és budai

39. kép. A kőszegi palota emeleti kamrájának kapcsolt ablakai íves és lépcsős tükörben

polgárházak esetében megjelenésük és gazdag változataik a 14—15. században¹⁹⁶ ugyanígy korábbi, nálunk is meglévő előképet, mintát feltételez. Szerintünk ezt találjuk meg Kőszegen. Itt a cseh példánál gazdagabb külső tagolás nem későbbiségét jelenti, csak a kivitel számára jóval alkalmasabb téglafalazás kihasználását. A Kőszegen megjelenő elemek egyébként nagyon jól utalnak arra az útra, ahogy ez a külső tagolás — a falvastagságot egyre keskenyítve — egyben a falfelület díszítését is adja. Kőszegen három formai elem alkalmazása látható: ívek, kerek nyílások, lépcsőzetes lezárás. Ezeket nem a „Blockwerkammer” megoldás fejlesztette ki, hanem a késő román kori egyházi és főleg polgári építészet, a homlokzatok ablakcsoportjainak élénkítésére. Sajnos a késő román polgári építészet emlékei ugyanúgy nagyrészt megsemmisültek, mint a feudális várak lakókamrái. Néhány emlék azonban megvilágítja eredetüket, ha vizsgálatunkban nem a gótikus ablakcsoportokból indulunk ki.

A késő román kori építészetben gyakori csoportos ablakok, ablaksorok esetében — egyben a falvastagság csökkentésének ekkor még fontos szer-

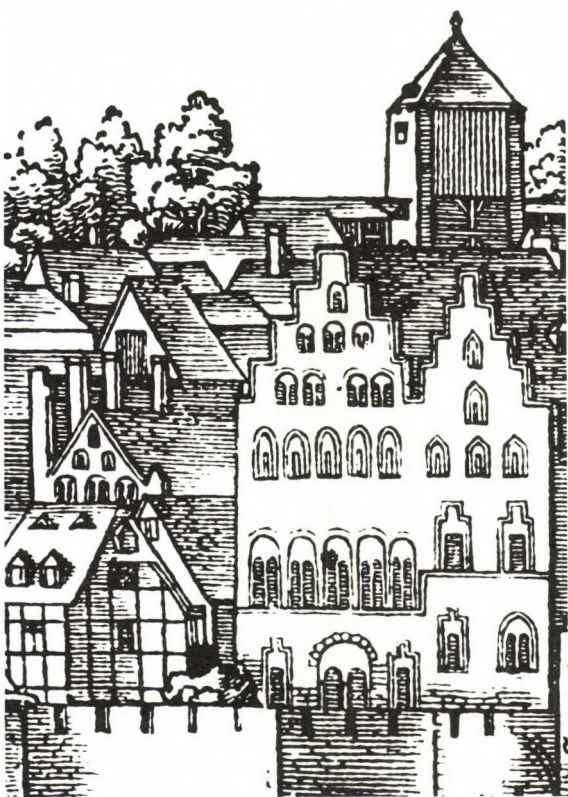
kezeti megoldásánál — az ablakárkádokkal és a körülöttük alkalmazott mélyített tükörrel a homlokzat tagolását és díszítését is szolgálták. Az ablakokat keretező mélyített tükör felső része különböző formákat mutat már a 13. század kezdetén. Így Kölnben háromkaréjos, félköríves és lépcsőzetes felső lezárásokat alkalmaztak, néha ugyanazon a homlokzaton emeletenként más-más formát (40., 102: 1—2. kép); Trierben csúcsíves tükörbe foglalt ikerablakok felett a következő emeleten lépcsőzetes keretben hármass ablakárkád szerepel 1230 körül (102. kép). Az egyik kölni példánál és a trieri háznál ezek felett, vagy még a tükörbe komponálva kerek világítónyílások (a román kor jellegzetes oculusai) is láthatóak.¹⁹⁷

Úgy véljük, ezek a homlokzattagoló és nyílaskeretező megoldások részben továbbfejlődve, de archaikus elemeiket is megtartva a századvég gótikus építészetében is jelentkeztek, különösen akkor, ha alkalmazásukra a fakonstrukciójú kamra külső falburkolása, ennek tagolása is kényszerített. Hiszen a kisméretű ablakok (a nagyok túl sok hideget engedtek volna át) jó fényáteresztéséhez a széles béllet külső oldalán a tükörrel vékonyított falvastagság segített — egyben homlokzattúszítást adott. Ez különösen a téglaeépítészet esetében sikeres, kőfal esetén nehezen kivihető, s így ott inkább a nagy árkádos fülkét vették segítségül.

A kőszegi nyílascsoport tagolásának elemei tehát még a 13. század elejének megoldásaira mennek vissza: a mély rézsűs, kis csúcsíves ablak és a lépcsőzetes keretű tükör is. Még inkább archaikus elem a felettük sorakozó három kerek nyílás.¹⁹⁸

A lakókamrához tartozó homlokzati kiképzéshez eddig ilyenfajta környezetben egyedülálló festett díszítés tartozik. A felső három nagy ívmezőt áttörő kerek nyílások felett a karélyokban egy-egy kerek kifestett mező helyezkedik el, bennük kékszürke alapon fehérrel festett és vékony vörös kontúrokkal határolt mérműminták (101—104. kép). Még a festés előtt a minta szerkesztését a vakolatba karcolva rögzítették (107. kép).

A Ny-ról számított első ívmező festése a kora gótikus rózsablaakok egyik megoldását utánozza: középen radiális elrendezésben hat csúcsív, körülötte tizenkét körbeírt négykaréj (104. kép). A minta a 12—13. századi árkádives rózsablaakok továbbfejlődése, a mérműves rendszer megjelenése. Ez francia példák után a 13. század második felében és a 14. században divatos; a kőszegihez közel álló és szintén freskófestésű példáját eddig csak Luzern (Svájc) ferences kolostorának szentélyéből ismerjük. 1270—80 körülnek keltezhető (105. kép).

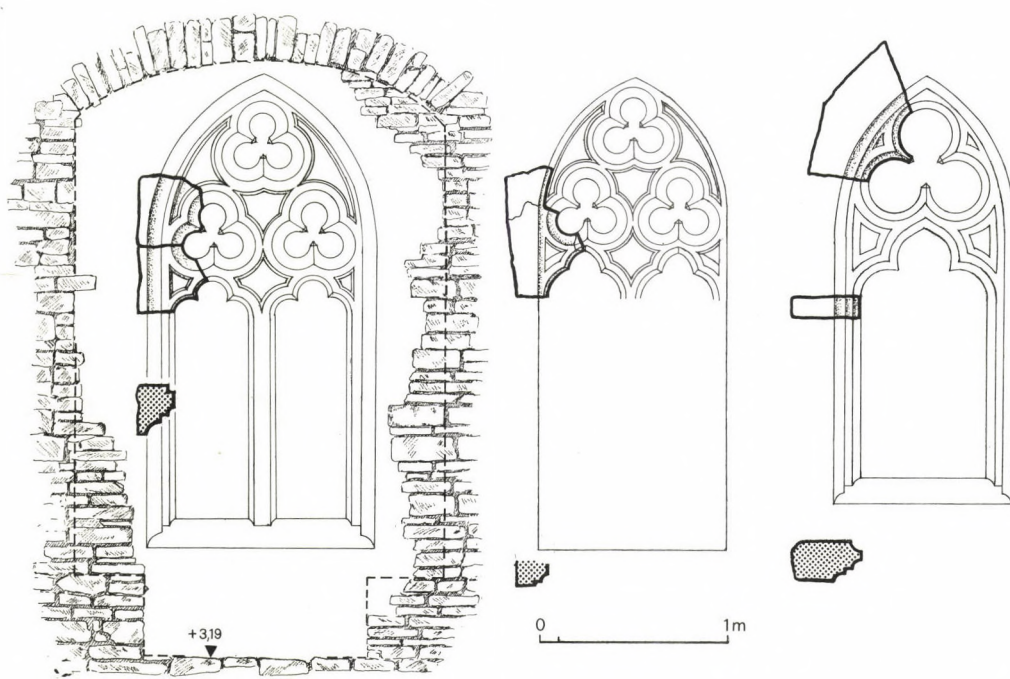
40. kép. Román kori kettős ház homlokzata. Az ablakokat félköríves, csúcsíves, illetve lépcsős tagozatú fülke kereteli. Köln, 13. sz. eleje (Woensam látképe, 1531)

A második és harmadik kőszegi ívmezőbe ugyancsak festett rózsabla mintákat szerkesztettek. A második esetében egy középső hatkaréj körül 6 db háromkaréj foglal helyet; a jobboldali mezőben pedig a hatkaréj körül további hatkaréjok. E mintáknál is jellemző a mérműves szerkesztés (101. kép). Példaképeiket, melyeket pontosan utánoztak, ugyancsak a kőrácsmérműves rózsabla között találjuk: két németországi templom, illetve kolostor esetében az ilyen rózsabla-
 kot „1260—80 körül”, illetve „13. sz. vége” kor meghatározással közölték.²⁰⁰ A kőszegi festett minták esetében egyébként is keltező értékű, hogy az egyes karéjok érintkezései között kimaradó negatív formák csak ebben a korban ilyenek, a 14. sz. első felében már fejlettebb mérműformák jelentkeznek.

AZ EMELET MÉRMŰVES ABLAKAI

Az ásatás során a török ostromot követő átalakítás, egy ajtóbefalazás kibontásakor találtuk azokat a kőrács-töredékeket, amelyekből három csúcsíves, mérműves ablak rekonstruálható (41. kép). Miután az É-i palota emeletén két ülőfülkés ablak helyét is kibonthattuk, világossá vált, hogy két mérműrás ezekhez tartozhat. A harmadik, valamivel kisebb, keskenyebb ablak a homlokzati, udvari torony egyik emeleti nyílásához valószínűsíthető (41. kép). Az ablakok kora pontosabban

nehezen határozható meg, elsősorban azért, mert profiljuk kiképzése az egyik legtovább élő megoldás (az ún. grafikus stílus) a legegyszerűbb negatív elemekkel, melyeket a 14—15. században gyakran használtak. Közelebbi vizsgálatnál azonban feltűnő, hogy az ablakmérművek csupán a legegyszerűbb, korai megoldásokat mutatják: háromkaréjokból képzettek, az alsó osztás záródása pedig egyszerű hármaskaréj, illetve nyomott csúcsíves karéj. (A fejlettebb mérműrendszereknél már a 13. század második felében a nyílásosztások is csúcsívvel záródnak, a karéjok pedig az ívbe vagy a körbe kerülnek mint másodlagos elemek!) Ráadásul Kőszegen a mérműelemek között maradó mezők ugyanúgy csak egyszerű negatív formák, mint az a festett rózsabla-
 lakoknál is látható. Ilyen korai megoldású az a kis mérműves ablak is, amelyet maradványai alapján az udvari torony Ny-i oldalán rekonstruálni lehetett (108—109. kép). A mérműformák a 13. századra utalnak, de nem mond ellent ennek a grafikus stílusú profil alkalmazása sem; ez ugyanis a maulbronni cisztercita kolostor kerengőjén a 13. század végén szintén jelentkezik.²⁰¹ A kőszegi két nagyobbik ablak esetében az is feltűnő, hogy csúcsíves záródásúak, márpedig a 14. század 30-as éveitől az egyházi és a világi építészet megoldásai szétválnak: a gótikus várpalotákban és a polgári lakóépületeken megjelenik a téglalap alakú ablaknyílás, rendszerint egy-

41. kép. A kőszegi palota emeleti ablakainak rekonstrukciója a megtalált mérműtöredékek alapján (Egyed E.)

szerű kereszt alakú osztással. (A csúcsíves-mérműves ablak a várkápolnáknál maradt meg.²⁰²) A két nagyobbik kőszegi ablak pedig a nagyteremhez tartozhatott, s ha volt kápolna (a torony emeletén), úgy ahhoz csupán a kisebbik képzelhető el.

A műemléki helyreállítás után készített feldolgozásban az É-i épület kiépítését két különböző periódusnak vélték; eszerint a lakókamra előtti téglafal már egy 15. századi átalakítás lenne.²⁰³ Az építőanyag különbsége azonban nem korszakváltást, hanem funkcionális-építéstechnológiai követelményt jelent; a kapcsolt ablakok díszesebb kiképzését csak így lehetett biztosítani. Az egyidejűséget bizonyítja, hogy az emeleten ezenkívül még két helyen alkalmaztak azonos méretű²⁰⁴ téglákat: az épület Ny-i és K-i főfalának nyílásainál, a béllet burkolásához. Ráadásul az is kitűnt, hogy a K-i nyílás aljának konzolszerű kiképzéséhez két rontott (vagy felesleges) faragott követ használtak fel (*121. kép*), de a téglafalhomlokzat íveinek kőkonzoljait is maradék rontott faragványokból készítették. Az emelet kiépítése tehát egy ütemben történt, téglá és kő egy időben került felhasználásra.

SZÓRVÁNYKÖVEK

A kormeghatározáshoz jobban felhasználhatóak azok a faragott kövek, amelyek újkori beépítések elbontásából, illetve az udvar 16. századi feltöltéséből kerültek elő. Ilyenek azok a bordák, melyek formáját a széles, egyenes orr és a két oldalsó lapos horony alkotja, valamint egy provinciális kidolgozású, egyszerű fejezet, laposan ívelő oldalain plasztikusan kiemelkedő levéldísszel (*116. kép*). A bordák a 13. század és a 14. század elejének kedvelt típusát követik, az egyházi és világi építészetben egyaránt gyakoriak. Rövidebb időre jellemző viszont a fejezet. A késő román kori dekoratív megoldású levéldíszes fejezetek után a gótika a 13. század első felében már a természetes levélformákhoz közeledve naturalista hatásokig jut el, de 1250–75 között újra a kevésbé mozgalmassá, megmerevedett formák, sematizált, kemény megoldások divatosak egész Európában. Számos változatuk látható a II. Ottokár kori cseh várépítészetben is (*118. kép*).²⁰⁵ A kőszegi fejezet nyilvánvalóan egy ilyennek a visszfénye, kevésbé sikerült utánpótlása. Egy ilyen pillérfejezetről törhetett le az a levéldísz is, amelyet az ÉK-i udvar feltöltésében az 1532. évi ostrom rétegében találtunk (*117. kép*). A 13. század végénél későbbre ezeket a követ nem tehetjük, a 14. század divatja már egészen más irányban folytatódott.

A bemutatott példákban kitűnik, hogy a kőszegi É-i palota építészetének részletmegoldásai a 13. század végén már jól ismertek, s talán az sem véletlen, hogy a cseh király személyéhez vagy köréhez tartozó emlékek esetében oly gyakoriak — még ha nem is akarunk ezzel műhelykapcsolatokat bizonyítani.

TÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az ásatás megfigyelései, a legkorábbi leletanyag — köztük az éremleletek — összevetve az építészeti, stílustörténeti támpontokkal egyértelműen a 13. század második felére keltezik a kőszegi vár kialakulását és palotájának megépítését. Ha most újból tekintetbe vesszük a történeti fejezet adatait, úgy nyilvánvaló, hogy a Kőszegi családnak az országos politikában elfoglalt vezető szerepe, Henrik bán, majd Iván gróf egyre növekvő hatalmi súlya is a 13. század második felére helyezi a vár első két periódusát. A négysaroktornyos városi vár felépítésének kezdeményezője Kőszegi Henrik bán volt, IV. Béla király párthíve, és a nyugati országrész leghatalmasabb főura, számos vár tulajdonosa. A legkorábbi éremleletet figyelembe véve az 1260 körüli időben épülhetett fel a vár első formájában, még palota nélkül, midőn Henrik már nádor, vagy talán későbbi báni tisztsége alatt. Építtetője felismerte az európai várépítészet egyik új, ez időben Közép-Európában is elterjedő irányát: a városi várat, amely egy szabályos alaprajzú város falához kapcsolódik (legtöbbször az egyik sarokban), és maga is szabályos formájú.²⁰⁶ Az ilyen várak a régiekhez képest többfajta funkciót töltenek be: egyrészt katonai, hatalmi támpontok, fontos útvonalak biztosítói, másrészt egy jelentősebb, kézműveseket, kereskedőket is vonzó, és így a földesúr számára biztos jövedelmet hozó település — rendszerint új telepítésű város — védelmezői, de ellenőrzői is. Az ilyenfajta megoldás példáját ausztriai és csehországi várak nyújthatták, s főképp Ottokár városalapító tevékenysége (pl. Kadaň 1261 előtt, Pisek 1260 körül Csehországban; Marchegg 1268-ban Ausztriában). Mindezek közös őse a közeli Bécsújhely városa és szabályos négysaroktornyos vára a 13. század elején.

Nem véletlen, hogy bár a város telepítéséről közvetlen írásos forrás nem maradt, a két emberöltővel későbbi helyi hagyomány szerint — melynek a király is hitelt ad — „... egykor Henrik bán és Iván nádor építtették és alapították ezt a várost...”, és ezért Károly király elismeri és szabadságlevelével megerősíti kiváltságait (1328).²⁰⁷

Valószínű, hogy a kőszegi városi vár teljes kiépítését megszakították az 1270-ben kezdődő politikai események: Béla király halála, az ellenséges új király, István előli menekülés Ottokár udvarába és a kitörő háború. De az is lehetséges, hogy Henrik bán számára Kőszeg városi vára még nem is olyan fontos (a hegyen álló ősbíró vár még állt) régebbi nagyobb várai mellett (Szalónak, Borostyánkő, Léka stb.).

Megváltozott a helyzet Henrik halála (1274) után. A nemzetség hatalma ugyan tovább növekszik, később más várakat is magukhoz kaparintanak (1300-ban a családnak 14 vára volt, s ezzel a tartományurak élén álltak);²⁰⁸ de a Henrikfiak 1279-ben megosztottak birtokaikon és váraikon. Iván, akinek Borostyánkő és Kőszeg jutott, tartományúri hatalmának kiépítéséhez *Kőszeg*et választotta központul. Állandóbb tartózkodási helyének szánva kezdhette meg a városi vár palotaszárnyának kiépítését, ami a század utolsó évtizedében már készen állt. Valószínűnek tartjuk, hogy csehországi tartózkodása során (1270–71, ekkor Ottokár udvarában apja, Henrik bán második zasságát kötötte²⁰⁹) alkalma volt a cseh várépítéssel új eredményeit is megismerni, és ennek néhány eleme is megnyerhette tetszését. Ilyen a palotaszárnyak földszintjének résnyílássora, valamint az emeleti fával bélelt lakókamra. Nem gondolunk viszont arra, hogy valamilyen közvetlen építőműhely-kapcsolatot feltételezzünk a cseh példákkal. Hiszen bizonyos, hogy II. Ottokár az ablaksoporttal megvilágított fa lakókamrát Ausztria keleti tartományainak megszerzése után itt ismeri meg és honosítja meg otthon is.²¹⁰ Valószínű, hogy Iván gróf olyan ausztriai építőmestert is alkalmazott, aki az ez időben ott már erősen elterjedő téglapépítésben gyakorlott volt, és ennek lehetőségeit a reprezentatív homlokzatmegoldásnál alkalmazni tudta. (Bizonyosra vesszük, hogy a 13. század második felének bécsi téglapépítésében²¹¹ is alkalmazták már a belső fakamrákat.) Az emléktárgy pusztulása miatt ma már egyedülállóan látszik az a megoldás, hogy a kapcsolt ablakok felülettagolása mellett még gazdag festett díszítést is kapott. A dekoratív minták felett az ívek szegélyét egykor felirat is követte. A gótikus majuszkulás betűk maradványai nem elegendőek a felirat értelmezéséhez (..... INI IWIA + ... MO ... AMEN – GRAVE · IWA N + DVHAIL +), de a végén nyilvánvalóan Iván gróf (grafe Iwan) nevét örökítették meg. A család hatalmának megtörése és a vár idegen kézre kerülése után ilyen reprezentatív megörökítése

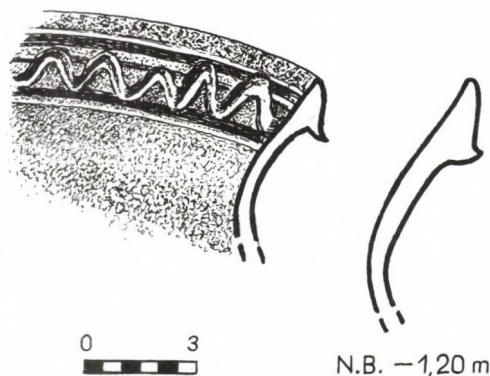
nem képzelhető el, csakis korábban, mint az építetű feltűntetése.²¹²

A vár É-i palotaépületének megépítését tehát a 13. század végére, közelebbről az 1279–1290 körüli évekre tesszük, midőn Kőszegi Iván gróf újólág szlavón bán, majd az ország nádora. Az építkezés befejezését rövid időre Albert osztrák herceg, vagy III. Endre ostroma (1289, 1296) és a vár elfoglalása szakíthatták meg, de közvetlenül ezek közül valamelyik után az épület utolsó fala (az ÉK-i udvart D felé záró közfal) is megépült.

A város kiépülésére közvetlen adatokkal még nem rendelkezünk, első templomát sem ismerjük (a Szt. Jakab-templom viszonylag késői), a városfalak maradványai kisebb részt a 14. századi, zömmel a török ostrom utáni újjáépítésből származnak. Valószínű, hogy a Kőszegi Henrik, majd Iván által létrehozott település még csak kezdete volt egy városnak, zömmel faházakkal, melyek ha igazak a krónikás adatok, 1289-ben jórészt leég-hettek. Fő körvonalaiban azonban már az első telepítéskor kitűzheték határát — a későbbi, 14–16. századi falak vonalát —, és a városfal építését a várhoz kapcsolódva bizonyosan megkezdték. A szabályozott alaprajzú város főbb utcáinak és telkeinek kitűzése az alapításkor megtörtént, enélkül lakóinak betelepítése nem képzelhető el. A város sarkába épített vár külső falainak derékszögű rendszere feltételezi a városszerkezet főbb vonásainak elképzelését is. Egy, a régebbi földmunkák során a Nagybástya közeléből előkerült cseréplelet két peremtöredéke (42. kép) arra mutat, hogy a 13. századi telepítés a város DNy-i sarkát is elérte.

*

A kőszegi vár építéstörténetének itt bemutatott első két szakasza a régészeti megfigyeléseken, valamint építészettörténeti támpontokon alapszik.

42. kép. Cseréptöredékek a 13. sz. második feléből, a város D-i sarka közeléből

De ezeken túl az általános közép-európai várépíté-
szet történetébe is jól beleilleszkedik.²¹³ Nem a
legfejlettebb nyugat- vagy dél-európai szabályos
várakat követi, hanem az archaikusabb, bizánci
ösztönzésű közép-európai csoportot. Alaprajzi
rendszere mellett (erre jellemző, hogy a négy sa-
roktorony mellett kezdetben még nem épít ki négy
épületszárnyat is) ezekkel rokonítja az alapított,
szabályos alaprajzi rendszerre épülő város és a
várnak ebben elfoglalt helyzete is. Nyilvánvaló,
hogy Henrik bán városalapítása kezdetben még
nem jelentett igazi várost, csak annak tervszerű
lehetőségét. A kor más hasonló, vagy nagyobb
szabású városalapításai is csak kezdemények, me-
lyek néhány emberöltő alatt fejlődnek, épülnek ki
— de a megadott keretek között. Kőszeg esetében
hányatott, ostromokban bővelkedő sorsa miatt ez
csak az Anjouk idejében, a viszonylag nyugod-
tabb korban indulhatott meg igazán. Ez a tovább-
fejlődés azonban csak a városra vonatkozik, a vár
esetében később következett.

3. PERIÓDUS

A következő építési periódust a vár Ny-i szárnya
jelenti. Ennek kiépítése építészeti felfogásában
egészen másfajta szemléletet mutat, mint az É-i
szárnynál: az egyik oldalt teljesen betölti, a ko-
rábbi saroktoronyok oldalát is elzárja. Így akár
külső, akár belső oldala felől nézzük, a vár egészé-
vel olvad egybe, nem különálló palota, mint a
korábbi. Fala tiszta tört kőből rakott, de már
valamivel vékonyabb, mint az É-i palotáé (145
cm, míg amaz 170 cm). Sem külső, sem belső
homlokzatának eredeti nyílásrendszerét nem is-
merjük a későbbi átépítések miatt, csak földszint-
jének három eredeti résnyílását találtuk meg, me-
lyek az udvar felé néztek (ezeket az ásatás máso-
dik évében bontottuk ki). Úgy tűnik, a földszint
kialakítása az É-i palotával egyezően még mindig
a védelmi célok elsőbbségének betartásával tör-
tént: az ilyen szűk nyílások akár lőrésként is fel-
használhatóak, de megakadályozzák a közvetlen
behatolást. Hogy ezek építése semmiképpen sem
lehet egykorú az É-i palotával, azt rögtön elárulja
kivitelük, amazoktól eltérően kettős tölcser alap-
rajzúak, nincs kőkeretük, csak a tört kőből falaz-
va készültek; de méretük is más, magasabbak (138
cm), mint a korábbiak (92. kép). Az emeleti két
nagy terem udvari ablakait a Mátyás-féle rene-
szánsz építkezés eltüntette, kifelé a várfalon való-
színűleg csak kisszámú nyílása lehetett.

A Ny-i palotaszárny udvari fala érintkezik az

É-i palota Ny-i zárófalával. A helyszínen megvizs-
gálva, ez maga is elárulta a két épület szervesen
kapcsolatát, a falsík itt ugyanis kissé kiugorva
tölti ki a két homlokzat között keletkező rést. A
pontos alaprajzi felmérés is mutatja hogy az új
palotaszárny elfedi a réginek földszinti résablakát
is (lásd az alaprajzokat). Mindezek bizonyítják,
hogy a Ny-i szárny nem lehet egyidejű az északi-
val, csak későbbi. Építése során az É-i palota
emeleti kapcsolt ablakcsoportját átalakították: a
tégla fal elé húzott vékony kőfallal befalazták, és a
kis nyílások helyett három nagyméretű ablakot
nyitottak. Ezeknek csak nyomai — így pl. a kö-
zépsőnek téglából rakott felső teherhárító íve, a
jobboldalinak pedig egyszerű rézsűvel tagolt alsó
szárköve — maradtak meg (103; 1. kép). (A hom-
lokzati fal egykori belső oldalán a nyomok alapján
a műemléki helyreállítás a három ablak helyét is
jelölte.) Ezek az utólag nyitott ablakok azért nem
maradtak meg, mert az 1532. évi ostrom pusztítá-
sa után a megmaradt palotafal valamennyi nyílá-
sát eltömték vagy befalazták — hiszen az egész
északi szárny ekkor szűnt meg.²¹⁴

A kutatások során azt is megfigyelhettük, hogy
a Ny-i szárny legelső vakolatrétege (amely a rene-
szánsz festésű későbbi vakolat alatt csak kis fol-
tokban maradt meg, és eredetileg piros kváderfes-
téssel díszítették) látható volt az előbb említett,
megmaradt kőkeret mellett is, és onnan az ötödik
toronyra fordul át. Ezen a tornyon helyenként
még ma is látható az ekkor készült piros kváder-
festés.

Mindezek a megfigyelések arra mutatnak, hogy
a Ny-i épületszárny nem csupán későbbi — mint
az É-i palota —, de egészen másfajta építészeti elv
tükrözője. Építéskor az emeleti lakókamra (asz-
szonyház?) kis bevilágítónyílásokból álló kapcsolt
ablakcsoportját már ódivatúnak, korszerűtlennek
találták. Közrejátszhatott ebben a várakban or-
szágszerte általánossá váló új fűtési rendszer, a
díszes kályhák alkalmazása is.

A Ny-i épületszárny építésének abszolút krono-
lógiai támpontjai eddig nincsenek (talán egy
újabb ásatás eredményezhet ilyet). A feljebb felsor-
oltak alapján azonban jóval későbbinek tartjuk,
mint az első két periódus. Véleményünk szerint ez
a Garai család nagyszabású építkezése, az ország
második leghatalmasabb és leggazdagabb főúri
családja reprezentációs igényének kifejezője. A
család, elsősorban Garai Miklós nádor a századfor-
duló körül gyarapítja nagymértékben vagyonát:
1397-ben már 9 váruk van (köztük a csere útján és
4400 arany forint kifizetésével a királytól adomá-
nyul kapott Kőszeg), Miklós nádor 1408-ban a

király sógora lett, 1427-ben pedig a családnak már 12 vára volt.²¹⁵ *Itteni építkezését az első kályhák kora alapján a 15. sz. első negyedére, legkésőbb a 20-as évekre tehetjük.*

Röviden ki kell térnünk itt arra, miért nem soroljuk a 3. periódust a 14. századba, az Anjouk korába. Midőn 1326-ban I. Károly király a várat végleg hatalmába vette, ez csupán egy hosszú ideig folyó következetes harc egyik állomása, melynek során nemcsak a leghatalmasabb Kőszegi család uralmának megtörése következett be, de a többi oligarcháé is. Kopasz nádortól és szövetségeseitől 12 várat vett el lázadása (1316) után, a Kőszegiektől 1319–1337 között 22 várat, Amadétól 8-at; másoknál a család kihalása segítette váraik birtokába (Csák Mátétól 28 vár). A királynak így mintegy 100 vára lett, majd fele az ország összes várainak.²¹⁶ Károlynak és Nagy Lajosnak a várak többségével nem volt személyes kapcsolata, csak a katonai hatalom biztosítékai ezek. A király és környezete általában nem lakik ezekben, kezelésük és védelmük a királyi várnagy dolga. Így reprezentációs építkezésekre ezeknél nem volt szükség, de a váruradalom jövedelmei ezt általában nem is fedezhették.²¹⁷ Kőszeg — és sok más királyi vár — esetében ezért jelentősebb további építkezés e korszakban nem történt. Nem lehet tehát ezeket egy sorba állítani a valódi királyi várakkal (Diósgyőr, Zólyom), ahol a király gyakran tartózkodott. A leletanyag feldolgozása során már utaltunk arra, hogy Kőszegen nagyon csekély mennyiségű anyagot találtunk ebből a századból. Talán nem csupán a véletlen okozhatta ezt, de a vár életének visszafogott üteme is.

4–5. PERIÓDUS

A középkori vár végleges kiépülése a 15. sz. második felében és a 16. sz. elején történt. Először a várudvar eddig szabadon álló K-i és D-i oldalán emeltek újabb két, egyemeletes épületszárnyat. Ezek közül a keleti lakóépület emeletén megmaradt négy késő gótikus, kereszt osztású ablak mutat gondos kivitelű kőfaragó munkát, az épület többi ablaka, köztük két földszinti is, csak téglából készült, és egyszerű keretezésüket kemény vakolatból alakították ki (124. kép). Arra, hogy a század második felétől kezdve a várban már sokkal több lakóhelyiséget használtak, közvetve utalnak az ez időtől kezdve megszorodó díszesebb kályhák, illetve egyszerűbb szemeskályhák maradványai.

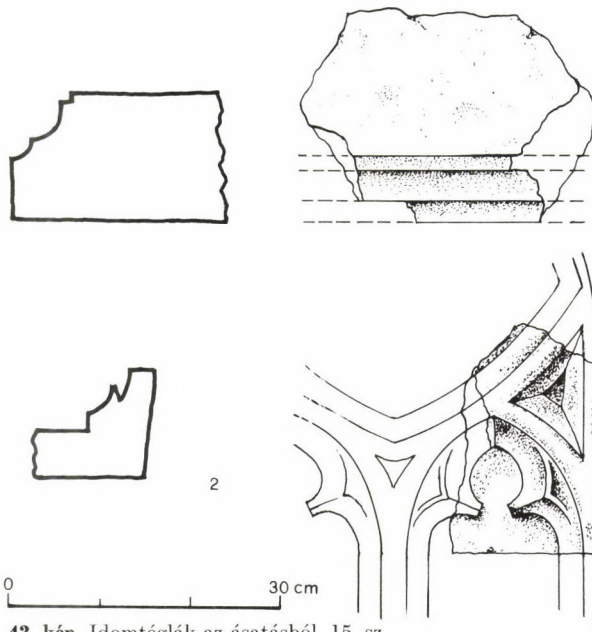
Az ásatási megfigyelések alapján a század má-

sodik felében (de lehet, hogy már valamivel korábban) épült meg a várat körülfogó falszoros, sarkain háromnegyedkör alaprajzú karesú tornyocskákkal (93–94. kép). A Ny-i falszorosban végzett átvágás leletanyaga alapján bizonyos, hogy legkésőbb a század második felében már használatban állt, és még az 1532. évi ostrom idején sem volt feltöltve.²¹⁸

A 15. sz. utolsó harmadának valamilyen építkezésére utalnak az ásatás idomtégla leletei: egy horonytagos párkány és egy nagyobb vakmértűves díszítés töredéke (43. kép). Főleg az utóbbi kivitele mutat egy nyugat-dunántúli építőműhely tevékenységére, amely Egervárott is dolgozott.²¹⁹

Miután Mátyás király 1482-ben az osztrákoktól visszafoglalta Kőszegét, itt is megindította a rá jellemző, reprezentatív jellegű átalakítást. Ennek helye a Ny-i szárny első emelete volt — ahol már a Garaiak palotájának nagytermei jó lehetőséget kínáltak.²²⁰ Az udvari homlokzat ablaksorát alakították át, és érdekes, hogy amíg az első (K-i) ablak még gazdag késő gótikus tagozással készült, a folytatásba már hét nagyméretű, széles kora reneszánsz ablak került. Középre (itt kezdődött a jobboldali nagyobbik terem) reneszánsz ajtót nyitottak; ez vagy egy erkélyre, vagy egy lépcsőre nyílt, amit pillér támasztott alá, ennek alapozását megtaláltuk (126–128. kép).

A restaurálás során előbukkant az egykori homlokzati festés is: az ablakokat keretelő háromféle dekoratív reneszánsz minta. A K-i gótikus ablak körüli késő gótikus inda és szalagdísz *M* betűje és

43. kép. Idomtégla az ásatásból, 15. sz.

az egyik reneszánsz ablak felett megmaradt 14. századi évszám utal a festések korára. A kutatás az előbbi Mátyás számára készült műalkotásokkal tudja kapcsolatba hozni (így pl. a Corvinában is), az évszámot pedig 1493-ra vagy 1503-nak oldja fel.²²¹ A magunk részéről nem tartjuk valószínűnek, hogy Miksa foglalása (1490) után még hosszú évekig dolgoztak volna egy megrendelőjét elvesztett munkán. Ezért felvetjük, hogy talán a munka kezdetét (1483) jelölték.²²² Bizonyos, hogy a kora reneszánsz építkezésnek ilyen méretű jelentkezése csak a Mátyás udvarából kiinduló szemlélet eredménye lehet.

A K-i és D-i épület közé a csatlakozó összekötetést csak később építették. Ezt az épületsarkoknak a helyreállítás során megfigyelt különválása bizonyítja. Az emeleten nyíló két késő reneszánsz ablak alapján ezt a szakaszt határozhatjuk meg az utolsó periódusként, a 16. század elejére. Az ilyen egyszerű tagozású, finoman faragott építészeti elemek országszerte elterjedtek a 16. század első harmadában, most már főúri, sőt néhányszor a polgári megrendelők építkezésein is.

A 13. századi vár belsejének teljes körülépítése — és ezzel az egykor szabadon álló tornyok eltakarása — tehát csak a 16. sz. elején fejeződött be. Ebben a formájában érte a várat a török ostroma.

AZ 1532. ÉVI OSTROM KÖVETKEZMÉNYEI

Kőszeg városának és várának 1532. évi török ostromát az egykorú leíró források alapján elég jól ismerjük, hiszen török és magyar oldalról egyaránt megörökítették eseményeit. A várat közvetlenül ért pusztítást — ennek ellenére — az ásatás előtt még nem lehetett felmérni.

Megfigyeléseink szerint a török ostrom a vár Ny-i oldalán keveset rombolt. Itt csupán a falszoros külső falát tudták romba dönteni egy mintegy 18 m-es hosszúságban (ezt a falszakaszt egy kissé rézsűsebben épített új fallal javították ki később: lásd az alaprajzon). Már Lelkes István is ezzel a szakasszal azonosította a kőszegi szemtanú által leírt török robbantást, amelynek eredményeként 10 öl hosszúságú résen próbáltak a törökök — sikertelenül — bejutni.²²³

A vár ostromának fő célpontja azonban, megfigyeléseink alapján, nem ez a rész volt, hanem a vár É-i oldala. Itt ugyanis a támadók a külső falszoros vékony védőfalát majdnem teljes hosszában megsemmisítették, de a belső vastag fal

(az egykori 13. századi várfal, a későbbi palota külső homlokzata) is jórészt ledőlt. Ennek az É-i várfalnak ugyanis csak földszinti magasságban áll ma is teljes hosszban eredeti fala; az emeleti részében — ahol az előtte húzódó falszoros már nem védte — 24 m-es hosszúságú új fal pótolja (lásd az emeleti alaprajzot). Miután a fal alapja megmaradt, nyilvánvaló, hogy itt nem ázott aknák, hanem a török ágyútűz okozta a rombolást. Ez kismértékben még az ÉK-i torony előtti kis udvar falszakaszán is látható. A megfigyelt nyomok arra mutatnak, hogy az ostrom során az É-i palota tűzvészben pusztult el: a kőfalak belső felületén a hőhatás elszíneződése látható; az emeleti helyiségek egykori favázasa, agyaggal tapasztott fennőtt válaszfalai elégték (ennek maradványa a 7. réteg megégett paticstörmeléke); a feltöltésbe olvadt ablaküveg és két megolvadt bronzmozsár került. A palota K-i zárófalának emeleti része is összeomlott, több nagy falrész az ÉK-i udvarba zuhant.

Amíg a kis udvarban a bezuhant faltömbök a helyükön maradtak, a palota belsejében ilyen nem találtunk. Úgy tűnik, hogy ezt először újjá akarták építeni: a faltörmeléket kihordták, a tűzvész égett paticstörmelékét elegyengették (részben egy agyagkitermeléshez ázott gödörbe töltötték). A terem földszinti fa pillérsorát is pótolni kezdték (98. kép). Azonban e tervvel rövidesen felhagytak — valószínűleg pénzhiány miatt —, s helyette megkezdték a volt épület feltöltését, egészen az emelet szintjéig. A vár belseje felé tekintő nyílásokat eltömtek vagy elfalazták. Két ilyen eltömésből is került elő érem: a 16. sz. első felében, illetve 1517–40 között vert példány (utóbbi egy emeleti ajtónyílás betöméséből). Ezzel a feltöltéssel a várnak legsebezhetőbb É-i oldala az ágyútűz ellen hatékony védelmet nyert, s az új emeleti teraszt veszély esetén akár ágyúpadként is használhatták (9. kép).

Ezután a palota egykori belső homlokzata vált várfallá, a meghagyott ötödik toronnyal. A torony bal oldalához kis udvari épületet csatlakoztattak, amelynek kőfala a műemléki bontások során vált láthatóvá. Egyik fala az ide nyíló egykori földszinti résablakot már eltakarta, tehát a palota megszűnése után épült, de megelőzte a 18. században itt is kiépített, az udvarra nyíló épületet. Elfalazták az ÉK-i udvarba nyíló nagy félköríves kaput is (még az udvar 1. rétegének idetöltése — 1538 — előtt), de ez a ferdén csatlakozó épületrész a barokk átalakításig fennállt (96. kép).

NÉHÁNY MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI ADAT

Az alábbiakban a vár középkori történetének néhány olyan (az előbbi fejezetekben részletesen bemutatott) adatára, leletére utalunk még egyszer, amelyek művelődéstörténeti szempontból fontosak, vagy a középkori mindennapi élet tárgyi kéreteit egy feudális várban jellemzik. (A tárgyak oldaláról ez természetesen nagyon is esetleges, sokszor az ásatási szerencsétől függő, mégis a hiányzó írásos adatokat pótló lehet.)

13. SZÁZAD

A várépítészet és a várostörténet szempontjából a legfontosabb új adat a kőszegi városalapítás és várépítés: az Európában ekkor már gyakori szabályos alaprajzú városok és várak első magyarországi megjelenése; osztrák és cseh példák nyomán a kor szelleméhez és lehetőségeihez igazodó lépés a század második felében.²²⁴ Kőszegi Iván bán folytatólagos építkezése 1279 után az északi palota; ennek emeleti lakószobája, valamint fogadóterme reprezentatív homlokzati kiképzéssel készült. A lakókamra tagolt ablakcsoportjával és festett díszével a századvég ritka kiemelkedő emléke, egyúttal ismét egy divatos építészeti megoldás korai magyarországi meghonosítása, mely a feudális környezetből gyorsan átkerül a magyarországi polgári építészetbe is.

A feudális életforma mindennapi reprezentációs jegyei közé tartozott a terített asztal is. Itt az ekkor Közép-Európában még ritkának tekinthető, finom kivitelű üvegpoharak használatát látjuk — ez a kisebb lovagvárakban, gazdagabb kolostorokban is megkezdődött. A gazdag környezetben Európa-szerte használt aquamanilék bronzból, cserépből készült példányait egyszerűbb változatban egy Bécsben készült fekete asztali korsó képviseli (12. kép); ilyenfélék ekkor nálunk királyi várakban (Buda, Visegrád) és városi környezetben kezdtek feltűnni.

A vár felfegyverzettségére adataink nagyon szűkösek. Megállapíthattuk azonban, hogy a 13. sz. második felében a kétfajta fegyverzet: íj és számszerű párhuzamosan használt. Utóbbival olyan fegyver használata kezdődik, amely átütőerejével sikeresen küzdi le a korabeli lovagi védőfegyverzet, a páncéling és a pajzs nyújtotta biztonságot is (48. kép). A számszerű Kőszegen sokáig használatban marad, még az 1532. évi ostrom során is. (Ez nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy Eger várának 1553. évi leltára még akkor is

majd négyezer számszerű nyílvast említ, számos lándzsa és dárda társaságában.²²⁵) Európai viszonylatban is ritka régészeti bizonyítékát kaptuk az ekkor legfontosabb ostromszer, a kőhajító ostromgép használatának a 13. sz. végén (122. kép).

15. SZÁZAD ELSŐ FELE

A feudális és polgári életforma finomodásának jelei közé tartozik a lakáskultúra, a fűtés korszerű módja, a *cserépkályha* használata; reprezentációs formájában gazdagon díszített csempékből rakva. A Garaiak kályhái részben a királyi udvart ellátó műhelyből kerültek ide 1408—15 körül. A feudális életforma más oldalról is hasonult a királyi udvarhoz: terített asztalán egyező üvegpoharakat és kőcseréppoharakat találhatunk, mégpedig azonos távoli műhelyekből (Velence, Rajna-vidék, Siegburg, Morvaország). A nagyfokú rokonságot az életvitel ilyen mindennapos tárgyai közt ez esetben nemcsak a feudális divat hazai irányzata, de a Garaiak és Zsigmond király rokoni kapcsolata is magyarázza, ráadásul Miklós nádor (1402—1433) a király bizalmasa is volt.²²⁶ Egyébként a különböző anyagokból készült sokfajta asztali edény használata (fa, cserép, kőcserép, fém, üveg, nemesfémek) a 15. század folyamán általános divat, de hogy ezek közül melyek a kedveltebbek, az már régióként erősen változott (21., 23., 53—55., 141., 168. kép).

15. SZÁZAD MÁSODIK FELE

A terített asztal fényét emelő tárgyak közt Magyarországon a feudális körökben a velencei üvegek sokkal kedveltebbek voltak, mint máshol. Valószínűleg szerepet játszott ebben az itáliai kereskedelem új fellendülése, az itt élő olasz kereskedők; és magának a királyi udvarnak stílus- és ízlésigazodása. Mint már kifejtettük, a kőszegi velencei üvegek egy részét Mátyás király udvartartásához kapcsoljuk. Kiemelkedő jelentőségűek az itt előkerült faenzai majolikák, kivitelük magas színvonalával, ami biztosította számukra, hogy a reneszánsz kultúra ízlést, eleganciát bizonyító tárgyai közt még a királyi udvarban is kedvelté válhattak. Ezek tulajdonképpen (a velencei üvegekkel együtt) nem drága használati tárgyak, hanem reprezentációs divatkellékek, a drága ötvöstárgyakkal egyenrangúan szerepelnek az asztalon. Amikor a firenzei fejedelem, Lorenzo Magnifico megköszöni az ajándékba kapott majolikákat

1490-ben, *szépségüket és újdonságukat* dicséri, megjegyezve, hogy ezüstnél jobban értékeli őket.²²⁷ A ferrarai követ 1486-ban hazairt levelében kéri a fejedelem feleségét, hogy Mátyás és Beatrix számára küldendő ajándékok közt faenzai majolikák is legyenek.²²⁸ Mindez arra mutat, hogy a Magyarországra kerülő majolikák a kor legdivatosabb értékei, a reneszánsz udvartartás kellékei. (Evvvel teljesen ellentétes III. Frigyes császár sajátos és zsugori szemlélete, amelyről csak arra a híres esetre hivatkozunk, amikor a velencei üvegeket földre ejtve bizonyította, hogy csak a nemesfém érték.) Az itáliai majolikák sorozatának kőszegi előfordulása azért is fontos, mert (újabb típusainak megismerése mellett) bizonyítják, hogy az udvartartással esetenként ezek, nyilván az üvegek is, útra keltek.

Meglepő, hogy a vár világításánál kezdettől végig folyamatos az egyszerű cserépmécsesekkel történő megoldás; emellett a gyertya használata csak a 15. sz. elejétől mutatható ki (170. kép). A század második felében bizonyítható a kerek ablaküvegek általánosabb használata; ezeket különböző piacokon szerezhatték be változó minőségben. Egy-egy lila és bíborszínű töredék utal színes üveglablákra. 1532 előtt a vár egyes pontjain lapos hódfarkú tetőcserép, illetve kúpcserép fedte a tetőt, de ez nem lehetett általános.

Mátyás király udvartartásához kapcsolható az a cserépnegatív, amivel Paris ítéletét ábrázoló finom domborművet lehetett kinyomni. Rajnavidéki munka (179. kép).²²⁹ Feudális, kolostori és polgári környezetben volt Németországban használata gyakori; nálunk azonban nagyon ritkának mondható ez a késő középkori divat, mely sokfajta célra, de főleg finoman fűszerezett asztali sütemények *díszítésére* használt ilyen cserépmintákat a 15. sz. folyamán.

A középkori játékok egyik legegyszerűbb eszköze a kis golyó, kerámiából, kőből, ritkán üvegből. Városok és várak leletei közt az egész késő középkor folyamán megtalálhatóak Európa-szerte. Kőszegen a 15. sz. második felében és a következő elején cserépből (negatívból préselve, Ø: 1,3 cm) és kőből (Ø: 2 cm) készülteket használták (79. kép 15–16.).

Bár eddigi ismereteink szerint gyakori lehetett a különféle égettborok, szeszek desztillálása, ennek viszonylag ritkán kerül elő bizonyítéka. A kőszegi várban a 15. sz. második felében és a 16. sz. elején foglalkoztak evvel, különböző formájú cserépsisakokat és tálakat használva (13. és 180. kép).

A 15. sz. második felében a kőszegi vár kályhával történő felszerelése már jelentős mértékű volt; kivitelükben az egyszerűbb és a díszes megoldások sorozata mutatható ki. Helyi és nyugat-magyarországi műhelyek készítményei lehetnek, a legtöbbnek még nem ismerjük párhuzamát. Az 1500-as évek körül valószínűleg Bécsből hozatnak ide egy művészi kivitelű kályhát.

Az általános kereskedelmi kapcsolatokra első sorban a háztartási kerámia beszerzési forrásai utalnak, főleg Bécs és Alsó-Ausztria műhelyeiből. Hogy például Bécsből mást is vásároltak, az egy ólom áruplomba címeres jelzéséből derül ki; valószínűleg szövetség hitelesítője volt (175. kép 1.). Előlapján címerpajzsban pólya (Ausztria), hátlapján pedig kereszt (Bécs címere) látható. Talán a várhoz tartozó személyzet természetbeni ellátását képező szövet vagy posztó eredetére utal a 15. sz.-ban, legkésőbb ennek második felében.²³⁰ Az ilyenek előkerülése ritkának mondható, inkább nagyobb városokra jellemző. Hazánkban legnagyobb sorozatuk a budai palotából került elő, nyilván a személyzet ellátásához tartozó szövetekkel kerültek oda.²³¹

Hazai viszonylatban eddig egyedülálló lelet az üvegből készült vasaló-símító, melyet legkésőbb a 16. sz. elején használhattak (174. kép 1.). Ugyanígy ritkaság nálunk a ruházathoz tartozó zsinórok réz fűzőhegyének bizonyítéka (175. kép 2.), hisz nyilván szűk körben használták.

A vár lakóinak táplálkozási szokásaira az előkerült állatesontok jól utalnak. Elsősorban a 13. sz. végének, majd a 15. századnak anyagát ismerjük.²³² A 13. sz. végén feltűnő a vadhús jelentős aránya (más várakhoz képest is), a 15. században pedig a szokásos szarvasmarha, disznó, kecske (juh) mellett a tyúk és a ló szerepe. A vaddisznó, szarvas és az őz vadászata folytatódott a jellegzetes nemesi-feudális életforma tartozékaként.

¹ *Lelkes I.*, Kőszeg. (Budapest, 1960) — Ki kell itt emelnünk, hogy bár a könyv a műemléki kutatás kezdetekor készült (az Országos Műemléki Felügyelőség bekapcsolódása előtt), a vár építéstörténetét főbb vonásaiban már jól írta le. — *Gergelyffy A.*—*Sedlmayr J.*, A kőszegi Jurisich vár. (Budapest, 1964). Uitt a helyreállítás irodalma. — A középkori építési periódusok itt adott felfogásának részletes cáfolata: *Holl*, 1986.

² *Chernel K.*, Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. I—II. (Szombathely, 1877). Újabb rövid áttekintés: *Gergelyffy A.*, A kőszegi Jurisich-vár építési korszakai. *Vasi Szemle* 3 (1963) II. k. 1—17. — A 13. századi várak szerepéről, a nyugati határvárakról, a Kőszegiek jelentőségéről: *Fügedi*, különösen 29—31., 62.

³ *Wertner; Karácsonyi J.*, Kőszegiek s nem Németújváriak. *Századok* 37 (1903) 371—375. — Már *Wertner*, 44. felismerte, hogy az 1263. évi oklevélben említett „novum Castrum Kyzug” és a „felső vár” nem Kőszegre, hanem Újvárra — Németújvárra vonatkozik; ezt *Chernel* még nem tudta, de sajnos több új feldolgozás is tévesen használta. Kőszeg és Németújvár középkori névváltozatairól: *UB I.* (1955) névmutató.

⁴ E fejezet történeti adatainak könnyebb feltalálása miatt általában közvetlenül, jegyzet nélkül hivatkozunk *Wertner* és *Pauler* munkájára, valamint egyes oklevelek helyeire. *HO; UB I—II.*

⁵ Az irodalomban gyakran említett Karoling kori adatokat: a castellum és templom azonosítását Kőszeggel, egyelőre nem fogadhatjuk el: *Tóth A.*, Településtörténetírás vagy történelemhamisítás? *Vasi Szemle* 30 (1976) 279—291. *Uő:* Kőszeg — Güns. *Magyar Nyelv* 70 (1974) 469—473. — *Melich J.*, *Magyar Nyelv* 27 (1931) 217.

⁶ *Chernel* a téves 1263. évi adatot használta fel. *Lelkes*, i. m. 8, szintén ezzel bizonyítja az „alsó vár” építését a 13. sz. közepén; erre vezethető vissza az „1263 táján épült” meghatározás is; *Gerő L.*, Magyarországi várépítéset. (Budapest, 1955) 264., 294.; valamint korábban *Varjú E.*, Magyar várak. (Budapest, é. n.) 80. — *Gergelyffy—Sedlmayr*, i. m. 6—7., már ismerik az 1263. évi adat téves vonatkoztatását, a kővár létesítését a 14. századra helyezik, viszont az elővár helyén feltételeznek egy gyűrű alakú 13. századi, sőt „sokkal korábbi” várat.

⁷ Kőszegi János a magyar kiadású latin nyelvű oklevelekben általában Johannesnek, a német nyelvűekben „Iwanus graf in Günß und Pernstein” (1295) alakban nevezi magát.

⁸ *Fügedi*, 150. 202: Kertest Monyorókerékkel azonosítja, Stridót pedig Sztrigóval.

⁹ *Continuatio Vindobonensis a. 1267—1327; Oesterreichische Chronik von Anfang der Welt. 1398. Ottokar von Steier, Oesterreichische Reimchronik*, — *Gombos A. F.*, *Catalogus Fontium Hist. Hung.* (Budapest, 1938) T. I. 788.; T. III. 1738, 1851—1856. — *Pauler* főleg az első és a Reimchronikot használta fel leírásához.

¹⁰ *Wertner*, 62. szerint Iván a hainburgi béke rá nézve kellemtelen rendelkezései miatt pártolt el rögtön III. Endrétől. De az augusztusban kötött béke után, októberben Iván még tárnokmester és soproni ispán (*UB II.* 257.); ezután áll át a

nápolyiak pártjára (talán a pápai követ közbenjárásával; *Pauler*, 560.). A várak lerombolása inkább ígélet, mint tény lehetett a jelentősebb helyek esetében: 1295-ben Iván Borostyán „kastélyában” keltez (*UB II.* 295.), 1296-ban a király ostromolja Kőszeget.

¹¹ *Fügedi*, 112; a Kőszegiek 1319-ben 7 várukat, 1326-ban újabb 11 várukat (ebből Vas megyében 4-et) veszítették el a király elleni harcban, 1336—37-ben pedig újabb 4-et. Felsorolásuk: *Fügedi*, 85.

¹² 1327: „... quatuor Castra... Sarwar et Wywar ac Kethkuseg...” *HO I.* 147. — „Ketzkwzeg” *HO I.* 152. — Ezek szerint a két várra vonatkozó első adat nem 1360, amikor a felső várat említik — mint azt *Fügedi*, 156. gondolta; az alsó, városi vár fennálltát már korábban is rögzítették (eltekinve az osztrák krónikák még korábbi tanúságától). — 1432-ben is: „... castrum Kewzeg superius et inferius...” *HO VII.* 452. — Oszttjuk *Chernel* nézetét (*II.* 18.), miszerint a két Kőszeg csak azért van említve, mert a felső, ha romosan is, de külön tartozékokkal bírt.

¹³ *Engel P.*, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (Budapest, 1977) 47., 211. A környéken még: Rohonc (1405-ben a Kőszegiek másik ágától foglalták el) és Lánzsér vára (1425-től).

¹⁴ A budai datált kerámiaegyüttesekben ilyen bekarcolt peremjegyek a 13. sz. második felében használatosak: *Holl* 1963, 70. kép. Az újabb osztrák kutatás fellépésüket a 13. sz. első felére keltezi; *Felgenhauer—Schmiedt*, 242., ugyanekkor jelentkezik Alsó-Ausztriában római számokhoz hasonló körpecsédísz is; i. m. 241. — Lásd még: 22. jegyzet!

¹⁵ 13. századi üveg poharak kérdéséről: *Gyürky*, 1971, 207—211. Valószínűleg velencei kereskedők közvetítésével kerültek az országba.

¹⁶ *Holl*, 1973, 205.

¹⁷ Számításba veendő, hogy ezek köpüje majdnem teljesen elrozsdásodott.

¹⁸ Ilyen lakat egy korai példánya a 13. század második felének rétegéből Lengyelországból: *Hensel, W.*—*Niesiolowska-Zak*, Poznań we wczesnym sredniowieczu. T. I. 47. Tablica I. 17. (Wrocław, 1959).

¹⁹ Az első a 66. sz. jegy variációja, ezekből hármat ismerek éremmel datált, 14. század második felére tehető rétegből Budáról: *Holl* 1963, 377. A másik a 74/1. sz. jegy: *Holl* 1976, Taf. 48.

²⁰ Az import kőcserép kormeghatározásáról: *Holl* 1955, 151—161., valamint a Kerámia fejezetben.

²¹ *Gedai I.* (Magyar Nemzeti Múzeum) meghatározása szerint 1463 előttre szűkíti le a kormeghatározást. Pfennig, háromkaréjban keresztes címer, körülötte W-H-T betűk; az utolsó betű Nicolas Teschler bécsi pénzverőmester jele, aki 1460—63 között mutatható ki. Lásd: *Koch, B.*, Münz- und Geldwesen unter Friedrich III. In: *Ausstellung Friedrich III. Kaiserresidenz Wiener Neustadt* (Wien, 1966) 182., 334.

²² A legújabb morvaországi kutatás során ezt a fajta kerámiát, főleg az oldalról kissé lapított peremprofilú fazekakat a 1250—1270 közötti időszak (éremmel is datált) leleteiként

határozták meg. Itt hívták fel a figyelmet az osztrák kutatás *túl korai* keltezésére is. Unger, J., Nálezy z objektu... Archeologia Historica 6 (1981) 315—325.

²³ Az ilyen mintájú körpecsétmustra az alsó-ausztriai fazekasságnál a 13. sz. első felében lép fel, nálunk a század második felében használt importanyagra jellemző. Lásd a Kerámia fejezetet.

²⁴ Ezek ugyanúgy T-verdejegyvet mutatnak, mint az ÉK-i udvarban találtak, tehát 1463 előtti veretek.

²⁵ A fatál és egy bőrcipő sajnos restaurálásuk során a Technológiai Csoportnál elvesztek.

²⁶ Hasonló összetétele és színe miatt a 4. és 5a réteget nem tudtuk egymástól elválasztva bontani, ezért leleteiket együtt ábrázoljuk a rajzon.

²⁷ Holl 1963, 342—343., 386.; Holl 1966, Abb. 16, Holl 1973, 201.

²⁸ Holl 1966, 17—18. Itt a korai mázas edények kérdéséről. — Valamennyi darabra jellemző, hogy az ólomház alatt még nem használnak angob bevonatot.

²⁹ Felgenhauer-Schmiedt, 241—243. Gaiselberg halomvárában a talpaskereszt alakú jegy jelentkezik először a bevágott jelek közül.

³⁰ Holl 1955; Holl 1963, 365. — Morvaországban is: Unger, Archeologia Historica, i. m.

³¹ Felgenhauer-Schmiedt, uo. Holl 1963, 385.

³² Már 1963-ban hangsúlyoztuk, hogy erre az időszakra ez a technológia jellemző, és a grafit használata ekkor aránylag ritka. Kőszegen is csak töredékeket találtunk grafitallal kevert agyagból.

³³ A soproni kerámia összetevői között is a 13. század végén jelentkezik fokozott mértékben az osztrák kerámia (Holl 1973, 199.). Aránya ott is hasonló, de a kőszeginél egységesebb jellegű. Ausztriai fazekasok ottani megtelepedésére inkább gondolhatnánk. Az eredetkérdés megoldásához talán a körpecsétmustrás fazekak segítenek: az ezeket készítő műhelyek ugyanis pl. Budára alig szállítottak (csak két töredéket ismerünk onnan). Analógiáit Alsó-Ausztriában (Gaiselberg, Felgenhauer-Schmiedt, 293.) és Dél-Morvaországban (Mstěnice; Nekuda V. ásatása) találjuk meg.

³⁴ A kihajló-legömbölyített peremprofilú, oxidált égetésű fazekak a budai anyagban is a 14. században lépnek fel először, bár itt nem olyan gyakoriak, mint a nyugat-magyarországi anyagban. Budán elsősorban sárga cserépből készültek. Holl 1963, 73. kép.

³⁵ Budán a cseréperlegek a 14. század második felétől kezdve jelentkeznek a királyi palota anyagában, a 15. században már általánosan használtak. A finomabb kivitelű, jóliszapolt agyagból készült poharak a 15. sz. első felében már gyakoriak, de formájuk más.

³⁶ Holl 1966, 64—70.

³⁷ A 74/I. sz. fazekasjegy párhuzamairól: Holl 1976, 145—146., Taf. 48. Ez Kőszegen két példányban került elő. A 66. sz. jegy variációi 14. századi rétegekből Budáról ismertek, újabban Pozsonyban és Dévényben is előkerültek. Polla, 174.

³⁸ Holl 1955, 151—155. A budai palotából hét ilyen pohár töredéke. A legújabb irodalom, miután Dreihausen készítési helyül nem bizonyítható, az elnevezést elveti. Horschik, J. Beiträge zur Herkunftsfrage einer gotischen Steinzeug-Gruppe... Keramos 53/54 (1971) Köln, 11—33.

³⁹ A városátasok során Sopronban is találtunk a 15. századból való olyan, valószínűleg helyben készült kerámiákat, amelyek osztrák vonásokat is mutatnak. Ezek is narancsvörös színűek. Lásd pl.: Holl I., Sopron középkori városfalai. II. ArchÉrt 95 (1968) 196., 15. kép 2—8., vörös fazekak és tányér alakú fedők.

⁴⁰ A III. Frigyes pfennigeiket a T verdejegy alapján (Teschler) 1463-ig verhetették.

⁴¹ Ez utóbbi lábas nyugatról átvett formát mutat; hasonló, de láb nélküli tál formájú változata Csehországban már 1420 előtt feltűnik. Richter, M., Strědověká keramika ze Sezimova Ústí. Katalog. (1978) Taf. 4.

⁴² Az utóbbi tálakhoz közel álló megoldását Morvaországból ismerünk: C. Stana, Přehled výzkumů 1969 (Brno, 1971). Tab. 40.: 3. a 15. sz. végén elpusztult faluból. A peremprofil ott tagolatlanabb.

⁴³ Szürke redukált égetésű, finom agyagból készült poharak kerültek elő Eisenstadtban is. Ezek között vannak nagyon közeli formájúak. Felgenhauer, S., Die keramischen Funde aus dem St. Michaelskärner in Eisenstadt. Burgenländische Heimatblätter 33 (1971) Taf. I.: 2—3.

⁴⁴ Gyertyatartók és mécsesek gazdag sorozata ismert ez időből városi környezetből. Polla 16. tábla (Pozsony).

⁴⁵ Morvaországban az éremlelettel előkerült edények között a belül mázas fazekak gyengén galléros profilal az 1480-as években tűnnek fel. Nekuda, R., Korpus stredoveké... Archeologia Historica 5 (1980) 419. Alsó-Ausztriában a kőszegiekhöz nagyon hasonló, belül barnamázás fűlesfazekat 1490 körül rejtettek el: Steininger, H., Die Münzdatierte Keramik des Mittelalters... in Österreich. (Wien, 1964) Taf. VII. Nr. 114. — A ritkábban már korábban is jelentkező mázas edényeket luxuskészítményeknek tartjuk.

⁴⁶ Bratislava mellett került elő; ugyancsak bécsi bélyeggel. Slovenská Národné Múzeum kiállítása. A leltre B. Polla hívta fel figyelmemet. A kétfajta jel alkalmazásáról: Holl 1976, 143—146.

⁴⁷ Felgenhauer, S., Die keramische Funde aus dem St. Michaelskärner in Eisenstadt. Burgenländische Heimatblätter 33 (1971) 69, Taf. I. 2—3.

⁴⁸ Meřinský, Z., Přehled typů loštické keramiky. Časopis Vlastivedný Vestník Moravský 21 (1969) 8.

⁴⁹ A morvaországi kőcseréppoharak használata a budai királyi palotában is hasonló megoszlást mutat: a 40-es—50-es években még csak 1-2 darab jutott oda, később viszont már nagy tömegben használták.

⁵⁰ Holl 1955, 149—151., 191. Az 5. képen látható budai darab analógiája a kőszeginék.

⁵¹ Holl 1955, 159—161. — Csehszlovákiában is gyakran várakból kerülnek elő: Nekuda, V.—Reichertová, K., Středověká keramika v Čechách a na Moravě. (Brno, 1968) 152. Čaplovič, D.—Slivka, M., Archeologické Rozhledy 37 (1985) 55.

⁵² Pontos analógiáját (m: 4 cm) találták Damaszkuszban, a zsidó temetőben: Rackham, B., Catalogue of Italian Maiolica. (London, 1940) 19., Nr. 142/B; az 1500 körüli időre teszi. A további kőszegi majolikák alapján nem kétséges, hogy azokkal egy időben, tehát még az 1480-as években készültek.

⁵³ E majolikák töredékei a 2/f rétegben és a 2. gödörben egyaránt előfordultak; az összeállítható kancsók darabjai ugyanígy.

⁵⁴ Lásd pl.: Rackham, B., Catalogue of Italian Maiolica. Nr. 128/a, 145—147. Tányérok és kancsók. A kancsó, amelyet már 1500 körülre keltez, jóval durvább stílusú festést mutat.

⁵⁵ H. Memling; Natura Morta; Lugano. Strauss, K., Keramikgefäße, insbesondere Fayencegefäße auf Tafelbildern... Keramik-Freunde der Schweiz. Nr. 84 (Dezember 1972), Taf. 11: 4. — Memling más festményén is szerepel ilyen kancsó, ugyanúgy több német festő is ábrázol ilyen majolikákat (képek uo. Taf. 10—11.). Ezek szerint a 15. század végén az Európában még ritka majolikaedények között éppen az ilyen kancsók voltak gyakoribbak. A Mátyás király számára szállított faenzai majolikátalak között is volt Szt. Bernát monogra-

mos a Budán előkerült darabok között. Ezeket a kutatás 1486 körüli évekre teszi: *Pataky-Brestyánszky, I.*: Italienische Majolikakunst. (Budapest, 1967) Abb. 15. — *Bertalan V.-né*, Faenzai majolikatalak. . . Művészettörténeti Értesítő (1954) 108. II. tábla 2; az említett tál szélén kék indák kanyarognak nyolcszirmú virágokkal.

⁵⁶ *Rackham, i. m.* Nr. 109., 110., 121.; valamint a Nr. 191. padlótégláján, ez 1471—84 között készült: i. m. 61.

⁵⁷ *Rackham, i. m.* 32.; Nr. 115. Leírásában földitők virágok: „bryoni flowers”. — Az egyik virágfajta megtalálható a Budán előkerült egyik kis tál szélén is, amelyre fentebb hivatkoztunk.

⁵⁸ *Rackham, i. m.* Abb. 151. Victoria and Albert Museum. A tányéron Mátyás és Beatrix címere. A szalagmotívum az egyik nagyméretű, londoni tálon is előfordul, de ott a gazdag díszítésben alig tűnik fel. Képeik és leírásaik még: *Pataky-Brestyánszky, I.*, i. m. 86—87., Abb. 6—7. 1486/87 körül.

⁵⁹ A közegi tárgyermotívum egyezése ellenére sem tartható a címeres szervíz mestere készítményének, színárnyalatai is eltérnek. Származhat azonban azonos műhelyből.

⁶⁰ A budai majolikák egy része: *Bertalan V.-né*, i. m. 106—113. Más tulajdonosoknál eddig csak 1—2 darabról tudunk: Óbuda, klarissza kolostor, *Bertalan V.-né*, Óbudai klarissza kolostor. BpR 24 (1976) 272.; Sarvaly, *Holl—Parádi*, 91—92.; Pilisszentkereszt, cisztercita kolostor, Gerevich L. ásatása, két példány töredéke. (Közöletlen.)

⁶¹ Részletes feldolgozásuk: *Holl* 1982, 108—123.

⁶² Molthein az ilyen bélyegeket még Passau-Hafnerzell fazekasainak tulajdonította, de az újabb kutatás a készítmények elterjedése alapján ezt kétségbe vonja. Már F. Wiesinger felső-ausztriai gyűjtése is azt bizonyította, hogy ott, az elvárhatóhoz képest az ilyen bélyegű készítmény rendkívül ritka. A kutatás módszertanáról: *Holl* 1976, 129—134.

⁶³ *Walcher-Molthein, A.*, Hafnergeschirre der Renaissance. Die Gruppe der Gefäße mit Sandanwurf. Belvedere-Forum 7 (1925) 71—79.

⁶⁴ Egy bécsi lelet alapján publikálója arra gondolt, hogy ottani helyi készítmény: Wien im Mittelalter. Katalog 1975—76 (Wien) Nr. 56, Abb. 7. (S: Felgenhauer). E csoportról feldolgozás készül (*ActaArchHung*).

⁶⁵ *Holl* 1958, 228.; 1971, 166.

⁶⁶ Csesznek: az 1961—68 közötti évek ásatásai során előkerült csempeanyag feldolgozatlan; Bakonyi Múzeum, Veszprém. Kereki: *Koppány T.—Sági K.*, A kereki Fehérkő vár története. (Kaposvár, 1967) 20. Palota: *Holl I.*, Dunántúli kályhacsempék. VMMK 17 (1985) 212—217.

⁶⁷ *Holl* 1971, 171—172. kép: az eredeti és a másolat összehasonlítása. L. még uo. a 173—175. oldalon.

⁶⁸ *Holl* 1976, 143. *Gyürky K.*, Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. (Budapest, 1981) Tf. 13. 9.

⁶⁹ *Holl I.—Parádi N.* Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Budapest, 1982) 108; *Hosso, J.* Archaeologica Historica 7 (1982) 504.

⁷⁰ *Holl* 1971/a, 34. 17. kép. A csempék kivitelezésének különbségei szerint az azonos mintát több műhely is használta.

⁷¹ *Franz, R.*, Der Kachelofen. (Graz, 1969) 99.

⁷² A lovagló pár jelenete a késő gótikus grafikában hasonló megfogalmazásban többször is szerepel, így pl. a Meister des Hausbuchs tornajelenet rajzán 1480 körül. Ilyesfajta előképet használt a minta készítője is.

⁷³ *Walcher von Molthein, A.*, Kunst und Kunsthandwerk 8 (1905) 559. *Walcher von Molthein, A.*, Die ältesten bunten Kachelöfen Oberösterreichs. Belvedere—Forum. 6 (1924) 127—131. *Franz, R.*, i. m. 54—55. — *Voit P.*, BpR 17 (1956) 118—125.: a budai műhely munkájának tartja. Véleményünk

szerint a Budán előkerült csempék más stílusúak: *Holl I.* ArchÉrt 110 (1983) 222.

⁷⁴ Ilyen puffos-hasogatott ruhaujjakat, nagy mellkivágást az 1493—1510-es években ábrázoltak, először férfi, majd nő ruháknál.

⁷⁵ Képük: *Walcher von Molthein* 1924, Fig. 11; *Franz, R.*, i. m. Abb. 109—110.

⁷⁶ Frigyes császár, akinek 1490 októberében a vár ismét a kezébe került, nem használta a Sárkányrend jelvényét. Halála (1493) után Miksa sem viselte ezt.

⁷⁷ Egyetlen analógiájuk: Ötvöskőnyi (Somogy m.) várkastélya; két töredék, áttört applikációk lehettek. Magyar K. ásatása; Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár.

⁷⁸ *Holl* 1958, 73. kép.

⁷⁹ *Strauss, K.*, Kacheln und Öfen der Steiermark. (Graz, 1940) 67, Tf. IV: 2.

⁸⁰ Lásd még: *Strauss, K.*, Der Kachelofen in der graphischen Darstellung. . . Keramos 39 (1968) Abb. 23—25., 16. sz. közepe.

⁸¹ Ilyen szemeskályhák voltak a 15. században Budán, Óbudán, Győrben, Sopronban, Pécsen; a dömösi prépostságban és Bélapátfalva kolostorában, a 16. század elején a margitszigeti Domonkos kolostorban; majd mindegyik eddig feltárt késő középkori várban. Ausztriában a bécsi polgárházakból, Heiligenkreuz ciszter kolostorában, felső-ausztriai városokból kerültek elő. A 14. század második felében is használtak már négyzetes szárnnyílású kályhaszemeket, de ezek formája egészen más és szájuk kisebb: *Gyürky, K. H.*, Forschungen auf dem Gebiete des mittelalterlichen Buda. . . ActaArchHung 34 (1982) 197., Abb. 14. — A szürke kályhaszemekről: *Holl*, 1976, 142. Nevük: *Szamota—Zolnai*, 442: 1522-ben „Bechy kalha”.

⁸² Morvaországból (Brno) és Sopronból ismerjük. *Holl I.* 1971/a 35.; 15. kép.

⁸³ Egyszerű megoldású háromszögű kályhaszemek a 15. századból: *Holl* 1971/a 15. kép.

⁸⁴ *Magyar K.*, Az ötvöskőnyi Báthori várkastélya. (Kaposvár, 1974) 45. Szürke, mázatlan. A két másik oromdíz: Balatoni Múzeum, Keszthely, 56.51.53. ltsz.; Jósza A. Múzeum, Nyíregyháza, 64.1032.1. ltsz. — A budai palota kályhái közül a 15. sz. elején az egyiknek szintén volt oromesúsa, de kúp alakú és mázas.

⁸⁵ A következő jegyzetanyagban adott irodalom alkalmas az új eredmények áttekintésére, hivatkozásaik pedig az egész kérdéskört magukban foglalják.

⁸⁶ Az eltérő igényekről: *Wenczel, M.*, A reconsideration of Bosnian Medieval Glass. Journal of Glass Studies. 19 (1977) 63—76.

⁸⁷ *Davidson-Weinberg, G.*, A medieval mystery: Byzantine Glass Production. Journal of Glass Studies. 17 (1975) 135—137. — *Gyürky* 1971, 207—210.

⁸⁸ *Han, V.*, Journal of Glass Studies. 17 (1975) 114—126. — *Schneider, J.*, Noppenbecher des 13. Jahrhunderts. Zeitschrift f. Schweizerische Arch. u. Kg. 37 (1980) 217—229.

⁸⁹ *Gasparetto* 85.

⁹⁰ A kettős kónikus palackok magyarországi legkorábbi használatáról: *Gyürky* 1971, 217—220.

⁹¹ A legtöbbször nagyon töredékes állapotban előkerülő cseppdíszes poharaknál pusztán kis töredékekből a kormeghatározás ezért formai alapon nehezen végezhető el.

⁹² Az ábrázolt poharak közül formailag közel áll egy, amely 1420—1430 között készült cseh miniatúrán ábrázoltak, ennek is nyomott, hordó alakú teste van. Képe: *Hejdvál, D.* — *Nechvátal, B.*, Journal of Glass Studies. 12 (1970) 93. Fig. 10.

⁹³ *Gyürky* 1971, 211—217. Itt a jól keltezett leletek felsoro-

lása. — Lásd még: *H. Gyürky K.*, BpR 26 (1985) 61.3. kép 1. Óbudáról.

⁹⁴ *Gyürky* 1971, 214—216. Abb. 14.

⁹⁵ *Rieb, J.-P.*, Les verres du XVe au debut du XVIIe siècle a Strasbourg. (Strasbourg, 1972) 117. Nr. 1.

⁹⁶ Az új kutatás a 13—14. századi leletanyagban, ábrázolásokon és a levéltári anyagban is rátalált az ilyenfajta díszítésű poharakra. *Gasparetto* Fig. 19., sajnos ezek töredékesek. — Formailag egy ép üveg említhető még, ez Log (Jugoszlávia, Ljubljana közelében) templomból került elő. A jugoszláv kutatás a formát félreismerve, a német „Krautstrunk” csoportba sorolja — pedig annak díszítése másfajta — és kormeghatározása is téves. *Kojić, L.—Wenzel, M.*, Medieval glass found in Yugoslavia. *Journal of Glass Studies* 9 (1967) 91. Fig. 18.

⁹⁷ A továbbiakban a „romlott üveg” megjelöléssel mindig a színüket elvesztett, már átlátszatlan példányokat jelöljük, melyeknél a romlás maga is utal a valószínűleg közép- vagy nyugat-európai eredetű üvegyanyagra.

⁹⁸ 1550 körül Észak-Franciaországból, a 17—18. századból pedig Muránóból ad példát a kónikus testű, sima falú pohárra a Bremen-gyűjtemény. *Bremen* Nr. 87. Nr. 196.

⁹⁹ A szakirodalom optikai díszítésnek nevezi azokat a mustárakat, melyek az üveg formába fűzésével — majd nyújtásával, csavarásával — jönnek létre és plasztikájuk inkább csak a fénytörés útján érvényesül.

¹⁰⁰ *Rieb, J.-P.*, i. m. Nr. 7. M: 6 cm, zöld üveg; 15. század vége—16. század eleje közötti leletekkel.

¹⁰¹ *Gyürky*, Katalógus.

¹⁰² *Bremen* Nr. 98; a Bodeni-tó környékének készítményei közé sorolja („Walzenbecher”), magassága 9 cm, fűzöld üveg.

¹⁰³ Így pl. egy alacsony kis poháron a 15. század második feléből: *Ress, A.*, Mittelalterliche Glasfunde. 24. Bericht des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege. 1965 (München. 1966) 104—105. Abb. 3. — Korábbi töredékek kis svájci várból, így pl. 1320 előtről kerültek már elő: *Ewald, J.—Taubert, J.*, Die Burgruine Scheidegg. (Olten, 1975) 60.

¹⁰⁴ A magas testű cseh poharak talpkarimái is hasonlóak, de laposabbak és sokkal nagyobb méretűek. A köszegi mérete és ívelése közel áll a festett díszítésű, Velencében talált talpas pohárhoz (15. sz. vége, Murano, Museo Vetrario).

¹⁰⁵ *Gasparetto*, 80—85.; *Gasparetto, A.*, Les verres médiévaux récemment découverts à Murano. Annales du 7e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 1977 (Liège, 1978) 244—249.

¹⁰⁶ *Gasparetto*, Fig. 14.

¹⁰⁷ *Gyürky*, Katalógus; *Gerevich, L.*, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages (Budapest, 1971) 225., 227. kép, a 15. század második feléből.

¹⁰⁸ Így pl. az egész felületén aranyozott díszítésű pohár a budai palotából: *Gerevich, L.*, The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Pl. CXXXIX. — Zöld üvegből van két emailfestéses kehely is: London, British Museum és Köln, Rheinisches Museum.

¹⁰⁹ Engelbert von Nassau imakönyvében (Oxford); képe: *Strauss, K.*, Keramikgefässe... Keramik-Freunde der Schweiz. Nr. 84. 1972. Tf. 27: 1. — Hugo van der Goes oltárképe; új datálása: *Niederländische Malerei* (Leipzig, 1941) 143. Mindkét példa tanúsítja az ilyen típusú muranói üvegek megjelenését a külföldi előkelő környezetben.

¹¹⁰ *Holl—Parádi*, Abb. 41: 1.

¹¹¹ *Gasparetto, A.*, Il vetro di Murano. (Venezia, 1958), Fig. 30. — A színes és festett üvegekről: i. m. 81—84. Zömmel a 15. század utolsó negyedében készültek.

¹¹² A színes talpú, aranyozott peremű muranói üvegek töredékei a budai palotában is előkerültek. *Gyürky*, Katalógus.

¹¹³ *Holl* 1982, 120—121.

¹¹⁴ *Gyürky* 1971, 218—219.

¹¹⁵ *Bremen* 346. Itt mintegy 80 lelőhelyük ismert. Jellemzőjük a sárgászöld-hidegzöld üveg. — Régebben a kutatás csak ezt a késői csoportot ismerte, a korábbi, déli eredetű kettős kónikus palackokra 1966-ban hívtam fel a figyelmet: *Holl* 1966, 38.

¹¹⁶ *Plachá, V.—Nechvátal, B.*, Stredoveké sklo z Bratislavy. PA 71 (1980) 458. Az analízis 2. csoportjába sorolható töredékek nátrium-mész jellemzővel és a környék homokjára utaló nyomelemekkel (a 12—16. számú töredékeket a magunk részéről kettős kónikus palackoknak határozzuk meg.) — A szerzők hangsúlyozzák, hogy a pozsonyi üvegek anyaga más, mint a csehországiaké.

¹¹⁷ Győr-Káptalandomb ásatásának közöletlen anyagában is vannak ilyen, a 15. századra keltezhető, szűk nyakú palackok. *Szöke, B. M.—Szónyi E. T.—Tomka P.*, Ausgrabungen auf dem Káptalandomb in Győr. *MittArchInst* 8/9 (1978—79) 140.

¹¹⁸ Körte formájú palackokat a 15. századra keltezve Elzászból és Angliából ismerünk. *J.-P. Rieb*, i. m. Nr. 22. Későbbi példányaik számos feldolgozásban szerepelnek. A Rajnavidékről, Franciaországból és Belgiumból a távolabbi kereskedelmi forgalomba kerülésükről: *R. H. McNulty*, *Journal of Glass St.* 13 (1971) 100. — Hasonló palackok Budáról és Sopronból: *Gyürky*, Katalógus, XII.; *Holl* 1971/a, 38., 20. kép 1—2.

¹¹⁹ Ilyen üvegfedők Budán: *Gyürky*, Katalógus, V. 2. típus.

¹²⁰ *Gasparetto* Fig. 10 — *Rieb, J.-P.*, i. m. Nr. 26. Két teljesebb példány Nürnbergben került elő: Aus dem Wirtshaus zum Wilden Mann (Katalog, Nürnberg, 1984) 202—203., *R. Kahsnitz* fejezete.

¹²¹ *A. v. Saldern*, „Fadenglas”, *Reallexikon z. deutschen Kunstgeschichte* Bd. 6 (1972) Sp. 1029, 1035 — *Gasparetto, A.*, Il vetro di Murano (Venezia, 1958) 95. — szerint a bonyolultabb technikát Velencében már 1527-ben említik (a német kutatás eddig későbbre tette a kezdetét!).

¹²² *Matthias Corvinus* — *Schallaburg* Katalog (Wien, 1982). Nr. 373. Héjj M. (keltezése túl korai.)

¹²³ *Gyürky, K. H.*, Venezianische und türkische Importartikel... *ActaArchHung* 26 (1974) 420—421; még a török meg szállás előttiek.

¹²⁴ *Holl* 1971/a 38., 21. kép.

¹²⁵ 1257 előtti példánya: Lützelhardt vára, *Badische Fundberichte* 19 (1951) 87.

¹²⁶ *Feuerné Tóth R.*, BpR 22 (1971) 261—262; *Polla*, 16. tábla 1—6. — Ausztriában is megtalálható ez a gyertyatartó forma: alsó-ausztriai és bécsi leletek redukált égetésű cserépből. A magyarországi cserép gyertyatartókról: *Parádi N.*, *VMMK* 16 (1982) 192—193.

¹²⁷ Budapest, Tabán: *Garády S.*, BpR 14 (1945) 418, 429. Pilisszentkereszt, kolostor: *Gerevich L.* ásatása. Buda, Domonkos kolostor: *Gyürky* 1981, Tf. 18: 1. Solymár, királyi vár: *Feld I.*, *Studia Comitatus* 9 (1980) 11. t. 8, itt csak az alsó rész, melyet nem ismertek fel. Több töredék van a budai palota anyagában: *Holl I.*, A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése. *ArchÉrt* 112—113 (1988). 189.

¹²⁸ *Holl* 1966, 64—70., *Endres, R.*, In: *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters*. (Wien, 1982) 82.

¹²⁹ A budai 14. századi fatányérok 16—23 cm átmérőjűek. *Holl* 1966, Abb. 59.

¹³⁰ *Holl* 1966, Abb. 51: 5.

¹³¹ Bukszusfa, távolabbról kereskedelmi úton került oda. *Nickel, E.*, Zur materiellen Kultur des späten Mittelalters der Stadt Magdeburg. *Zeitschrift f. Archäologie* 14 (1980) 31., 37. Nem datált.

¹³² A budai feudális háztartásban is használtak a 14. században fakalapácsot. *Holl* 1966, 47.

¹³³ A másik, konzerválás közben, a Technológiai Csoportnál elveszett. — Magdeburgból egy teljes példány: *Nickel*, i. m. Abb. 18 k.

¹³⁴ *Schmidt, L.*, Sankt Joseph kocht ein Müselein. In: *Europäische Sachkultur des Mittelalters*. (Wien, 1980) 143. Abb. 134.

¹³⁵ A háztartási és konyhai felszerelés értékesebb réz-, bronz-, óntárgyait a feudális vásárlók nem annyira a korlátozottabb választékú helyi piacról szereztek be, mint inkább más városokból, gyakran nagyvárosokból. Tirolai Zsigmond herceg számára a 15. sz. végén ilyeneket Nürnberg és Aachen mestereitől vásároltak: *Adelige Sachkultur, Maleczek, W.*, 147. — Fából, kőből készített csapok, mozsarak a 15–17. sz.-i erdélyi inventáriumokban feudális környezetben is szerepelnek.

¹³⁶ *Kohlhausen, H.*, Geschichte des deutschen Kunsthandwerks. (München, 1955) Abb. 203. — A nürnbergi múzeumban őrzött mozsarak között 1459-es évszámmal jelzett is található. Svájci ásatásból Schaffhausen melletti nemesi udvarházból került elő egy: *Guyan, W. U.—Schnyder, R.*, Mogerren. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 4 (1976) Abb. 7–8.

¹³⁷ A holland kutatás szerint Németalföldön a 15. sz.-ban kezdtek bronzcsapot használni: *Baart, J.—Krook, W.*, Opgravingen in Amsterdam. (Amsterdam, 1977) 352. — A 15. sz. elejéről már hasonló szerkezetű, de még vastkosabb kialakítású bronzcsapot ismerünk, elzáró fogója kakas formájú. Az 1427–37 között használt példány a csehországi Sión várából került elő: *Janská, E.*, Sbornik oblastního Muzea v Kutné Hore (1965) 6/7, I. tábla.

¹³⁸ *Szamota-Zolnay*, 113: „Chyap de cupro”.

¹³⁹ *Szatmári-Bíró, Ch.*, Städtisches Leben im Spätmittelalter am Beispiel des Marktfleckens Tata. In: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*. (Wien, 1980) Abb. 39. — Ilyen formájú, de kisebb méretű csap került elő Keszthely pálos kolostorából. (Méri I. ásatása, MNM 68.37.32.c. ltsz. (Horváth I., Komárom megye régészeti topográfiája. (Budapest, 1979) 9/6. lelőhelye.

¹⁴⁰ *Ewald-Tauber*, 69, G 1–2. 13. század vége.

¹⁴¹ A késő középkori kések mesterjegyeinek kérdéséről: *Holl—Parádi*, 71–76. — A kések nagy része Kőszegen is távolabbi műhelyekből származik.

¹⁴² Különböző díszített nyelű kések a 16. sz.-ból: *Szabó K.*, 112.; 15–16. sz.-ból: *Rieb—Salch*, Fig. 171–175.; *Holl—Parádi*, Abb. 28.

¹⁴³ *Holl—Parádi*, 76–78.; a pap házából — *Gerevich L.*, A pilisi ciszterci apátság (Szentendre, 1984) 93. kép alsó sora.

¹⁴⁴ A cserépsórgomb használatának divatja külföldön folyamatos a 16. sz.-ban is: *Rieb—Salch*, 40–42.

¹⁴⁵ A somogyi Keszti falu temetőjében 7 sírban találtak bronztüket. Volt olyan is, ahol 7–9 darabot is használtak: *Bárdos E.*, Somogyi Múzeumok Közleményei 3 (1978) 195.: 2–4. tábla.

¹⁴⁶ *Szabó K.*, 145–146. kép, Ágasegyháza.

¹⁴⁷ *Rieb—Salch* Nr. 213., 216. A 15–16. sz.-ra keltezik, készítés helyüket nem ismerik. Egyik gyűszűn 5, másikon 4 szirmú virág a bélyeg.

¹⁴⁸ Egyes üvegsímítóknak a lapított oldalához nyél is csatlakozott. Ezáltal ezek formailag nagyon közel állnak a századunk első felében használt stoppolófákhoz. Lehet, hogy eredetileg kettős funkciót töltött be?

¹⁴⁹ *Baart, J.—Krook, W.*, i. m. 151–152. Amszterdamban négy 17–18. századi darabot találtak, 7–9 cm átmérővel. Általában zöld, barna vagy fekete színűek, de a sötét üveg valódi színét inkább csak töredékeken lehet felismerni. Az eddig számba vett darabok Nyugat- és főleg Észak-Európából származnak, a koraiak a 9–10. századból. Összefoglaló felsorolásuk: *Haberey, W.*, Glättsteine aus Glas. *Jahrb. Röm.-Germn. Zentalmus. Mainz* 10 (1963) 130–138. Régi nevük több nyelvnél arra mutat, hogy eredetileg kőből voltak.

¹⁵⁰ A kopás a holland leleteken is látható.

¹⁵¹ A 13. század végének leletanyagában már svájci várakban is találkozunk hasonló, kisebb-nagyobb csörgőkkel. Ott tévesen a lőfelszereléshez sorolják (bár azok vastagabbak); *Ewald—Tauber*, i. m. 70 G 8–9.

¹⁵² A 14. században a csörgő az alföldi temetőekben az eltemetettek ruházatán már gyakori, ezüstből vagy bronzból. *Móra F.*, Ásatás a Szeged-ötömösi Anjou-kori temetőben. *ArchÉrt* 26 (1906) 18–25. *Szabó K.*, 46. hívta fel a figyelmet arra, hogy falusi viselet esetében egy-egy kis csörgő a rossz szellem, a rontás elleni védekezés ősi babonás eszköze. Alátámasztja érvelését, hogy gyermeksírból is került elő ilyen (akit fokozottan védendőnek tartottak) pl. Nyársapáton: *Benkő E.*, A középkori Nyársapát. *Studia Comitatus* 9 (1980) 326.

¹⁵³ *Rieb—Salch*, Nr 141–143. A 15–16. sz.-ra teszik; a kőszegi példányok alapján e jellegzetes díszítésű csörgők pontosabban is keltezhetőek. A francia meghatározást (gyermekjáték) nem fogadhatjuk el.

¹⁵⁴ *Holl—Parádi*, 86.

¹⁵⁵ Hasonló keskeny csat Heves megyéből, Cseb temetőjéből. *Gádor J.*, Középkori templom és temető az edelényi Csabi-Dülöben. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12 (1973) 26–36. 3. kép. Közeliében 1444–46 között vert pénz feküdt.

¹⁵⁶ *Szabó K.*, 338. kép. Csut temetőjéből; *Gerevich* 1943, XLIV. és LI. sír; 26. és 28. kép. Itt ilyen veretekkel teljes öv került elő.

¹⁵⁷ A moldvai rézcsatok: *Neamtu, E.—Neamtu, V.—Cheprea, S.*, Orasul medieval Baia. Vol. 2. (Iasi 1984) Fig. 42: 18–20. — Kiszána: *Szabó J. Gy.*, Gótikus pártakövek a kiszánai vár temetőjéből. *Egri Múzeum Évkönyve* 8–9 (1972) 64–65. 18. kép. — Sarvaly *Holl—Parádi*, Abb. 37: 4.

¹⁵⁸ *Bálint, A.*, A mezőkovácsházi középkori település emlékei. *Dolgozatok* 15 (1939) XXX. tábla: Mezőkovácsháza 113. sír — *Rieb—Salch* 1973, 59. Nr. 349.

¹⁵⁹ *Fingerlin, I.*, Gürtel des hohen und späten Mittelalters. (München, 1971) 95–103.

¹⁶⁰ *Bárányné Oberschall M.*, A salgótarjáni, orgondaszentmihályi és pakonyi középkori sírleletek. *Művelődéstörténeti Füzetek* (Budapest, 1942) V. tábla; *Fehér G.*, Az 1949. évi Mohács-, Csele-pataki mentőásatás. *ArchÉrt* 82 (1966) 226.; *Kovács B.*, Nagytálya középkori templomának feltárása. *Egri Múzeum Évkönyve* 10 (1972) IX. tábla 7.

¹⁶¹ Dróttal kivarrt párták felsorolása: *Gerevich* 1943, 152. és 10. kép. — *Bálint A.*, A kaszaperi középkori templom és temető. *Dolgozatok* 14 (1938) 144–146, a rekonstruálható mintával.

¹⁶² Selyemfonálra tekert lapos aranyszál. A vizsgálatok szerint a csuti textilpárták között is volt selyemfonalból szőtt. A felhasznált selyemszalagok, aranyfonalak nyilván itáliai kereskedelmi cikkek. Aranyfonalból készített paszománydíszek felhasználási módjáról (a fej hátsó részén a párták megkötéséhez) a kaszaperi 54. sír alapján: *Bálint A.*, *Dolgozatok* 14 (1938) 145.

¹⁶³ *Rieb—Salch* Nr. 379. — Az amszterdami fűzőhegyek a 16. sz. második felében és a 17. sz. elején is változatlan formá-

júak. — Papp L., A mohácsi csatatér kutatása. JPMÉ (1961) 245.

¹⁶⁴ Miklós Zs., Ásatás Márianosztra-Biberváron. ArchÉrt 110 (1983) 20. kép.; Miklós Zs., Árpád-kori földvár Mende-Leányváron. ArchÉrt 108 (1981) 246. 17. kép 5—6. (utóbbiak már nehezebbek). Nováki Gy., Őskori és középkori várak a bakonyi Kesellő- és Zöröghegyen. VMMK 14 (1979) 112—117.; 53. kép 2—4. E nyílhegy típust még a következő században is használták, bár inkább a hasonló, de lándzsa alakú (már korábban is ismert forma) terjedt el (Medvedev 78. típusa). Ezért pontosabb korukat mindig csak a zárt leletegyüttesek adják meg. Nagy sorozatuk került elő 13. századi kerámiával a csehországi Zkamenělý várából még a századforduló idején, amire csak újabban hívták fel a figyelmet: Durdík, T., Středověké zbraně. Sbírky Okresního Muzea v Chrudimi 2 (1983) 41—43 (itt is vannak rövid és hosszú példányok).

¹⁶⁵ Közel állanak A. F. Medvedev, beosztásának 4. típusához, mely Oroszországban a 13—14. században használatos. A nyílhegyek súly szerinti csoportosítása: Prihoda, R., Zur Typologie und Chronologie mittelalterlicher Pfeilspitzen und Armbrustbolzen. Sudeta 8 (1932) 43—67. Könnyű számszerű nyílhegyei is 23—35 gr közötti súlyúak, nyélűskével ellátva, vagy köpűvel. Bár a számszerű Nyugaton már korán megjelenik, a régészeti leletek közt nyílhegye inkább csak a 12. sz. vége—13. sz. eleje anyagában bizonyítható. Így pl. Elzász váraiban a 13. sz. elejétől nehéz súlyú számszerű-nyílhegyek; a 13. sz. végén közepes súlyú (a hazaiakhoz hasonló alakú, 7—9 cm hosszú) nyílhegyek. Rieb—Salch, 15. Nr. 5—10.

¹⁶⁶ Kemény L., ArchÉrt 25 (1905) 270—271. Kalmár J., Régi magyar fegyverek. (Budapest, 1971) 139.

¹⁶⁷ Englisch, E., Ottokars Steirische Reimchronik. In: Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung (Wien, 1976). 10—34. L. még az 1285. évi harcok leírásánál: Pauler Gy., A magyar nemzet története. (Budapest, 1893) 502—504.

¹⁶⁸ UB II. 42., 50., 241. Így az Ottokár kezén lévő Győr városának védői is használták: „sagittis balistarum.” Később az osztrákok elleni harcok során Szt. Mihály vára alatt Mihály comes sebesült meg: „balisti iaculus extitit caucius.”

¹⁶⁹ UB I.—II. névmutatója mindkét alakban használja. Az Osztrák Krónika leírása azonban világosan megkülönbözteti az ostromgépek kőhajítását, valamint a számszerűak és íjak nyilait: „... machinarum lapides, balistarum et arcuum sagittas... super eos volantes...” (1289, Kőszeg ostroma) Katona, S., Historia Critica. T. 6 (Buda, 1782) 991. — Más kérdés az antik nagy nyílvetőgépek elnevezése és ezek középkori utódja, de ilyet ismereteink szerint Közép-Európában nem használtak.

¹⁷⁰ A Reimchronik a 13. század ostromainak leírásánál négy fajtájukat is említi. Englisch, i. m. 46: A kőhajító gép leggyakoribb változatáról lásd: Reallexikon z. Deutschen Kunstgeschichte. Bd. II. (1948) Sp. 907—908.

¹⁷¹ Henrik magister leveleiben: tormenta machinarum — ostromgépek lövedékei: UB II. 4., 46—47. — Englisch, i. m.

¹⁷² Az É-i kapu mellől 40 cm átm. kőgolyó a 13—14. századi rétegből. Holl, 1973, 205.

¹⁷³ Douglas-Simpson, W., Exploring Castles. (London, 1957) 24.

¹⁷⁴ Holl 1981, 204. A Magyarországon használt szakállas puskák típusairól: Kozák K., A magyarországi szakállas puskák fejlődéstörténetéből. ArchÉrt 101 (1974) 290—303. Általában a kisebb bronz szakállas puskák kalibere 10—16 mm, a nagyobb vasból készülté 20—25—30 mm.

¹⁷⁵ Csont berakás különböző formájú lapokból alkalmazott rendszere jól látható a Nagyszebenben készült számszerűakon:

Nagy G., Számszerűak a Hunyadiak korából. ArchÉrt 30 (1910) 421—426. A kőszegi ezekkel nem egyező, csak hasonló, formája szerint a felső oldalon lehetett. Régészeti leletben csont berakást Budán, Visegrádon és Sopronban találtak. Utóbbi: Gömöri J., Számszerűhoz tartozó csontfaragványok. Soproni Szemle 13 (1977) 140—149. Felvidéki várakból számszerűak csontalkatrészei: Slivka, M., — Parohová... Slovenská Archeologia 32 (1984) 410, T. IX.

¹⁷⁶ Meyer, W., Das Castell Grande in Bellinzzone. (Olten, 1976) 83.

¹⁷⁷ Hédi J., Sopron sz. kir. város története I/1. 220—221. (Sopron, 1921).

¹⁷⁸ Kemény L., Történelmi Tár (1888) 566. Ezek drágább kivitelűek is lehetnek, mert a csonton kívül nemesebb anyagból is készültek gyűrűk.

¹⁷⁹ Holl—Parádi, 81. Lengyelországban már a kora középkorban kimutatható, négyzet keresztmetszetű vékony hegygyel: Sprawozdania Archeologia 31 (1979) 267. A római lovas-katonáknál is ismerték Pannoniában és Germániában. Szamoto—Zolnai, 518.; Kovács L., A honfoglaló magyarok lándzsái... Alba Regia 11 (1970) 82.

¹⁸⁰ Kalmár, i. m. 353—355.

¹⁸¹ Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum, 51.2022 ltsz.; Feld I.,—Endrődi A., Régészeti kutatás a solymári Mátyás-dombon. Studia Comitatus 9 (1980) 3. tábla, a rosszul keltezett analógiák miatt későbbre téve; Polla, B., Pamiaty... pri Gajarach. Sbornik S. N. Muzea — Historia 2 (1962) 17. kép 10.

¹⁸² Ludwig Fries d.A (?) Sterzingi oltár, Háromkirályok vonulása, Stuttgart; K. Laib, Keresztrefeszítés (egykor Salzburgban), Bécs, Lásd: W. R. Deusch, Deutsche Malerei des fünfzehnten Jh. (Berlin, 1936) Tf. 87. Tf. 33.

¹⁸³ A sarkantyúk kormeghatározásáról: Holl—Parádi, 84. Hasonló sarkantyúk: Székely Z., Raport preliminar... Materiale si Cercetari Archeologice 5 (1959) 237; Denkstejn, V., Sbornik Národního Muzea v Praze (Historia) 23 (1969) 189—190. Abb. 18. Ez is áttört és tausirozott. — Frolík, J., In: Urbes mediaevi (Praha, 1984) 157—160. Ez tausirozott, de nem áttört, cseh várban találták, mely már 1457-ben lakatlan volt.

¹⁸⁴ Kalmár, i. m. 256.

¹⁸⁵ Holl I., Sopron középkori városfalai I. ArchÉrt 94 (1967) 176. 29. kép. — A kőszegihez hasonló arányokat mutat a kölni városfal, mely a 12—13. század fordulóján épült; a pártázatok 1,6—2 m szélesek, a közök 80 cm szélesek. A 15. századi kolozsvári és pesti városfal pártázatközei már keskenyebbek, maga a pártázat viszont jóval szélesebb: 3,5—2,5 m.

¹⁸⁶ A fal vastagságában elhelyezett lépcsők jellemzők pl. a csehországi királyi és püspöki várakra is a 13. század harmadik negyedében, ugyanígy a lapos kövekkel fedett lőrések (Pisek, Horšovský Týn).

¹⁸⁷ Mint már hangsúlyoztuk, a vár három másik épületszárnyában az előrehaladt helyreállítás miatt ásatásra nem kaptunk engedélyt. Az itteni 15—16. századi építkezések talán felszámoltak egy korai, idejétmúlt épületet.

¹⁸⁸ Hazai viszonylatban korai várainknál korántsem olyan általános a saját várkápolna használata, mint Nyugaton.

¹⁸⁹ A kapu fölé helyezett kápolnának jelképes szerepe is volt: a bejáratot a kápolna védőszentjének oltalmába helyezte. Nyugat-Európában a 11—15. század között gyakran alkalmazták, főleg a 13. században. Salch, Ch.-L., in: Chantiers d'Etudes Métiévales, N. 13. (Strasbourg, 1975) 39—44.

¹⁹⁰ Bezdéz vára Ottokár-kori kiépítésének udvari homlokzatán a résablakok csúcsíves záródásúak. A cseh királyi várakra: Menclová, D., České hrady. I. (Praha, 1972) 208., 215., 227., 261. — Több esetben egyező a kőszegivel az a megoldás is,

hogy a nyílás belső fülkéje nem boltozott, hanem laposan fedett.

¹⁹¹ *Schneider, J. E.—Kohler, T. M.*, Mittelalterliche Fensterformen an Zürcher Bürgerhäuser. Zeitschrift f. Schweizerische Archäologie u. Kunstgeschichte 40 (1983) 160—161. A 13. században még keskeny résablakok voltak, a 14. sz. elején már kétszer akkora szélességűek Zürichben.

¹⁹² *Menclová, D.*, Blockwerkkammern in Burgpalästen und Bürgerhäusern. Acta HistArt 9 (1963) 245—267. — Bezdéz: 1264—78; Zvíkov: 1265; Kašperk: 1356; Karlstein: 1348—55; Radyně: 1361. — Sajnos legnagyobb részük nagyon romosan, vagy teljesen átalakítva, rosszul restaurálva maradt ránk. Azt sem tudjuk, milyen volt a fűtősmódjuk.

¹⁹³ A mély félköríves külső fülke egyes ausztriai váraknál is megvan; Regensburgban pedig a Gravenreutherhaus D-i homlokzata I. emeletén (sajnos átépítve) 1307-ben tűnik fel, benne három kis csúcsíves ablak fölött két kerek nyílás mély részével. *Strobel, R.*, Das Bürgerhaus in Regensburg. Das deutsche Bürgerhaus 23 (1976) 100, Tf. 95.; *Strobel, R.*, Mittelalterliche Bauplastik am Bürgerhäuser in Regensburg. Das deutsche Bürgerhaus 30 (1981) 26, Fig. 127. — Teljesen elhibázott *A. Landgraf*, cikke, mely konyhának, illetve fűstelvezetőnek magyarázza a nyíláscsoportot: Burgen und Schlösser 9 (1968) 1—6. Érdeme, hogy felhívja a figyelmet a tiroli Boymont várára, ahol a kis nyílássor az emeleti terem mellett található (1230 körül).

¹⁹⁴ *Stampfer, H.*, Adelige Wohnkultur des Spätmittelalters in Südtirol. In: *Adelige Sachkultur* 366—367.

¹⁹⁵ *Strobel, R.*, i. m. 1976, uo. és Tf. 144. (Az előzőleg a 193. jegyzetben leírt nyíláscsoport mellett.)

¹⁹⁶ *Dávid F.*: Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 5 (1970) 95—123.

¹⁹⁷ *Vogts, H.*, Die Kunstdenkmäler der Stadt Köln. 2. Bd. IV. (Düsseldorf, 1930) 399., 491.; Fig. 257; Fig. 308. — RDK Bd. VII (München, 1981) Sp. 1310. Sp. 1289.

¹⁹⁸ A kerek nyílásnak talán legkésőbbi példája a regensburgi 1307-ből, de kifelé már négyzetes bellettel. Sopronban a Szt. György u. 3-nál már nem a kis ablakok fölé került, hanem a két félköríves fülke közé egy körablak, tehát az eredeti rendszert feledve.

¹⁹⁹ RDK Bd. VIII. Sp. 145. *Reinle, A.*, Die Kunstdenkmäler des Kantons Luzern. Stadt Luzern. I. (Basel, 1953) Abb. 183.

²⁰⁰ A festett rózsablakok analógiáinak részletes bemutatása: *Holl, 1986*; RDK. Bd. VIII. Tf. III. Sp. 158—199. — Hasonló, de már fejlettebb mérműformákkal: Tf. IV.c, 14. század eleje. — A kiindulást a francia gótika jelenti a 13. század közepén.

²⁰¹ RDK Bd. IV. Sp. 530. Abb. 3. Hasonlók a csehországi Lipnice várkápolnájának ablakai, háromkaréjokkal és grafikus profilal a 14. század kezdetén. *Menclová, D.* České hrady. I. 586. kép.

²⁰² *Menclová, D.*, Közép-európai XIV. és XV. századi szabályos alaprajzú várpalaták. Művészettörténeti Értesítő 7 (1958) 83. Különösen jellemző ez a fejlődés a magyarországi és csehországi emlékanyagnál: Várpalota, a palotaszegélyablakai a 14. század második felében, Zólyom, palota; Buda.

²⁰³ *Gergelyffy—Sedlmayr*, 12—13. — Részletesebben az ebben adott építéstörténetről cáfolatom: *Holl, 1986*.

²⁰⁴ A homlokzati téglafal, illetve a kőfalban talált téglák egyező méretei: 24 × 11 × 5,5 (– 4,5) cm. — A nyugat-dunántúli építészetben a téglát a 13. század folyamán már számos helyen elterjedt, amint a falusi templomok mutatják.

²⁰⁵ RDK Bd. II. (1948), „Blattkapitel” Sp. 861—864. — 1260—70 körül a cseh várépítészetben, főleg a királyi várak-

ban gyakoriak a kissé sematizált levélformákat mutató fejezetek és timpanondíszítések (Bezdéz, Zvíkov, Křivoklát; Horšovský Týn várkápolnái) *Menclová D.*, České hrady. I. 222., 241., 256., 268—271. — Merev plasztikájú szőlő- vagy tölgylevéldíszes fejezetek a német Maulbronn cisztercita kolostorának 13. század végi periódusában: *Dürrenberg, J.*, Das zisterzienserkloster Maulbronn. (Würzburg, 1938) 80—87.

²⁰⁶ A szabályos alaprajzú várak európai fejlődéstörténetének vázlata és a közép-európai csoport meghatározása: *Holl I.*, Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban. ArchÉrt 111 (1984) 194—217. — II. Ottokár várépítészetéről: *Durdík, T.—Frolík, J.*, Archaeologia Historica 6 (1981) 107—115.; *Durdík, T.*, Archaeologia Historica 3 (1978) 46.; *Menclová D.*, České hrady, I. k.

²⁰⁷ *Fejér CD VIII. 3. 279.*: „... eadem Libertates, sub quibus ipsam Civitatem olim Hericus Banus, et Joannes Palatinus Filius suos construxerunt et fundaverunt, sive statuerunt, concedere...” — *Karácsony J.*, Századok 37 (1903) 371—375.; többek közt ezt az adatot használta fel a család nevének meghatározásához. Téves tehát az a vélemény, amely a város kiépülését csak az Anjouk rendelkezéseihez köti. — Az oklevél szerint csak Kőszegi Miklós (Iván gróf unokája, tárnokmester, †1313) levele bizonyította a jogokat, eredeti alapítólevelük ezek szerint nem volt meg: „... ex Litteris Nicolai, Filii gregorii, Nepotis dicti Ioannis Palatini collegismus...”

²⁰⁸ *Fügedi, 62.*

²⁰⁹ *Wertner, 47.* Henrik bán felesége az egyik leghatalmasabb cseh főúr, Lichtenburgi Smil leánya.

²¹⁰ *Menclová, D.*, i. m. Acta Hist. Art. 9 (1963) 264.

²¹¹ A korai téglalapépítészet emlékek hiányában csak írásos adatokkal bizonyítható, első említés 1276. *Kühnel, H.*, In: Wien im Mittelalter. (Katalógus. Wien, 1975) 29. — Úgy véljük, a soproni polgárházak 14—15. századi lépcsőzetes nyíláscsoporttal világított emeleti helyiségeinek gazdag sorozata is közeli példaképekből indult ki. A soproni emlékanyagról: *Dávid F.*, Gótikus lakóházak Sopronban. Magyar Műemlékvédelem 5 (1970) 95—123. Itt a téglalap és kőfalazás is található.

²¹² A feliratot a helyreállítás után készült feldolgozások nem említik! — Hornecki Ottokár krónikájában Iván gróf neve „graf Iban, der grave Yban” írsalakban egyaránt szerepel, latinnyelvű krónikában „comes Iwan”. *Gombos A. F.*, Catalogus F.H.H. T. III. 1872.

²¹³ *Holl I.*, Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban. ArchÉrt 111 (1984) 207—210.

²¹⁴ *Holl 1986*, 21—24. képen a később nyitott, majd elfalazott ablakok helyei a helyreállítás közben készített fényképeimen.

²¹⁵ *Engel P.*, Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. (Budapest, 1977) 47—48., 211. — Csesznek várát, melyet ugyancsak 1392-ben kaptak meg, szintén a 15. sz. elején, 1404-ben és 1408 után építették át: *Héjj M.*, Gótikus fatornyok a cseszneki várból. Folia Archaeologica 11 (1959) 133—139. — Siklós várát 1395-ben kapta meg Garai Miklós, és a következő század első felében nagyarányú kiépítése következett: *Gerő L.*, A siklói vár. (Budapest, 1956). — Sajnos ennek pontosabb időhatárait a közben lefolyt nagy ásatás ellenére sem ismerjük: *Czeglédy I.*, Siklós. In: *Gerő L.* szerk. Várépítésetünk. (Budapest, 1975) 235—245.

²¹⁶ *Fügedi, 83—86.*

²¹⁷ *Fügedi, 71—72.* mutatja ki, hogy nagyobb építkezés esetében ezt a királynak más forrásból kellett fedeznie.

²¹⁸ *Gergelyffy—Sedlmayr, 16.* szerint csak 1500 táján épült meg a falszoros. — E késői időnek azonban a sarkokon lévő tornyok kis alapterülete is ellentmond. Lásd: *Holl 1981*, Abb. 26.

²¹⁹ Vándor L., Késő gótikus építőműhely Egerváron. (Kézirat).

²²⁰ Gergelyffy—Sedlmayr, 12. az egész emelet kiépítését Mátyás korára teszik, nem véve tekintetbe, hogy ez csak egy átépítés, amint azt a korábbi vakolatréteg tanúsítja. A reneszánsz ablakokat a korábbi, keskenyebb ablakok helyére nyitották, azok így nem maradtak meg.

²²¹ Gergelyffy—Sedlmayr, 16.; Sz. Eszláry É., A kőszegi vár reneszánsz ornamentális falfestményeiről. Művészettörténeti Értesítő 15 (1966) 251—255.

²²² Valamilyen tévedés folytán Gergelyffy—Sedlmayr feldolgozásában (i. m. 16.) Miksa foglalása 1492. évszámmal szerepel (pedig 1490 telén foglalta el ténylegesen, jogilag pedig az 1491. novemberi békekötés hagyja továbbra is osztrák kézen). E téves évszám későbbi feldolgozásokba is átment, így Sz. Eszláry, i. m. 251. is „1492-ben Kőszeg újra Habsburg kézre kerül...” Talán ez magyarázza, hogy a homlokzatfestés befejezését 1493-ra elképzelhetőnek tartják.

Magam úgy vélem, hogy az emeleti új ablakok elkészítése és a keretelő festés akár egy év alatt is megtörténhetett — ha ez csak egy modernizáló átalakítás volt, ami nem járt nagy építkezéssel. Sietségre mutat az is, hogy az első ablak még késő gótikus stílusban készült, majd a többi hét már kora reneszánsz kerettel (és az első ablakot ezután is a helyén hagyták).

²²³ Lelkes, i. m. 43.

²²⁴ Holl I. 1986, 66—67.

²²⁵ Sugár I., Az egri vár kémei és fegyverei a várszámadások és leltárak tükrében. Egrei Múzeum Évkönyve 13 (1975) 111.

²²⁶ Az importkerámiáról összefoglalás készül az ActaArchHung számára, áttekintve országos elterjedését.

²²⁷ Vydrová, J., Italienische Majolika in Tschechoslowakischen Sammlungen. (Praha, 1960) 7.

²²⁸ Bertalan V., Faenzai majolikátalak a budavári ásatás anyagából. Művészettörténeti Értesítő (1954) 109—112.

²²⁹ A cserépnegatívról és hasonló leletek kérdéséről külön tanulmány készült: ActaArchHung 43 (1991).

²³⁰ Analóg ólomplomba: Dunaszekcső, Baranya megye. ArchÉrt U.F. 21 (1901) 175., 2. ábra.

²³¹ Huszár L., A budai várpalota ásatásának éremleletei. BpR 17 (1956) 205.

²³² Bökönyi S., History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. (Budapest, 1974) 378. (A táblázatban feltüntetett időmeghatározás a leletek részletes feldolgozása után némileg módosul: „1300 körül” helyett 13. sz. vége; „15—17. sz.” helyett 15—16. sz. eleje értendő.) A fogyasztott állatok fajtaínak más várakkal történő összevetése esetén figyelembe kell vennünk, hogy városi vár — nem környezettől elszigetelt hegyi vár.

- Adelige Sachkultur
Adelige Sachkultur des Spätmittelalters. — Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienkunde Österreichs, Nr. 5. (Wien, 1982)
- Bremen
Bremen, W., Die alten Glasgemälde und Hohlgläser der Sammlung Bremen in Krefeld. (Köln, 1964)
- Csánki
Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. (Budapest, 1890—)
- Fejér CD
Fejér, Gy., Codex Diplomaticus Hungariae... (Buda, 1829—44)
- Felgenhauer—Schmiedt
Felgenhauer—Schmiedt, S., Das Fundmaterial des Hausbergs zu Gaiselberg, NÖ. Archaeologia Austriaca 61/62 (1977) 209—336.
- Fügedi
Fügedi E., Vár és társadalom a 13—14. századi Magyarországon. (Budapest, 1977)
- Gasparetto
Gasparetto, A., Matrici e aspetti della vetraria veneziana e veneta medievale. Journal of Glass Studies. 21 (1979) 76—96.
- Gerevich
Gerevich L., A csuti középkori sírmező. BpR 13 (1943) 104—166.
- Gergelyffy—Sedlmayr
Gergelyffy J.—Sedlmayr J., A kőszegi Jurisich vár. (Budapest, 1964)
- Gyürky 1971
Gyürky, K. H., Glasfunde aus dem 13—14. Jh. im mittelalterlichen Dominikanerkloster von Buda. ActaArchHung. 23 (1971) 199—220.
- Gyürky, Katalógus
H. Gyürky K., Az üveg. (Katalógus. A B.T.M. gyűjteménye)
- Gyürky 1981
Gyürky, K. H., Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. (Budapest, 1981)
- HO
Hazai okmánytár (Győr, 1865—Budapest, 1891)
- Holl 1955
Holl I., Külföldi kerámia Magyarországon. BpR 16 (1955) 147—197.
- Holl 1958
Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn I. BpR 18 (1958) 211—300.
- Holl 1963
Holl I., Középkori cserépedények a budai várpalotából. Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda. BpR 20 (1963) 335—394.
- Holl 1966
Holl, I., Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. (Budapest, 1966)
- Holl 1971
Holl I., Középkori kályhacsempék Magyarországon II. BpR 22 (1971) 161—207.
- Holl 1971/a
Holl I., Sopron középkori városfalai. III. ArchÉrt 98 (1971) 24—44.
- Holl 1973
Holl I., Sopron középkori városfalai IV. ArchÉrt 100 (1973) 180—207.
- Holl 1976
Holl, I., Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken. Mitteilungen des Archäologischen Instituts d.u.A.W. 5 (1974/75) 129—150.
- Holl 1981
Holl, I., Feuerwaffen und Stadtmauern. ActaArchHung 33 (1981) 201—243.
- Holl 1982
Holl I., Középkori desztilláló készülékek. ArchÉrt 109 (1982) 108—123.
- Holl 1986
Holl I., Kőszeg vára a 13. században. ArchÉrt 118 (1986)
- Holl—Parádi
Holl I.—Parádi N., Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. (Budapest, 1982)
- Pauler
Pauler Gy., A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. II. (Budapest, 1893)
- Polla
Polla, B., Bratislava—Žápadné suburbium. (Bratislava, 1979)
- Rieb—Salch
Rieb, J. P.—Salch, Ch. L., Aspects de la vie au Moyen-Age et à la Renaissance. (Strasbourg, 1973)
- Szabó K.
Szabó K., Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. (Budapest, 1938)
- Szamota—Zolnai
Szamota I.—Zolnai Gy., Magyar oklevél szótár. (Budapest, 1902)
- UB I—II.
Urkundenbuch des Burgenlandes. I. Wagner, H. (Graz, 1955); II. Lindeck—Pozza, I. (Köln, 1965)
- Wertner
Wertner M., A Güssingiek. Századok 29 (1895) 42—64., 136—152.

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung

ActaHistArt

ArchÉrt

BpR

JPMÉ

MittArchInst

PA

RDK

VMMK

Acta Archaeologica Academiae Hungaricae

Acta Historiae Artium

Archaeologiai Értesítő

Budapest Régiségei

Janus Pannonius Múzeum Évkönyve

Mitteilungen des Archäologischen Instituts UAW

Pamiatky Archeologické

Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte

Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BURG KÖSZEG (GÜNS) IM MITTELALTER (DIE AUSGRABUNGSERGEBNISSE DER JAHRE 1960–1962)

Diese Monographie bearbeitet die Ausgrabungen und Bauforschungen des Verfassers, die leider erst zu einem Zeitpunkt einsetzten, als die denkmalpflegerische Wiederherstellung der Burg Güns bereits seit Jahren im Gange war, so daß die Möglichkeit für Grabungen nur im nördlichen Gebäudeflügel und dem neben ihm befindlichen aufgefüllten Hof gegeben war. (Die einstige Baulösung und ihre Perioden waren für diesen Bereich ungeklärt, in der Neuzeit waren erhebliche Umgestaltungen geschehen, deshalb erging der Auftrag für diesen Bereich. — Abb. 3, 4 und 9). Die Forschungen ergaben, daß sich an dieser Seite der Burg jene Mauern und Aufschüttungsschichten beobachten lassen, die ein Licht auf die Baugeschichte der gesamten Burg und ihre bis dahin unbekannten mittelalterlichen Bauperioden werfen. Auf Vorschlag des Verfassers riß man hier die barocken Einbauten ab, welche die ursprüngliche Innenfassade verbargen, und stellte nach der Ausgrabung den mittelalterlichen Zustand wieder her.

Im ersten Teil werden nach der Zusammenfassung der wichtigsten historischen Angaben die Beobachtungen der Ausgrabung geschildert: Die Freilegung des mittelalterlichen Nordosthofes neben dem Nordostturm ergab eine Folge von Schichten (Abb. 5), die vom 13. bis zur Mitte des 16. Jh. auch die Burggeschichte dokumentieren. (Ihre Fundstücke werden — mit der untersten Schicht beginnend — in den Abb. 44–65 und die Funde aus der hier freigelegten Senkgrube in den Abb. 66–71 dargestellt.)

Bei der Freilegung des Inneren des Nordpalas (Abb. 7 und Beilage) fand sich auch die unterste Schicht des 13. Jh. (Abb. 72–74). Über dieser befindet sich bereits die Aufschüttung nach der Brandzerstörung von 1532 (Abb. 75–85), die — außer früheren Fundstücken — hauptsächlich Material vom Beginn des 16. Jh. enthält.

Bei kleineren Niveauuntersuchungen an der Außenwand des mittelalterlichen Palas (unter dem Niveau der neuzeitlichen Bebauung) wurden freigelegt: die Stelle und Reste des ursprünglichen Tores (Abb. 110–111) und des Strebepfeilers des dortigen Turmes (Abb. 114) sowie eine abzweigende Mauer aus dem 13. Jh. an der Ostecke des Palas (die bei den neuzeitlichen Bauarbeiten abgetragen wurde). Die Schichten vor der Palasmauer (Abb. 11) ermöglichten Beobachtungen darüber, daß das Gebiet der Burg auch schon vor Errichtung des Nordpalas bewohnt war (Schichten 9–12). Unter der neuzeitlichen westlichen Arkadenreihe wurde in einem Sondierschnitt das Fundament eines abgerissenen großen Pfeilers freigelegt; er stand in der Achse der dortigen Tür im Obergeschoß, war also der Stützpfeiler einer Treppe oder eines Erkers.

Die Schichtenfolge und die Funde eines Schnittes durch den westlichen Zwinger (Abb. 10) erstrecken sich vom Beginn des 15. bis zur zweiten Hälfte des 17. Jh. (Abb. 86); demnach stammt der Bau der Zwingermauer aus dem ersten Viertel des 15. Jh., spätestens von der Jahrhundertmitte.

Die Tabelle der Münzfunde (s. S. 25.) enthält die gefundenen Münzen nach Gebieten und Schichten. Die frühesten fanden sich am Grunde des Nordosthofes und an der Stelle des Nordflügels: Denare von Ottokar II. (1261–76), Albert I.

(1282–1308) und ein Wiener Denar aus dem 13. Jh. Die Denare von Ferdinand (1528, 1538) aus der Schicht 1/b-c des Nordosthofes lassen sich mit den Arbeiten nach der Belagerung durch die Türken verbinden; 1532 war ein Teil der Abschlußwand des Palas mit der Türöffnung des Obergeschosses in den Hof gestürzt (Abb. 6).

Mit kleineren Sondierungen konnten die Ecktürme der Zwinger geklärt werden: Der Südostturm stützte sich ursprünglich außen auf Steinkonsolen (Abb. 88), der Nordwestturm war nach innen geschlossen und hatte einen Eingang. Bei der Aushebung eines Suchgrabens fand sich im südlichen Burggraben ein Abschnitt der sich dort hinziehenden mittelalterlichen äußeren Mauer, die den Burggraben ursprünglich von der Stadt her abschloß und erst in der Neuzeit aufgefüllt wurde. (Diese kleineren Grabungen blieben begrenzt, weil sie vom Landesamt für Denkmalpflege nicht genehmigt waren.)

DAS FUNDMATERIAL

Die Aufarbeitung der Funde geschah nach Anwendungszweck und Zeitstellung. Mit Hilfe der gut datierbaren Schichten konnte der Fachforschung bei vielen Gegenstandstypen Neues geboten werden. Anfangs stammt der größte Teil der Haushaltskeramik von niederösterreichischen Töpfern, später verringert sich der Anteil des nachweislichen Imports auf 25% in der ersten Hälfte des 15. Jh. (davon 5% mit Graphit gemischten Tons) und nur noch 10% in der zweiten Hälfte des 15. und zu Beginn des 16. Jh. Die oxydiert gebrannte Keramik war im 15. Jh. allgemein. Einzelne Typen (Töpfe, Krüge) weisen Formmerkmale auf, die den Einfluß der österreichischen Keramik bezeugen (z. B. Randprofile, eingeschnittene Marken, Abb. 51). Ihren Herstellungsort kennen wir noch nicht, sie finden sich an mehreren Stellen im westlichen Transdanubien. Seit dem letzten Drittel des 15. Jh. ist der Anteil innen glasierter Gefäße schon recht bedeutend; ihre Formen ähneln den Erzeugnissen der mitteleuropäischen Töpferwerkstätten entlang der Donau (Abb. 135). Anders als in anderen ungarischen Siedlungen sind hier im Laufe des 15. Jh. oftmals verzierte tiefe Tonschüsseln üblich; ein großes Exemplar von feiner Ausführung mochte ein billigerer Ersatz der kupfernen Handwaschschüsseln gewesen sein (Abb. 133/3). Seit der ersten Hälfte des 15. Jh. ist feiner ausgeführte, verzierte Tischkeramik häufig und eine Vielfalt von Tonbechern charakteristisch (Abb. 132, 134). Das Erscheinen der selteneren Steinzeugbecher ist typisch für die feudale Hofhaltung (bzw. in den Städten für den Haushalt Vornehmer); es fanden sich mährische Becher in der ersten Hälfte (zwei Stück, Abb. 168) und der zweiten Hälfte des 15. Jh. (4–5 Stück, Abb. 59/17 und 140/2); der „Dreihausener“ und der Siegburger Steinzeugbecher lassen sich mit der Familie Garai verbinden (im einzelnen s. Holl: Ausländische Keramikfunde ... ActaAH 42, 1990, 209 ff.).

Entsprechend der vornehmen feudalen Umgebung ist die

Serie von Ofenkacheln sehr reichhaltig. Die Formenentwicklung der Kacheln und einfachen Schlüsselkacheln läßt sich vom Beginn des 15. bis zum ersten Drittel des 16. Jahrhunderts verfolgen (Abb. 14–20). Ein großer Teil der verzierten Kacheln zeigt bisher unbekannte Muster. Überwiegend wurden graue oder rote Kacheln gefertigt; teurer ausgeführte, glasierte Kacheln wurden in geringer Anzahl am Beginn des 15. Jh. und um 1500 verwendet, die ersten verweisen auf Ofner, die letzteren auf österreichische Werkstattkontakte hin (Abb. 150–153). Völlig neue Lösungen sind jene großen Blattkacheln (ohne hinteren Rumpf), auf denen sich unter gotischem Maßwerkschmuck eine St.-Georg-Szene befindet (Abb. 144/2). In der zweiten Hälfte des 15. bis zum Beginn des 16. Jh. lassen sich die Nachahmung oder der Einfluß der „Öfen mit Ritterfiguren“, verziert mit Löwen, Greif und Rosette, verfolgen (Abb. 145–147, 149/3), von denen ein Teil aus einer westtransdanubischen Werkstatt stammen kann (Holl, 1971). Im ersten Drittel des 16. Jh. standen in der Burg dann bereits Öfen mit einfachen Quadermuster-Blattkacheln (Abb. 155–157. Über solche s. Holl, I.: *Mittelalterliche Ofenkacheln V*, ActaAH, im Druck).

Die bei Tisch benutzten Glasbecher und Flaschen vertreten die von der zweiten Hälfte des 13. bis zum Beginn des 16. Jh. beliebten Typen. Auf diese Weise läßt sich die zweihundertjährige Mode der — überwiegend Venetianer — Nuppenbecher und der gestauchten Flaschen belegen (Abb. 129/4, 166/1, 167). In den letzteren wurde Brantwein aufbewahrt, worauf schon ihre auffällige Form hinweist (Holl, I.: *Mittelalterliche Destilliergeräte*... ArchÉrt 1982, 119, 123), imitieren sie doch eigentlich die Form der zusammengesetzten Destillierapparate!

Unter den seltener zu findenden Haushaltsgegenständen sollen Bruchstücke zweier im Feuer geschmolzener (1532!) Bronzemörser (Abb. 83/20, 85/12, 173/5) und der Hahn eines Fasses (Abb. 173) aus der zweiten Hälfte des 15. Jh. hervorgehoben werden. Einer der Fingerhüte könnte vielleicht aus Nürnberg stammen, die Analogie seiner Meistermarke wurde aus dem Elsaß mitgeteilt (Abb. 174/3–4).

Von den Handwerkertätigkeiten in den Burgen lassen sich hier aus den Abfallfunden nur die Knochenschnitzerei und die Reparatur von Kupferbecken dokumentieren (Abb. 85/13); ferner die Metallverarbeitung: Schmelztiegel (Abb. 81/22).

Wenige Funde verweisen auf die Tracht; die Mode der aufnähharen kleinen kupferten und bronzenen Schellen läßt sich hier von der zweiten Hälfte des 13. bis zur zweiten Hälfte des 15. Jh. verfolgen (Abb. 72/24, 50/33, 168). Ein seltener — oder nicht immer erkannter — Fundgegenstand ist die aus Kupferblech gedrehte Nestelspitze, das andere Zubehör an der modischen Kleidung zum Befestigen der Schnüre (Abb. 175/2).

Das Weiterleben des einfachen Bogens — vielleicht bei der Jagd — neben den Funden, die den allgemeinen Gebrauch der Armbrust bezeugen, belegt ein seltener Gegenstand, ein knöcherner Bogenschützenring (Abb. 169), der wohl durch türkische Vermittlung schon im 15. Jh. bekannt wurde. Die ersten eisernen Büchsenkugeln erscheinen hier in der ersten Hälfte des 15. Jh. — also in der Periode der Einführung der Feuerwaffen in Ungarn (Abb. 168, 176; Holl, 1981).

Unmittelbar auf die ritterliche Lebensweise hindeutende Gegenstände sind ein mit Silbertauschierung verzierter Sporn und eine Hebelstangentrense (Abb. 177–178), beide notwendige Bestandteile der Ausrüstung des gepanzerten Ritters. Aufgrund der Form ist der Sporn auf die Mitte des 15. Jh. zu datieren, und auch die Verwendung der Trense wird von Gemälden jener Zeit bezeugt, auch wenn sie erst am Ende des Jahrhunderts in den Abfall geriet (Abb. 70/2, 177, 178/1–2), während der Sporn eventuell wegen seiner wertvollen Ausfüh-

rung weiter aufgehoben wurde (Abb. 62/17). Die Trense ist auch deshalb bedeutungsvoll, weil sie eine Frühform der Hebelstangentrensen ähnlicher Konstruktion ist, deren Datierung bisher unsicher war.

Die beiden Exemplare von zur Bewaffnung der leichten Reiter gehörenden Lanzenisen stammen ebenfalls aus der Ausrüstung vor der Belagerung (Abb. 82/1–2). Die Feuerwaffen sind von einer schweren Hakenbüchse und einem bronzenen Kanonenrohr, beide gesprengt, vertreten (Abb. 65/20, 85/11). Kanonenkugeln fanden sich vor allem aus der Zeit der türkischen Belagerung, einige Exemplare aber auch schon in den Schichten aus dem 15. Jh. (Ø: 11, 13 und 35 cm) (s. Tab. S. 70.).

Zur Beleuchtung verwendete man — ebenso wie in anderen Burgen — lange Zeit einfache tellerförmige (mit Talg gefüllte) Tonlämpchen; Kerzenhalter (aus Ton und Messing) kommen in der ersten Hälfte des 15. Jh. auf (Abb. 169–170). Auf das Brotbacken am Ort verweist ein hölzerner Schieber (Abb. 84/8), und das Spinnen belegen Spindelknöpfe aus Holz und Ton (Abb. 79/14).

Von den üblichen Holzgegenständen ist ein kurzstieliger feiner Buchsbaumlöffel hervorzuheben (Abb. 83/1, 172), wie sie in vornehmerer Umgebung benutzt wurden und häufig mit Silber eingefaßt waren. Von den Holztellern ist ein dünn ausgeführter bisher ohne Analogie (Abb. 171); auf ihm wurde kein Fleisch geschnitten, er diente nur als Untersetzer.

Von den in den mittelalterlichen Burgen und Städten verbreiteten Spielen konnte hier nur eines belegt werden: kleine Tonmurmeln (Ø: 20 und 12 mm) unter den Funden aus dem 15. Jh. Sie wurden ebenso am Königshof in Ofen vielfach benutzt, dort zudem auch aus Glas und Stein.

BAUGESCHICHTE

Unter Vergleichung sämtlicher Beobachtungen, der Zeit der Funde und der Ergebnisse der Bauforschung wurde die Baugeschichte zusammengestellt (Abschluß 1985). Vorarbeiten und Ergänzungen dazu bilden jene bereits erschienenen Studien, welche sich detaillierter mit einer Frage beschäftigen, die Irrtümer verschiedener früherer Ansichten widerlegen und auf neuere Zusammenhänge hinweisen. (Zu ihnen gehören: Regelmäßige Kastellburgen mit vier Ecktürmen im Mittelalter, ArchÉrt 111, 1984, 194–217, worin die europäische Genese und Verbreitung der regelmäßigen Burgen unter Abgrenzung einer gesonderten mitteleuropäischen Gruppe zusammengefaßt werden. — Die Burg von Kőszeg im 13. Jh., ArchÉrt 113, 1986, 50–68, die Darstellung der baugeschichtlichen Vorstellungen der früheren Literatur unter Widerlegung ihrer Irrtümer und der Nachweis des Zusammenhanges zwischen den in Österreich und Böhmen im 13. Jh. gegründeten Städten und der Burg Güns unter Hervorhebung des Quellenwertes der Steierischen Reimchronik, in der die Belagerung einer Stadt und Stadtburg, nicht aber einer Höhenburg vorkommt.)

In der 1. Bauperiode wurden die vier Ecktürme mit dem Eingang im Obergeschoß und der äußeren Burgmauer errichtet (damals noch mit Zinnen: Abb. 94 und 100). Nach Zeugnis des untersten Niveaus und der Schicht des 13. Jh. neben dem Nordostturm und der zutiefst liegenden Münze Ottokars II. stand die Burg bereits zwischen 1261 und 1276; der Streifen aus Mörtel und Kies unter Schicht 4 neben der inneren Wandfläche der Burgmauer stammt vom Bau der Mauer. Demnach war der Erbauer der Burg noch der Banus Henrik Kőszegi („Güssinger“) († 1274). Die Burg ist etwa so alt wie die Wiener

Burg (1276–) und ähnelt dieser auch darin, daß beide nur einen Turm vor der Mauerebene an der Eingangsseite hatten.

Der Bau der 2. Periode — des Nordpalas — geschah nicht viel später, fand sich doch oben auf der erwähnten untersten Kulturschicht des 13. Jahrhunderts der Denar von Albert I. (Abb. 5, 129/2) und auch im Fundamentgraben für die Südwand des Palas ein Topf aus dem 13. Jh. (Abb. 74/1). Der Nordpalas wurde zwischen den weiterhin freistehenden Türmen errichtet, in der Größe von 11 × 29 m und mit einem Obergeschoß. Damals wurden die Zinnen der nördlichen Burgmauer und ihr Wehgang zugemauert. Das Obergeschoß des Palas hatte einen von Holzbalken getragenen Fußboden und Holzinnenwände. Vor der Mitte des Palas stand der ins Innere der Burg vorspringende Torturm mit Stützpfeilern. Die Südwand des Palas besaß im Erdgeschoß enge Schlitzfenster (Abb. 37, 112), ein solches öffnete sich auch nach Westen. Nach Osten wurde er nur durch eine dünnere Wand abgeschlossen, mit einer Tür im Erdgeschoß, da die Hauptwand sich ja nach Süden ausdehnte. Im Ostabschnitt des Obergeschosses befanden sich zwei große Maßwerkfenster mit inneren Sitznischen (Abb. 41). Ihre Steinmaßwerke wurden bei der Belagerung von 1532 beschädigt, einen Teil von ihnen verwendete man zur Verbarrikadierung der nordöstlichen Tür im Erdgeschoß (Abb. 99). Ihr Stil läßt sich am Kloster Maulbronn vom Ende des 13. Jh. nachweisen. Im Westabschnitt des Palas wurde die Mauer des Obergeschosses aus Ziegeln errichtet — aber nicht in einer anderen Periode. Das Ziegelmaterial wurde nur zur Gestaltung der verzierten dreigliedrigen kleinen Fenstergruppe mit abgetreppter Laibung benötigt (Abb. 39, 101). Solche durch Blindbögen gegliederten und oben durch Bögen oder Stufen geschlossenen Fenstergruppen erscheinen in der spätromanischen Bürgerarchitektur bereits mit Beginn des 13. Jh. (Abb. 40 und 102). Hinter der Fenstergruppe mag sich die „Stube“ im Obergeschoß, der heizbare Wohnraum, befunden haben, wahrscheinlich in Form der in vielen Beispielen belegten „Blockwerkkammer“; diese wurzelt in der mitteleuropäischen Burgarchitektur dieser Periode, wurde aber auch schnell von der Bürgerarchitektur übernommen. Das Alter dieses Teiles wird von dem Stil der in den drei oberen Bögen sichtbaren, drei Rosenfenster imitierenden Malerei auf die Zeit zwischen 1260 und 1300 datiert (Abb. 104–106. Im einzelnen: Holl, 1986, 60). Ein weiterer Beweis, den die Forschung nicht einmal nach der Restaurierung bemerkte, ist der Rest einer gemalten Inschrift im letzten Bogen, GRAVE IWA . . . , die gewiß Graf Iván (János, Johannes), den Erbauer, verewigt (in der Namensform deutschsprachiger Quellen). — Das Ende der 2. Bauperiode zeigt die nur einige Jahre später errichtete Mauer mit halbrunder Öffnung an, die den nordöstlichen kleinen Hof nach Süden hin abschloß (Abb. 96). Ihr Fundament liegt in der Schicht 3 — demnach muß sie noch am Ende des 13. Jh. bis um 1300 erbaut worden sein; vermutlich hat sie auch eine Holzterasse ersetzt, weil man von ihr aus zu der kleinen Tür im Osten des Obergeschosses des Nordpalas gelangen konnte. Die äußere Ostmauer der Burg, die sich bis zum Nordostturm hinzieht, gehört offensichtlich in die 1. Periode, da der sich verzweigende südliche Mauerrest des Palas und die erwähnte kleine Wand ihr Bestehen schon voraussetzen.

Der Ausbau der Stadtburg von Güns paßt sich dem historischen (und architektonischen) Bild der zweiten Hälfte des 13. Jh. ein; vorgenommen wurde er von dem mächtigsten Oligarchengeschlecht, der Familie Kőszegi („Güssinger“), die ihre Territorialmacht in Westungarn immer weiter ausbaute. Sie besaß zur Bauzeit am Westrand des Landes bereits mindestens 4–5 Burgen (1270 werden bereits 8 aufgeführt,^{7–8} die zur Un-

terstützung Ottokars II. genutzt wurden). Mit der Gründung der Stadt Kőszeg/Güns und ihrer Stadtburg nimmt sich diese Familie die österreichische Entwicklung zum Vorbild. Ihre zeitweisen Beziehungen zu Ottokar (1270, 1278) können das Auftauchen moderner österreichischer und böhmischer Elemente erklären (Stadt mit regelmäßigem Grundriß, Stadtburg mit vier Ecktürmen, Stube mit Fenstergruppe im Obergeschoß usw.). Die Kriegsverhältnisse im letzten Drittel des Jahrhunderts, die Belagerungen von Güns mochten eine Rolle dabei gespielt haben, daß Burg und Palas nicht in einer einzigen Bauphase entstanden. Dazu kam noch, daß Iván (comes Johannes) bei der Güteraufteilung 1279 die Burg Bernstein (Borostyánkő) und Güns erhielt und sich entschloß, in letzterem seine Stadtresidenz zu errichten (Steierische Reimchronik: Civitatem comitis Iwani . . . Gunsam nomine; castrum, hus. . .“, 1289), und nicht in einer der Höhenburgen (Abb. 35).

Nachdem er die Herrschaft dieser Familie in Westungarn gebrochen hatte, kam 1326 auch diese Burg in die Hand des Königs. Danach bestand kein Bedürfnis mehr, an ihr weiterzubauen, war sie doch nur eine von den etwa 100 Burgen des Königs, die kein einziges Mal im 14. Jh. als seine Residenz genannt wird. Das erklärt vielleicht auch, daß es kaum Fundgegenstände aus diesem Jahrhundert gibt. Die örtlichen Einnahmen der Burgkapitäne reichten niemals für neue Baumaßnahmen.

Die 3. Bauperiode kann an den Beginn des 15. Jh. verlegt werden. 1397 gelangte Güns in den Besitz der Familie Garai, die sich dann zur Modernisierung des westlichen großen Schloßflügels entschloß. Im Erdgeschoß des Westflügels fanden sich bei der Bauuntersuchung bereits Schlitzöffnungen neuer Form mit Doppeltrichtergrundriß (Abb. 92); die Fenster im Obergeschoß wurden leider beim Renaissance-Umbau beseitigt. Die bis dahin freistehenden Türme an der Westseite wurden damals in das Gebäude mit einbezogen: Die frühere Verteidigungskonzeption war bereits veraltet. Auch der Westteil des Obergeschosses des Nordpalas wurde umgestaltet: Die Fenstergruppe veralteten Stils wurde zugemauert und neue große Steingewandefenster wurden eingesetzt (Spuren der Vermauerung haben die Stelle der alten Fenster bewahrt, der untere Teil eines Fenstergewändes blieb an seinem Platz: Abb. 103). Für diese Zeit läßt sich der Einbau der neuen inneren Tür im mittleren Turm ansetzen. Der unorganische Anschluß an der Ecke des westlichen und nördlichen Gebäudes (s. die Grundrisse) zeigt bereits, daß es sich dabei um zwei verschiedene Bauperioden handelt.

Der neuen Hoffassade verhalf die Bemalung der Wandflächen mit rotem Quadermuster zu einem einheitlichen Aussehen; dieses blieb in der untersten Putzschicht des Westflügels und in Spuren auch an der neuen Wand des Nordflügels und am Turm erhalten. — Der Ausbau der städtischen Pfarrkirche läßt sich gleichfalls der Familie Garai zuschreiben.

Bisher konnte die dicke äußere Burgmauer, die sich an der Südseite der Burg auf einem niedrigeren Bodenniveau befand, noch keiner konkreten Periode zugeordnet werden; auf einem Grundriß aus dem 18. Jh. ist sie noch verzeichnet, am Ende der Ausgrabungen konnte sie jedoch nur an einer Stelle bestimmt werden. Ursprünglich trennte diese Mauer die Burg von der Stadt, deshalb ist sie möglicherweise schon früh errichtet worden.

Die Bautätigkeiten der 4. und 5. Periode werden von mir wie von den Forschern der Denkmalpflege übereinstimmend beurteilt. In der zweiten Hälfte des 15. Jh. wurde an der Ost- und Südseite je ein einstöckiges Gebäude errichtet (im östlichen blieben auch vier spätgotische Fenster erhalten: Abb.

124–125). Die auf eine große Anzahl von Öfen schließen lassenden Kacheln belegen zugleich, daß es bereits erheblich mehr heizbare Räume gab.

Der Bau des die Burg umgebenden neuen schmalen Zwinners geschah entweder zur Zeit der Garais oder spätestens in der Mitte des 15. Jh., denn in der zweiten Jahrhunderthälfte wurde er bereits benutzt. Auf irgendwelche Bautätigkeiten im letzten Drittel des Jahrhunderts verweisen die Backsteine (Abb. 43).²¹⁹

1482 nahm König Matthias Güns wieder ein und leitete auch hier die für ihn typische repräsentative Umgestaltung ein: Zeugen dafür sind die reichgeformten neuen Fenster und die Renaissance-Tür im Westflügel (Abb. 126–128) mit der sie umrahmenden Malerei mit Renaissance-Mustern. Die über einem Fenster erhalten gebliebene Jahreszahl 14. 3 war meines Erachtens 1483 (und nicht 1493 oder 1503, wie von anderen angenommen²²¹), weil ich nicht glaube, daß hier nach der Einnahme durch Maximilian (1490) noch gearbeitet wurde.

Das Anschlußgebäude zwischen dem Ost- und dem Südggebäude muß nach Zeugnis der Spätrenaissance-Fenster im Obergeschoß zu Beginn des 16. Jh. errichtet worden sein.

Die Belagerung 1532 durch die Türken vernichtete vor allem die Nordseite der Burg: Der alte Palas brannte nieder (vermutlich waren nicht nur der Dachstuhl und der Fußboden im Obergeschoß aus Holz, sondern auch die Wände der Stube); der Oberteil der äußeren Nordmauer stürzte nach außen zusammen; zerstört wurden auch der dortige Teil der Zwingermauer — der nicht wieder aufgebaut wurde — sowie 18 m vom Mittelabschnitt des westlichen Zwinners, die später wiedererrichtet wurden. Der Brand hinterließ auch Spuren an den Innenwänden des Nordpalas. Die großen Mengen von gebranntem Lehm in Schicht 7 deuten auf eine Art von Trennwänden aus lehmbevorzugtem Holzgerüst hin. Auch der Oberteil der östlichen Abschlußwand des Palas stürzte in den Nordosthof. — Im Laufe des einsetzenden Wiederaufbaus gedachte man anfangs den Nordpalas wieder aufzubauen, denn in seine Mittelachse setzte man eine neue Reihe von Holzpfosten zur Stützung des Obergeschosses (Abb. 98). Dann wurde dieser Plan fallengelassen und das Innere des alten Palas bis zum Obergeschoß aufgefüllt, die Öffnungen zum Burginneren hin zugemauert oder verstopft. (An zwei solchen Stellen wurde eine in der ersten Hälfte des 16. Jh. bzw. zwischen 1517 und 1540 geprägte Münze gefunden.) Somit erhielt eine der gefährdeten Seiten der Burg wirksamen Schutz vor einer Kanonenbeschießung. Auch der sich zum Nordosthof hin öffnende Durchgang wurde zugemauert, und zwar bereits vor 1538; den sich von Osten her schief anschließenden Gebäudeteil riß man erst beim barocken Umbau ab.

EINIGE KULTURGESCHICHTLICHE ANGABEN

Selbstverständlich spiegelt das Fundmaterial nicht das gesamte einstige Leben wider, auch wenn es in mancher Hinsicht typische Angaben liefert — in mehreren Fällen auch interessante kulturgeschichtliche Angaben. So ist hier z.B. in der zweiten Hälfte des 13. Jh. die österreichische Keramik verbreitet, was mit der historischen Lage der Burg zusammenhängen mag. Die damals in bürgerlichen und feudalen Haushalten bei Tisch verwendete „Bügelkanne“ ist ebenfalls charakteristisch (Abb. 12). Auf Vornehmheit verweisen unter den damals noch selteneren Tischgläsern die Nuppengläser (Abb. 129/4) aus Norditalien, eventuell aus Venedig (wo es bereits 1280 den schriftlichen Nachweis der „imperlati“, der „perlenverzierten“ Gläser⁸⁹ gibt). — Auf die hier typische Doppelheit in der Kriegs-

technik verweisen neben den leichten Pfeileisen die zur Armbrust gehörigen schwereren Bolzeneisen¹⁶⁵ (Abb. 48/21–24), deren Günsler Exemplare zum ersten Mal in Ungarn gut datierbar sind. Seltene Fundstücke sind die sechs großen (Ø: 31, 38, 40 cm) Steinkugeln, die im Hofniveau des 13. Jahrhunderts gefunden wurden (Abb. 95, 122); sie sind Steinschleudergeschosse von den Belagerungen aus dem Jahre 1289¹⁷¹ oder 1296.

Die Kachelofenheizung in der Burg wurde zu Beginn des 15. Jh. eingeführt (Abb. 142–143); es belegt die Hofbeziehungen der Familie Garai, daß auch in so großer Entfernung noch der Stil der Ofner Hofwerkstätten in Erscheinung tritt (Abb. 14).

Eine Bleiplombe trägt auf der einen Seite ein Kreuz- und auf der anderen ein Balkenwappen: die Wappen Wien-Austria (Abb. 175/1), wie sie zur Beglaubigung von Stoffballen Verwendung fanden und seltene Beweise für den Handel darstellen.

Verglaste Fenster lassen sich in der Burg seit Beginn des 15. Jh. nachweisen, und am Jahrhundertende wurde an einem Fenster als Schmuck bereits eine lila Butzenscheibe (Ø: 10 cm) verwendet.

An den kurzen Aufenthalt der Hofhaltung von König Matthias (Winter 1282/83) — oder seines Sohnes — erinnern einige hier gefundene Stücke: 9 oberitalische Majoliken, überwiegend aus Faenza (Abb. 137–140, 169), und einige venezianische Gläser (Abb. 164–165), darunter ein Pokal mit Emailmalerei und Goldverzierungen und einem Fuß aus purpurlila Glas mit granulierter Vergoldung. Zu einem ähnlichen Pokal gehörte ein Deckel mit Rippen. Den spätromischen Gläsertyp kopiert ein elegant geformter einfacher Becher (Abb. 24, 164/1). An solchen Tischgeräten für Repräsentationszwecke war den Magnaten und Fürsten nicht ihr Materialwert wichtig, sondern ihre über die Gegenstände des täglichen Bedarfs hinausgehende Ausführung und Seltenheit. (Der ferrarische Gesandte bittet in einem Brief aus Ofen 1486 die Frau seines Fürsten, daß unter den zu sendenden Geschenken auch Majoliken sein möchten.) Mit der königlichen Hofhaltung läßt sich der Tonmodel aus dem Rheinland mit der Darstellung des Urteils des Paris verbinden (Abb. 179; beschrieben: Holl, I., ActaAH 43, Heft 3–4, 1991), der zur Verzierung des Gebäckes bei festlichen Anlässen diente.

Am Ende des 15. und Beginn des 16. Jh. wurde in der Burg auch Branntwein destilliert, wie die 8 diesem Zweck dienenden Keramiken belegen (Abb. 180; beschrieben: Holl, I., Mittelalterliche Destilliergeräte aus Keramik, ArchÉrt 1982, 108–123). — Der bisher einzige in Ungarn gefundene spätmittelalterliche Glättstein aus Glas aus der Schicht vom Beginn des 16. Jh. diente dem Glätten und Bügeln von Leinen (Abb. 174/1),¹⁴⁹ seine Verwendung im Volk blieb bis in die Neuzeit bestehen.

Die Bearbeitung der gefundenen Tierknochen nahm S. Bökönyi vor (History of domestic mammals in Central and Eastern Europe, Budapest 1974, 378); demnach ernährte man sich im erheblichen Umfang von Geflügel, und ebenso bedeutend war von Anfang an auch der Verzehr von Wildfleisch (Wildschwein, Hirsch, Fisch). — Auch wenn die Anzahl der gefundenen Münzen nicht sehr groß ist, muß doch als typisch gelten, daß die Prägungen aus Ungarn selten sind, wogegen die Münzen aus Österreich (Wien, Tirol usw.) von Anfang an dominieren, was sich mit der politischen und geographischen Lage der Burg erklären läßt.

Auch diese Ausgrabung hat bestätigt, daß die archäologischen Beweise — Funde und Beobachtungen — zugleich Belege für die Geschichte sind; je gründlicher sie untersucht werden, desto vielseitiger sind ihre Ergebnisse.

(Aufgrund der räumlich und zeitlich begrenzten Untersuchung bleibt die Lösung zahlreicher Fragen der Zukunft vorbehalten. Zu diesen Problemen gehören die Bestimmung der unbekannten Bauperioden der Vorburg — heute mit neuzeitlichen Gebäuden bestanden —, des Alters der Mauer außerhalb der Südseite sowie die Freilegung eventueller früherer Spuren

unter dem Niveau des West-, des Ost- und des Südflügels. Eine Rettungsgrabung im Jahre 1987 im Inneren des Südostturmes legte eine Schicht vom Ende des 13. Jh. frei — Bakay, K., *Savaria* 19/2, 1990, 58–62 —, was meine eigene Periodisierung bestätigt, auch wenn der Autor andere Schlußfolgerungen zieht.)

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1.* Kőszeg. Grundriß der Stadt mit der rekonstruierten Linie der Stadtmauern
- Abb. 2.* Siegel von Banus Iván Kőszegi
- Abb. 3.* Grundriß der Burg Kőszeg vor der Restaurierung (Obergeschoß)
- Abb. 4.* Die Bauperioden der Burg Kőszeg; die freigelegten Oberflächen
- Abb. 5.* Die Schichtung des Nordosthofes (links die Abschlußmauer des Palas, rechts der Turm). F, 1, 1/a, 1/c: Gebäudeschutt-Auffüllung, 1/b: verbrannter Lehmschutt, Stein, 1/d: Sand, 1/e: Steinschutt. 2F: graue lehmige Erde, Stein, Ziegel. 2: schwarze lehmige Erde, brandgerötete Lehmblätter. 3: gelber Lehm, Mörtel. 4: Kulturschicht, Abfall, Holzkohle. 5: gelber Lehm
- Abb. 6.* Die Türöffnung im Obergeschoß der Abschlußwand des Nordgebäudes und die Rekonstruktion der 1532 in den Hof gestürzten Mauerreste
- Abb. 7.* Die an der Stelle des Nordgebäudes freigelegten Schichten (Querschnitte). 4: Auffüllung, Lehm, Stein. 5: schwarzer Stallmist, Holzabfall. 6: gelber Lehm. 7: rotgebrannter Lehmschutt, 7/a: Abfallschicht. 8: Lehm, Eingrabung neben der Mauer. 9: Lehm. Schwarzer Streifen: Holzkohle
- Abb. 8.* Der freigelegte Rest der östlichen Abschlußwand des Nordgebäudes (Innenansicht vor dem Abriß des umgestürzten Teils)
- Abb. 9.* Vereinfachtes Profil durch den Nordflügel (die Hauptperioden der freigelegten Auffüllung; das mittelalterliche Niveau)
- Abb. 10.* Schnitt und Schichtung des westlichen Zwingers (1: Humus, 2: brockige neuzeitliche Auffüllung, darunter Streifen der Belagerung von 1532, 3: Auffüllung aus dem 15. Jh., 4: lehmige Auffüllung vom Bau der Zwingermauer, 5: ursprüngliche Lehmschicht neben dem Turm)
- Abb. 11.* Schichtung des vor der Wand des Nordgebäudes freigelegten Abschnittes. Funde aus diesem Abschnitt und vor der Ostecke des Gebäudes
- Abb. 12.* Graue Wiener Bügelkanne, Ende 13. Jh.
- Abb. 13.* Funde von Destilliergeräten. 1–5: Anfang 16. Jh., 6–7: Ende 15. Jh.
- Abb. 14.* Ofenkacheln, Anfang 15. Jh. (1, 3: glasierte Maßwerk-kacheln aus Gruppe I der Ofner Hofwerkstatt. 2: unglasierte dunkelgraue Kachel)
- Abb. 15.* Rekonstruiertes Muster einer grünglasierten Maßwerk-kachel, Anfang 15. Jh.
- Abb. 16.* Graue Ofenkacheln, Anfang 15. Jh.
- Abb. 17.* Schnitte von Ofenkacheln. 1: Maßwerk-kachel, Anfang 15. Jh.; 2: Kopie der Kachel mit Greifengestalt, grauer Ton, 2. Hälfte 15. Jh.; 3: graue Rosettenkachel, Ende 15. Jh.; 4: grünglasierte Kachel mit Löwe, um 1500 (Österreich); 5–6: grünglasierte Gesimskacheln, um 1500; 7: Löwe mit Baum, Kopie, Anfang 16. Jh.; 8: Variante der Kachel mit Greifengestalt, Anfang 16. Jh.; 9: Variante der Löwenkachel, 1. Hälfte 16. Jh.; 10–11: Quadermusterskacheln, 1. Hälfte 16. Jh.
- Abb. 18.* Kachelofen im Bauernhaus. Seine Gestalt zeigt noch die gotische Ofenform. Holzschnitt von Meister Petrarca, Anfang 16. Jh.
- Abb. 19.* Aus Halbzylinderkacheln errichteter Ofen. Holzschnitt von B. Beham, 1524
- Abb. 20.* Schnitte durch Schüsselkacheln. 1: 1. Hälfte 15. Jh.; 2–3: 2. Hälfte 15. Jh.; 4–5: Ende 15. Jh.; 6–8: Ofenkacheln mit Graphitoberfläche und Halbzylinderkachel, 1. Hälfte 16. Jh.
- Abb. 21.* Nuppenbecher (1–2: Anfang 15. Jh.; 3–4: 15. Jh.)
- Abb. 22.* Kleine Becher, Deckel (2. Grube, 2. Schicht)
- Abb. 23.* Glasflasche aus Italien, 14. Jh.—Anfang 15. Jh.
- Abb. 24.* Venezianische Gläser (2. Grube, 2. Schicht)
- Abb. 25.* Venezianischer Glasdeckel (2. Grube, 2. Schicht)
- Abb. 26.* Venezianischer Glaspokal mit Emailmalerei und Vergoldung, um 1480
- Abb. 27.* Doppelkonische Flaschen (1: farblos, 2: braun verfärbt. 2. Grube, 2. Schicht)
- Abb. 28.* Glasflaschen mit Trichtermund (2. Grube, 2. Schicht)
- Abb. 29.* Glasflaschen (2. Grube, 2. Schicht)
- Abb. 30.* Pokal mit weißer Fadenverzierung, Anfang 16. Jh.
- Abb. 31.* Gedeckter Tisch: Holzteller, Holzschüssel, Metallbecher, Glasbecher, kurzstieliger Löffel (Lazarus und der Reiche. Holzschnitt, Ulm, um 1485)
- Abb. 32.* Zierbeschlüge eines Gürtels, Trachtzubehör, Schnallen (1–9: 2. Hälfte 15. Jh.; 10–18: Ende 15. Jh.—Anfang 16. Jh.)
- Abb. 33.* Lederschuh (5. Schicht des Nordhofes), 1. Hälfte 16. Jh.
- Abb. 34.* Zinnenbekrönung der Nordmauer der Burg Kőszeg. 2: Zinnenbekrönung der Soproner Stadtmauer
- Abb. 35.* Fassade des Nordgebäudes (Zeichnung von J. Sedlmayr)
- Abb. 36.* 1: Im Fassadenturm des Nordgebäudes freigelegtes Tor. 2: Hoftor des Palas der Bischofsburg im böhmischen Horšovský Týn, um 1260–70
- Abb. 37.* Lichtschlitz im Erdgeschoß des Palas von Kőszeg des 13. Jh. (Innen- und Außenansicht, Schnitte)
- Abb. 38.* Lichtschlitz der böhmischen Burg Pisek, um 1260
- Abb. 39.* Fenstergruppe in Bogen- und Stufenfeldern der „Stube“ im Obergeschoß des Palas von Kőszeg
- Abb. 40.* Fassade eines romanischen Doppelhauses. Die Fenster sind von Rundbogen-, Spitzbogen- und stufengegliederten Nischen umrahmt. Köln, Anfang 13. Jh. (Ansicht von Woensam, 1531)
- Abb. 41.* Rekonstruktion der Obergeschoßfenster im Palas von Kőszeg aufgrund der gefundenen Maßwerk-Fragmente (E. Egyed)
- Abb. 42.* Keramikfragmente aus der 2. Hälfte 13. Jh., aus der Nähe der Südecke der Stadt
- Abb. 43.* Backsteine aus der Ausgrabung, 15. Jh.
- Abb. 44–49.* Keramik- und sonstige Funde aus Schicht 4 des Nordosthofes, 2. Hälfte 13. Jh.
- Abb. 50.* Funde aus Schicht 2/a des Nordosthofes, 13.–14. Jh.

- Abb. 51–52.* Keramikfunde aus Schicht 2 des Nordosthofes, 1. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 53.* Funde aus Schicht 2 des Nordosthofes, 1. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 54–55.* Keramikfunde aus Schicht 2 des Nordosthofes, 1. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 56–60.* Keramikfunde aus Schicht 2/f des Nordosthofes, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 61.* Funde aus Schicht 2/f des Nordosthofes, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 62–63.* Funde aus Schicht 1/c—d des Nordosthofes, Ende 15. Jh.—1532
- Abb. 64.* Funde aus Schicht 1 des Nordosthofes, Anfang 16. Jh.
- Abb. 65.* Funde aus Schicht 1/a und der obersten Schicht des Nordosthofes, 16. Jh.
- Abb. 66–69.* Keramikfunde aus Grube 2, Schicht 2 des Nordosthofes, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 70.* Funde aus Grube 2, Schicht 2 des Nordosthofes, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 71.* Funde aus Grube 2, Schicht 1 des Nordosthofes, Anfang 16. Jh.
- Abb. 72–73.* Funde aus Schicht 9 im Palas-Inneren (späterer Nordhof), 13. Jh.
- Abb. 74.* Funde aus Schicht 8 und vom Grunde der Schicht 7 im Palas-Inneren, 2. Hälfte 13. Jh.
- Abb. 75–79.* Funde aus Schicht 7 im Palas-Inneren, Ende 15. Jh.—1532
- Abb. 80.* Funde aus Schicht 7/a im Palas-Inneren, 15. Jh.—Anfang 16. Jh.
- Abb. 81–82.* Funde aus Schicht 5 im Palas-Inneren, 15. Jh.—Anfang 16. Jh.
- Abb. 83.* Funde aus Schichten 4 und 4—5/a im Palas-Inneren, 15. Jh.—Anfang 16. Jh.
- Abb. 84.* Funde aus Schicht 3 im Palas-Inneren, Ende 15. Jh.—Anfang 16. Jh.
- Abb. 85.* Funde aus Schichten 2 und 1 im Palas-Inneren, Ende 15. Jh.—1. Hälfte 16. Jh.
- Abb. 86.* Funde aus den Schichten des westlichen Zwingers. Von unten nach oben: 1. Hälfte 15. Jh.—2. Hälfte 17. Jh.
- Abb. 87.* Die Nordseite der Burg, äußere Burgmauer und Nordostturm
- Abb. 88.* Der Südostturm, vor ihm der Eckturm des Zwingers
- Abb. 89.* Der Eingang zur Burg und der Nordostturm
- Abb. 90.* Hofansicht des Nordostturmes; innerer Aufgang und Schießchartenfenster, 2. Hälfte 13. Jh.
- Abb. 91.* Die Ostseite der Burg
- Abb. 92.* Die bruchsteinummauerten Lichtschlitze im Westflügel, Anfang 15. Jh.
- Abb. 93.* Die Westseite der Burg, Zwinger und Graben
- Abb. 94.* Die Westseite von Süden
- Abb. 95.* 1: Ausgrabung der Auffüllung des einstigen Nordflügels, die eingestürzte nordöstliche Abschlußwand. 2: Draufsicht auf den Nordosthof; das Niveau des 13. Jahrhunderts mit den steinernen Kugeln
- Abb. 96.* Der in den Nordosthof führende Durchgang
- Abb. 97.* Die Mauer der Senkgrube in der Ecke des Nordosthofes
- Abb. 98.* Das Innere des Nordflügels mit den Gruben der Holzpfosten
- Abb. 99.* Die Ostwand des Nordflügels von innen, mit den im 16. Jh. zugemauerten Türen im Erd- und Obergeschoß
- Abb. 100.* Die Außenmauer des Nordflügels; Freilegung der Zinnenbekrönung der Burgmauer aus dem 13. Jh. (Außen- und Innenansicht)
- Abb. 101.* 1–2: Fenstergruppe der „Stube“ im Obergeschoß des Palas von Kőszeg neben dem Fassadenturm, Ende 13. Jh.
- Abb. 102.* Fenstergruppe spätromanischer Häuser in Deutschland. 1–2: Köln, Holzmarkt 17; 3: Köln, Rheingasse 8; 4: Trier, Dreikönigshaus, um 1230
- Abb. 103.* 1: Der Ostabschnitt der Fenstergruppe im Obergeschoß während der Freilegung, mit der später zugemauerten gotischen Fensteröffnung; 2: Die Bemalung des östlichen Bogens
- Abb. 104.* Das gemalte Rosenfenster im westlichen Bogenfeld über der Fenstergruppe von Kőszeg
- Abb. 105.* Gemaltes Rosenfenster in der Franziskanerkirche von Luzern (Schweiz), Ende 13. Jh.
- Abb. 106.* Bemalung des östlichen Bogenfeldes
- Abb. 107.* Freskenreste eines zerstörten Wandteiles aus der Ausgrabung
- Abb. 108–109.* Reste und Rekonstruktion des Fensters im Obergeschoß des Fassadenturmes, Ende 13. Jh.
- Abb. 110–111.* Neben der neuzeitlichen Tür des Fassadenturmes freigelegte ursprüngliche Toröffnung und das rekonstruierte Tor
- Abb. 112–113.* Die Lichtschlitze im Erdgeschoß des Nordpalas
- Abb. 114.* Freigelegte Reste des westlichen Strebepfeilers vom Fassadenturm
- Abb. 115.* Die an der Ostecke des Nordpalas abzweigende Mauer, die in der Neuzeit abgetragen wurde
- Abb. 116.* Ecksäulenkapitell und Rippe aus dem Nordturm. Streufunde, Ende 13. Jh.
- Abb. 117.* Bauplastik, Blattfragment aus der Ausgrabung, Ende 13. Jh.
- Abb. 118.* Burg Bezděz (Böhmen), Türtympanon der Burgkapelle, 1265–78
- Abb. 119.* Burg Bezděz, blattverziertes Kapitell eines Ecksäulenbündels aus dem Palas, Ende 13. Jh.
- Abb. 120.* Fenstersteine vom Nordpalas aus der Ausgrabung
- Abb. 121.* Als Konsole verwendete Fenster-Schichtsteine aus der östlichen Abschlußwand des Nordpalas
- Abb. 122.* Steinschleuderkugel (13. Jh.) und Kanonenkugeln (16. Jh.) aus der Ausgrabung
- Abb. 123.* Bei der Restaurierung gefundene Streufunde aus dem 13. Jh.
- Abb. 124–125.* Hoffassade des östlichen Palasflügels nach der Restaurierung
- Abb. 126.* Gotisches Fenster im Obergeschoß am Nordende des Westflügels
- Abb. 127–128.* Renaissance-Tür und -Fensterreihe im Obergeschoß des Westpalas, Ende 15. Jh.
- Abb. 129.* 1: Münze Ottokars II. (1261–76); 2: Münze Alberts I. (1282–1308); 3: Verzierte Gefäße, 2. Hälfte 13. Jh.; 4: Glasfunde aus Schichten 4 und 3 des Nordosthofes, Ende 13. Jh.
- Abb. 130.* Keramiken aus Schicht 4 des Nordosthofes, 2. Hälfte 13. Jh.
- Abb. 131.* Graue Schüssel aus der Herdverschmierung in der untersten Schicht des Nordflügels, 2. Hälfte 13. Jh.
- Abb. 132.* Krughenkel, Becherfragmente; Fragmente verzierter Tischkeramiken aus Schicht 2 des Nordosthofes, 1. Hälfte und Mitte 15. Jh.
- Abb. 133.* 1–2: Vorratsgefäß mit Ausgußöffnung; 3: gelbe Schüssel, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 134.* Bechertypen aus der Burg Kőszeg. 1, 9: 1. Hälfte 15. Jh.; 2–3: Ende 15. Jh.; 4–8, 10: 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 135.* Gefäßtypen mit Innenglasur aus der Burg, 2. Hälfte 15. Jh.

- Abb. 136.* 1: Backglocke; 2: Tonlämpchen; 3: Vorratsgefäß; 4: innenglasierte Schüssel; 5: innenglasierte Gefäße, Anfang 16. Jh. (1, 3: 2. Hälfte 15. Jh.)
- Abb. 137.* Majolikakrug, Faenza, 1470–90
- Abb. 138.* Großer Majolikakrug, Faenza, um 1470–80
- Abb. 139.* 1: Majolika-Tellerfragmente, Faenza, nach 1476; 2: Majolikateller mit den Wappen von Matthias und Beatrix, Faenza, nach 1476 (London); 3: kleines Graphit-Tongefäß, Wien, um 1460–80; 4: Ziergefäß-Fragmente mit sandbestreuter Glasur, Anfang 16. Jh.
- Abb. 140.* 1: Majolikakrug-Fragmente, blau bemalt, 1470–90; 2: Fragmente von Steinzeugbechern aus Mähren, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 141.* Maßwerk-Ofenkacheln. 1: grünglasierte Fragmente aus Kőszeg; 2: grünlichbraun glasierte Ofenkacheln aus dem Ofner Königspalast (Burmuseum), um 1408–15
- Abb. 142.* 1: Ofenkachel mit dem Markus-Symbol; 2: Maßwerk-Ofenkachel, 1. Drittel 14. Jh.
- Abb. 143.* Unglasierte graue Ofenkacheln. 1: Variante der Kachel mit Markus-Symbol; Fragment mit Maßwerk; 2: Eckkachel (Typ 1 halbiert)
- Abb. 144.* 1: Ofenkacheln mit den Gestalten der Apostel Petrus und Paulus, 1. Drittel 15. Jh.; 2: Ofenkachel mit der Darstellung des hl. Georgs, 1. Hälfte 14. Jh.
- Abb. 145.* Unglasierte graue Ofenkacheln und Halbzylinderkacheln. Kopien der Muster vom „Ofen mit Ritterfiguren“, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 146.* 1: Kachelfragment mit Tierfüßen; 2: Rosettenkachel (Kopie von Typ 16); 3: Maßwerk-Ofenkacheln; 4: Kacheln mit Vögeln
- Abb. 147.* 1–2: Rosettenkacheln, grauer und roter Ton, 2. Hälfte 15. Jh.; 3: Rosettenkachel mit Eckverzierung, Ende 15. Jh.; 4: Kachelfragment mit abgeschnittenem Muster, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 148.* 1–3: Greifen- und Wappenkacheln (1–2: 2. Hälfte 15. Jh.; 3: Anfang 16. Jh.); 4–5: mit Heiligenfiguren verzierte Kachel, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 149.* 1–2: Ofenkacheln mit reitendem Paar, Ende 15. Jh. (1: Kőszeg, 2: Ofen; farbig glasiert); 3: Ofenkacheln mit baumbewachendem Löwen, roter Ton, Anfang 16. Jh.
- Abb. 150.* 1: Fragmente einer löwenverzierten, grünglasierten Kachel, Österreich, um 1500; 2: Kopie der Kachel; 3: spätere Modifizierung, Anfang 16. Jh.
- Abb. 151.* 1–3: Glasierte Gesimskacheln des österreichischen Ofens, um 1500
- Abb. 152.* Eckverzierung eines Ofens mit Frauengestalt und Adlerwappen, um 1500
- Abb. 153.* 1: Grünglasierte St.-Johannes-Statuette, um 1500; 2: Eckkachel vom „Stephansdom-Ofen“ (Wien), um 1500; 3: unglasierte Kachelfragmente unbekannter Typen
- Abb. 154.* Unglasierte Kacheln mit schematisiertem Greifenmuster und unterschiedlichem Rumpf, Anfang 16. Jh.
- Abb. 155.* Grünglasierte (obere Reihe) und unglasierte graphitüberzogene Blattkachel-Varianten mit Quadermuster. 1. Hälfte 16. Jh.
- Abb. 156.* Ofendarstellungen mit Quadermuster-Blattkacheln. 1: „Teuerdank“-Holzschnitt, 1517; 2: Holzschnitt von B. Behaim, um 1520; 3: Ofen im Festsaal der Wiener Burg, 1560: Hochzeitsmahl Maximilians II. (nach Österreichische Kunsttopographie)
- Abb. 157.* 1–2: Quadermuster-Blattkacheln mit Muschelgiebel (1: Kőszeg, 2: Ofen, Palast), 1. Hälfte 16. Jh.; 3: Renaissance-Kachel
- Abb. 158.* 1: Zwiebelbällige Kacheln (1. und 2. Hälfte 15. Jh.); 2: Schüsselkacheln mit Eckteil, grauer und roter Ton (2. Hälfte 15. Jh.)
- Abb. 159.* 1–3: Schüssel- und Trogkacheln, schmale Ergänzungsformen, nischenförmige Ofenkachel, 2. Hälfte und Ende 15. Jh.
- Abb. 160.* 1: Ofen-Giebel schmuck, Anfang 15. Jh.; 2: dreieckige Schüsselkachel, 2. Hälfte 15. Jh.; 3: rote, mit Graphit bemalte Schüssel- und Trogkacheln, 1. Drittel 16. Jh.
- Abb. 161.* Nuppenverzierte Glasbecher-Fragmente, Fragmente einer schraubenverzierten Flasche, Anfang 15. Jh.
- Abb. 162.* Fragmente nuppenverzierter Becher aus farblosem (obere Hälfte) und verfärbtem Glas; glattwandiger und Schraubrippen-Becher, 15. Jh.
- Abb. 163.* Flaschen mit doppelkonischem Körper, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 164.* Venezianische Glasbecher- und -schüssel-Fragmente, 2. Hälfte 15. Jh. (2: 1. Hälfte 15. Jh.)
- Abb. 165.* Venezianischer Becher, Deckel und Pokal (letzterer bemalt und vergoldet), um 1470–80
- Abb. 166.* 1: Fragmente nuppenverzierter Becher, 15. Jh.; 2: Flaschen-, Becher- und Deckelfragment, Ende 15. Jh.—Anfang 16. Jh.; 3: Flaschen mit gedrehtem Körper, Anfang 16. Jh.
- Abb. 167.* Flasche mit gestauchtem Körper, Norditalien, Anfang 16. Jh.; venezianischer Kelch, um 1530
- Abb. 168.* Funde aus Schicht 2 des Nordosthofes, 1. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 169.* Funde aus Schicht 2/f des Nordosthofes, 2. Hälfte 15. Jh. (Kerzenhalter: 1. Hälfte 15. Jh.)
- Abb. 170.* 1: Tonlämpchen und Kerzenhalter, 2. Hälfte 15. Jh.; 2: Kerzenhalter aus Bronze, 1. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 171.* 1: dünner Holzsteller, 15. Jh.—Anfang 16. Jh.; 2: dicke Holzscheibe und Pflock; 3: Stücke von Holzheimern, Holzkeil, 15. Jh.—Anfang 16. Jh.
- Abb. 172.* 1: Holzlöffel, Ende 15. Jh.—Anfang 16. Jh.; 2–3: Messer mit kupfernem Griffschutz, Kupferblech mit Einlagen, Anfang 16. Jh.; 4: Messer mit Knochengriff und kupfernem Griffschutz, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 173.* 1: Faßhahn, 15. Jh.; 2: Kerzenhalter, Anfang 16. Jh.; 3: Schelle, 15. Jh.; 4: Schnallen-Deckplatte, 15. Jh.—Anfang 16. Jh.; 5: zerschmolzener Bronzemörser, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 174.* 1: Glättstein aus Glas, Anfang 16. Jh.; 2–3: Fingerhüte, 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 175.* 1: Bleiplombe, Wien, 15. Jh.; 2–3: kupferne Nestelspitze und aus Draht gedrehter Jungfernkranzschmuck, Ende 15. Jh.; 4: Bronzeschnalle mit Aufhänger, 15. Jh.; 5: Band aus Goldfaden, Ende 15. Jh.
- Abb. 176.* Bolzenspitzen, Büchsenkugeln, Armbrust-Zubehör (Bügel, Knochennuß, Knocheneinlage), 2. Hälfte 15. Jh.
- Abb. 177.* 1: Eiserne Hebelstangentrense, Mitte — 2. Hälfte 15. Jh. 2–3: Darstellung von Hebelstangentrensen auf Tafelbildern (2: L. Fries, Stuttgart, um 1450; 3: K. Laib, Wien, 1449)
- Abb. 178.* 1–2: Sporn mit Silbertauschierung, Mitte 15. Jh.; 3: Lanzeneisen, 1. Hälfte 16. Jh.; 4: Stück eines Kettenhemdes aus Kupferdraht, Ende 15. Jh.
- Abb. 179.* Tonmodell mit dem Urteil des Paris, Rheinland, um 1470–80
- Abb. 180.* Helm und Schale eines Destilliergerätes, Anfang 16. Jh. und Ende 15. Jh.

Abb. 181. Beschläge aus Messing, Heftel, Stecknadel, 2. Hälfte 15. Jh.

Abb. 182. Geflicktes Kupfergefäß; Werkstattabfall, Ende 15. Jh.—Anfang 16. Jh.

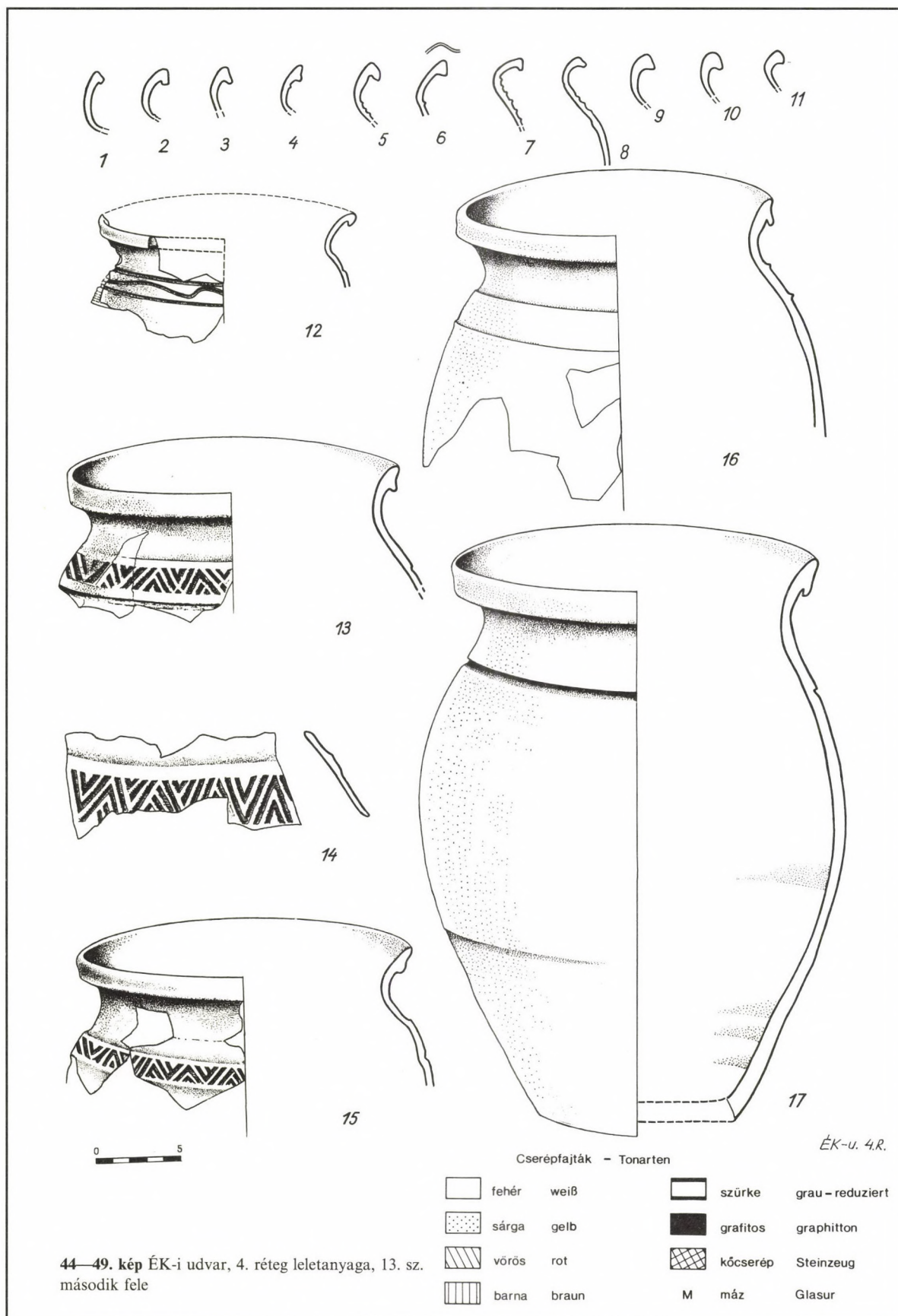
BEILAGEN

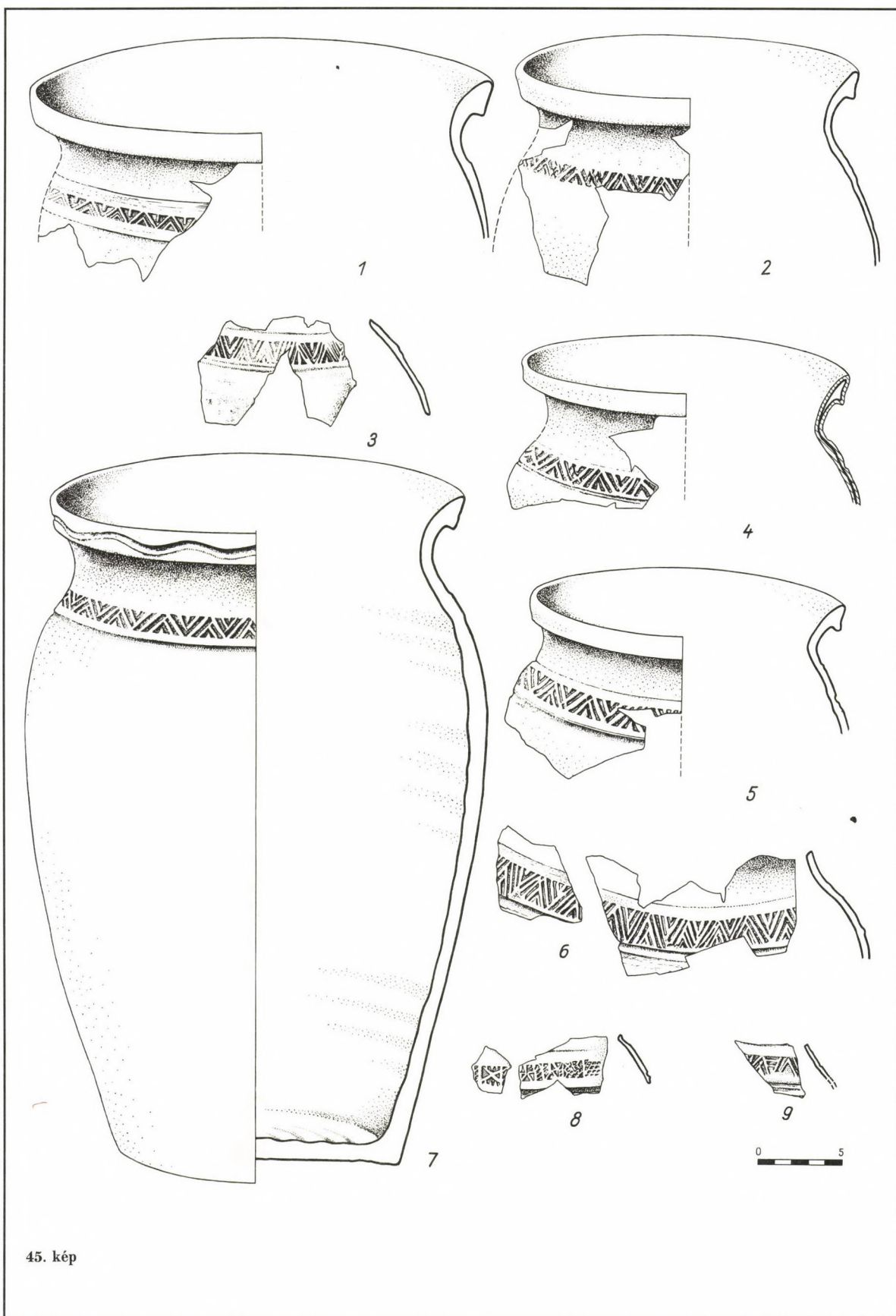
I. Burg Kőszeg, Nordtrakt, Grundriß des Erdgeschosses nach der Ausgrabung

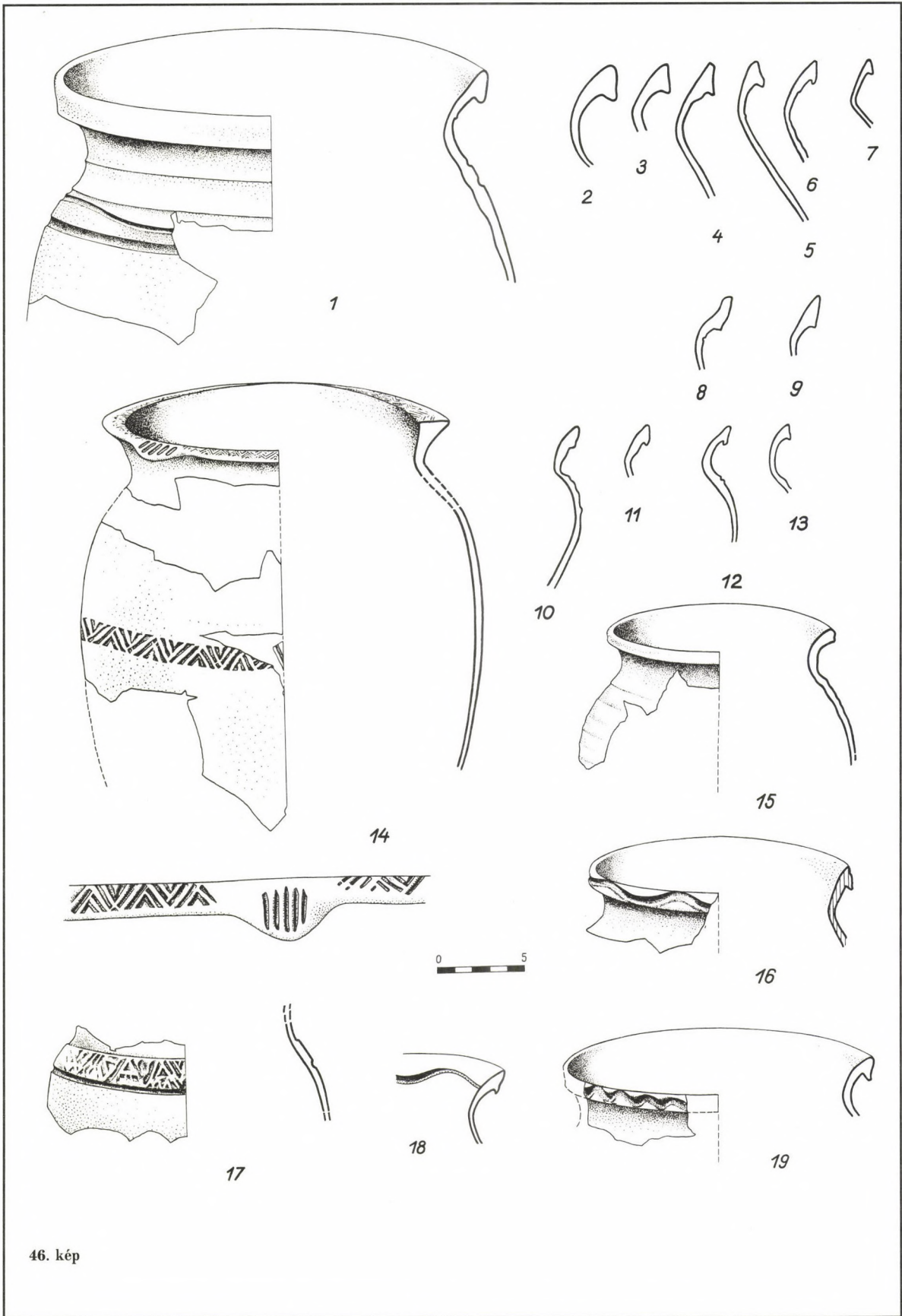
II. Burg Kőszeg, Nordtrakt, Grundriß des Obergeschosses nach der Ausgrabung

III. Burg Kőszeg, Längsschnitt mit den Schichten vom Nordtrakt und Hof (F: Humus — 1: Schutt — 1/a: Abfall — 2: Lehm — 3: Abfallschicht — 4: Lehm, Stein-Aufschüttung — 5: schwarzer Stallmist, Holzabfälle — 5/a: Stallmist, Stein — 6: gelber Lehm — 7: rotgebrannter brockiger Lehmschutt — 7/a: Abfallschicht — 7/b: Braunerde, Abfall — 9: Lehm)

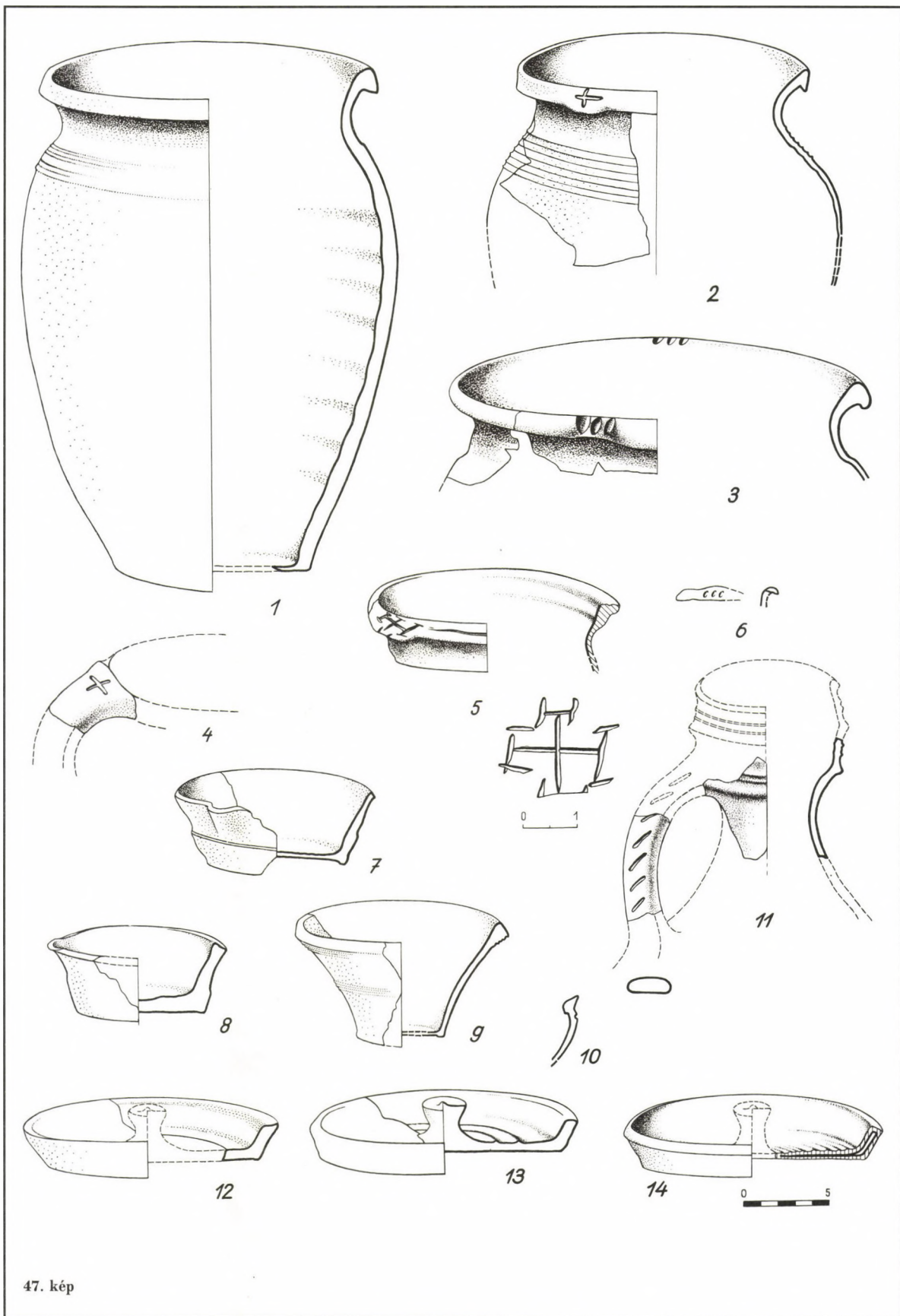
IV. Burg Kőszeg, Querschnitt des Nordtrakts von Osten

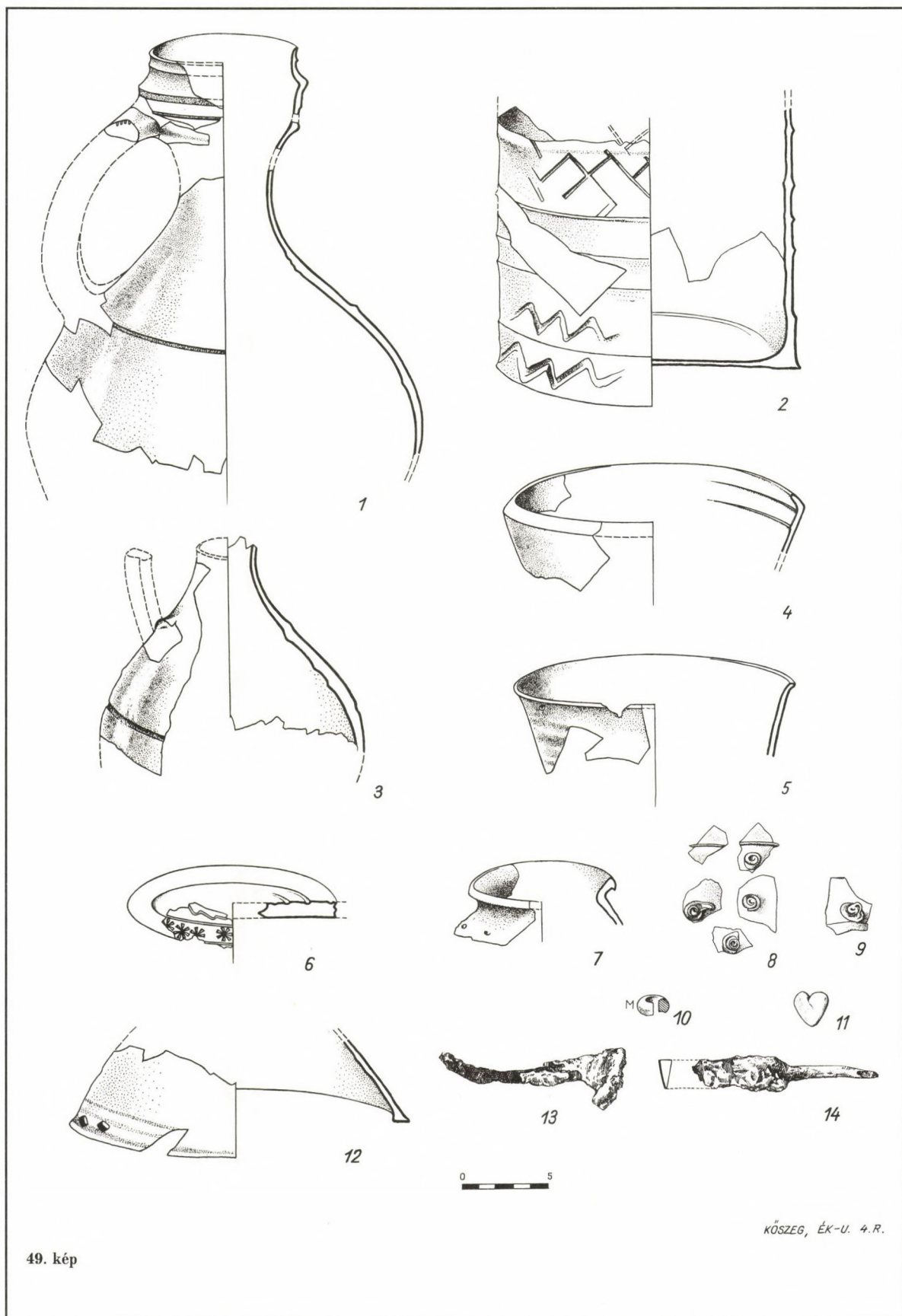
46. kép

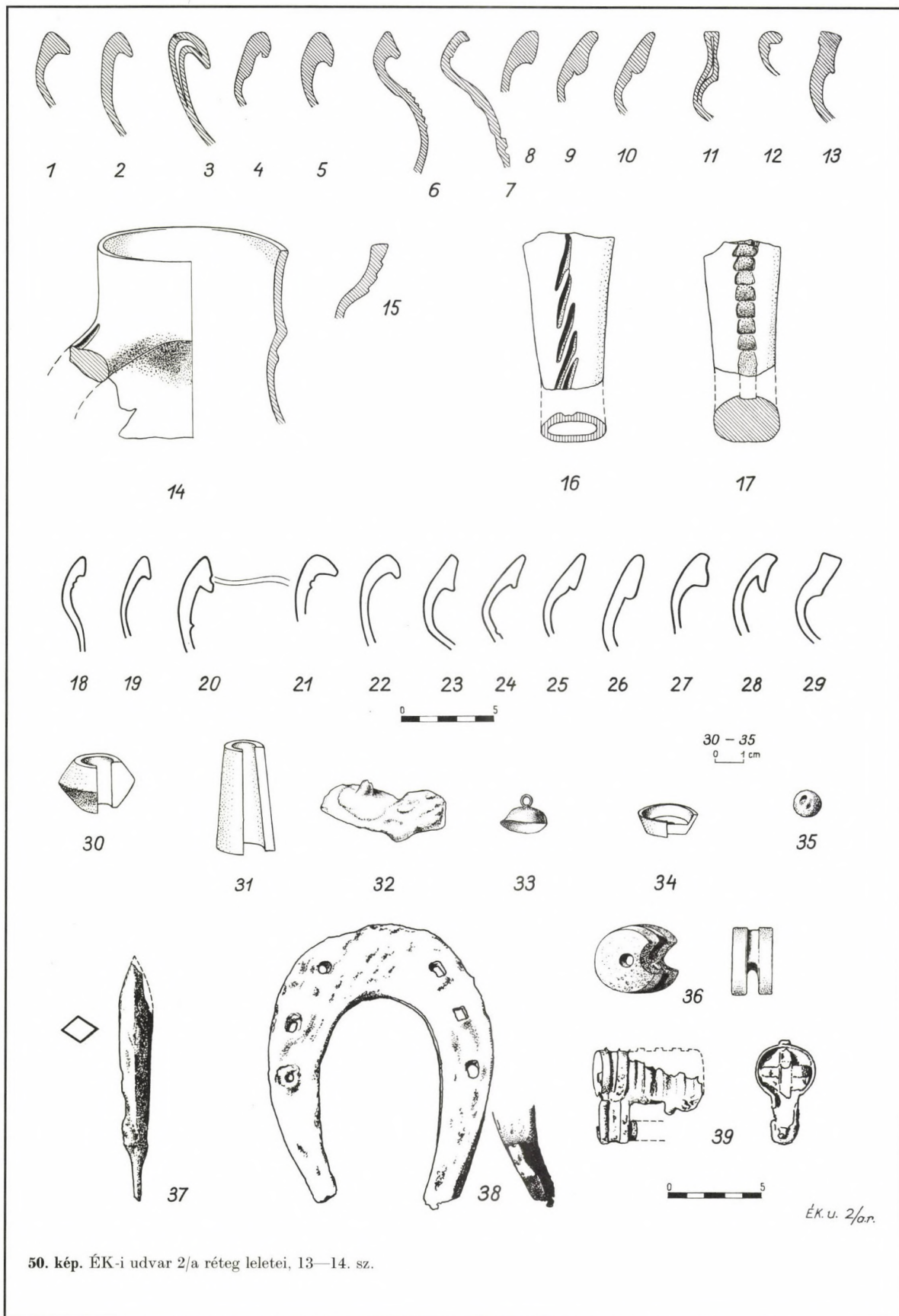

47. kép

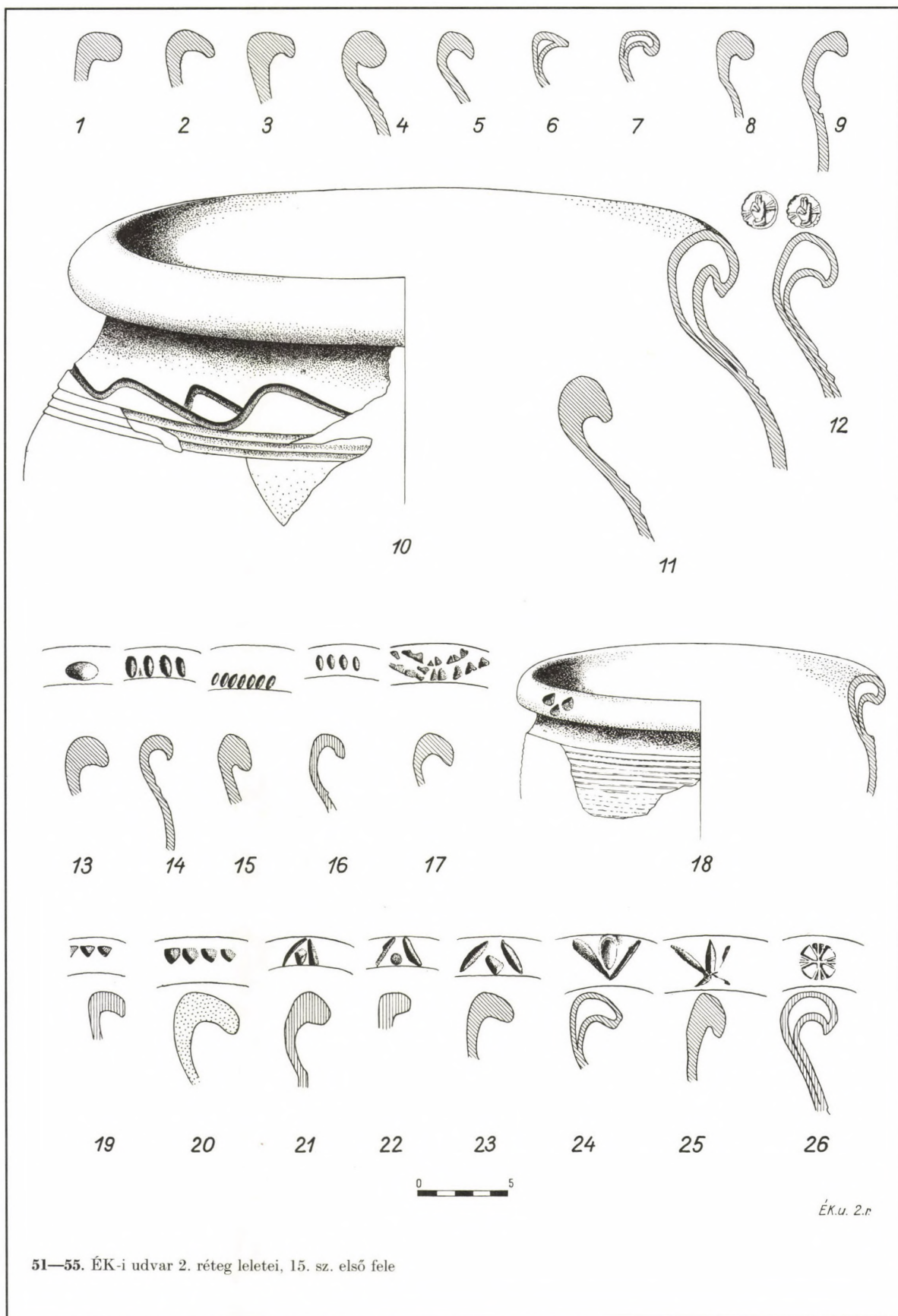

48. kép

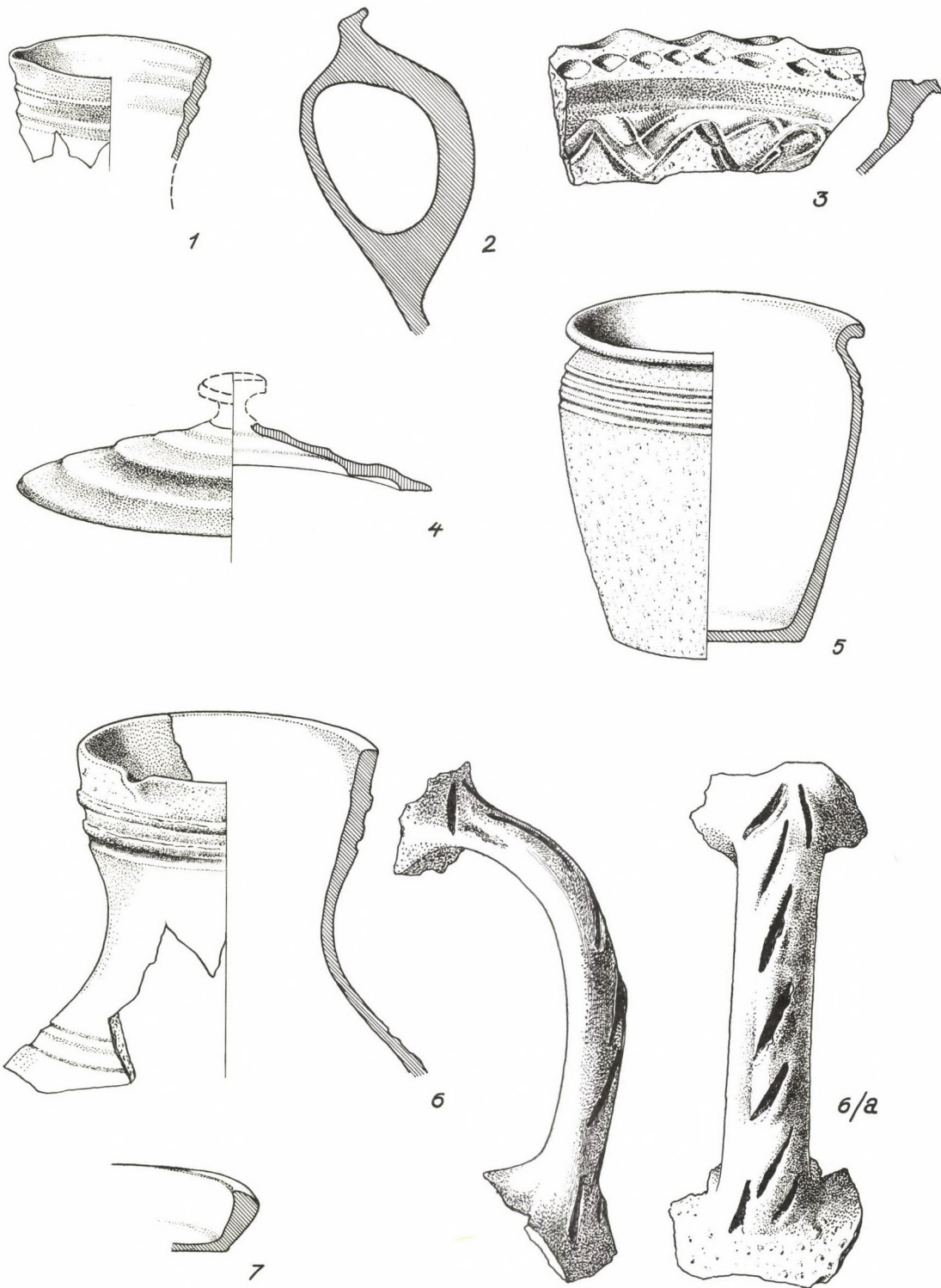

50. kép. ÉK-i udvar 2/a réteg leletei, 13—14. sz.

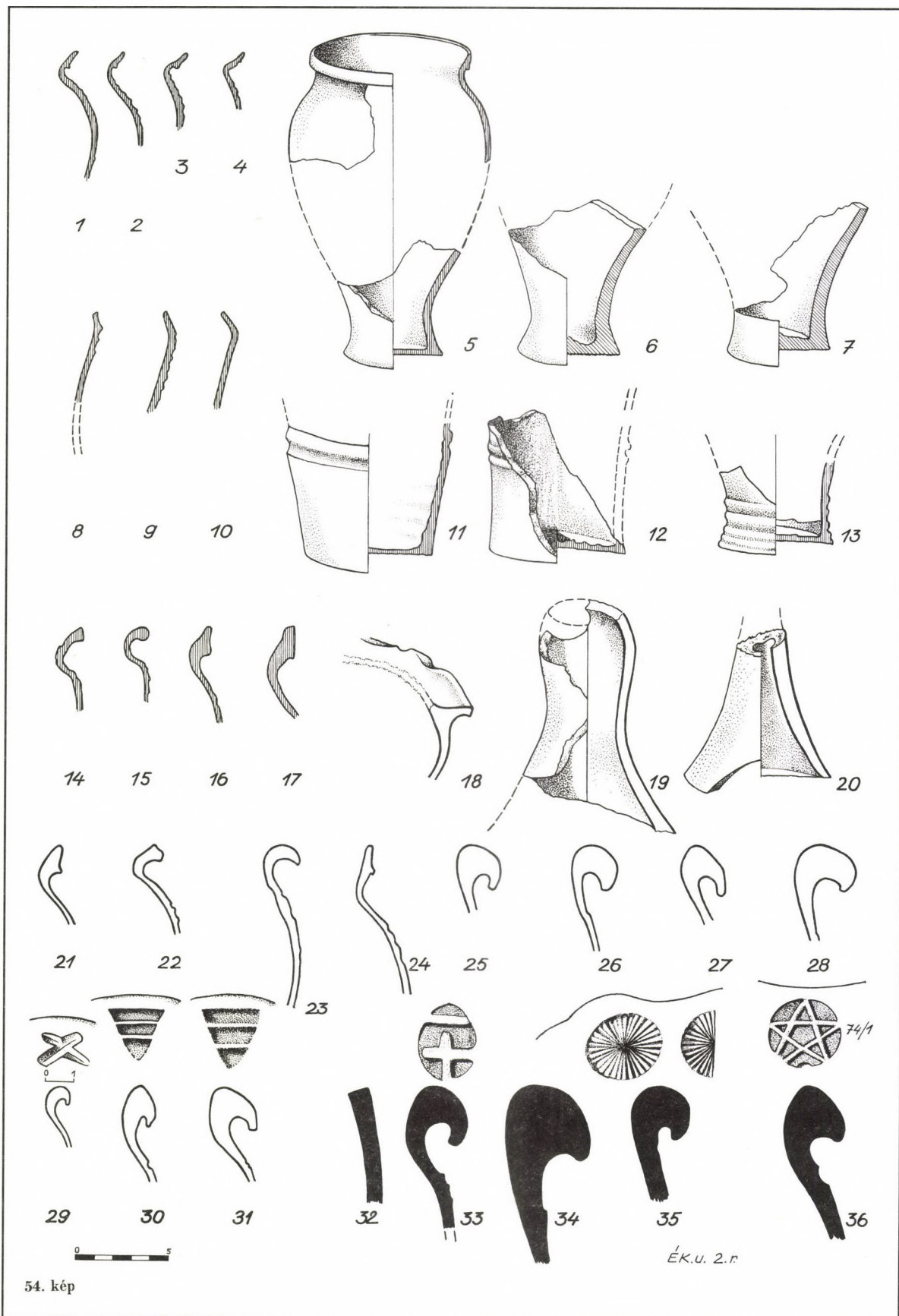
51—55. ÉK-i udvar 2. réteg leletei, 15. sz. első fele

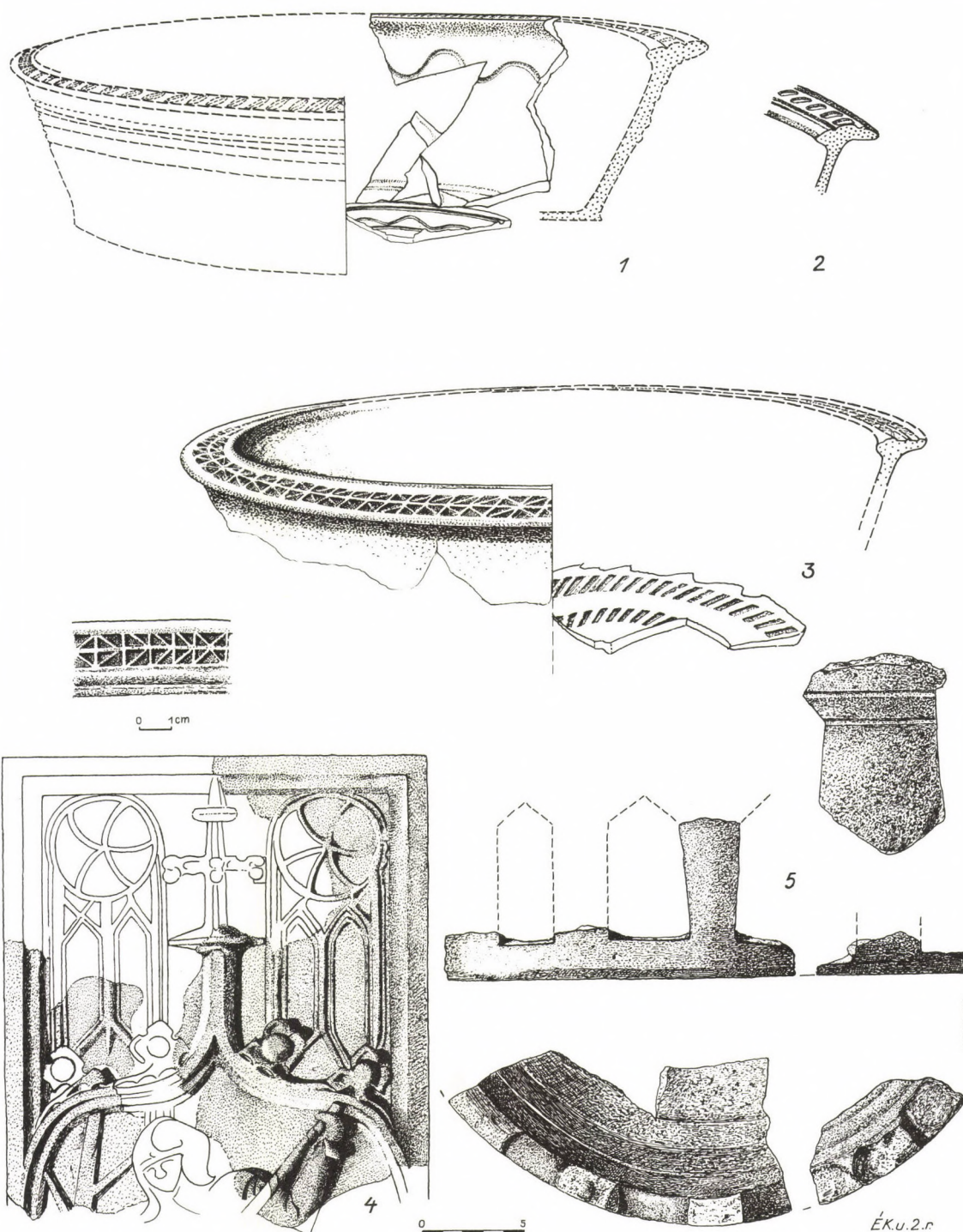

ÉK.u. 2.r.

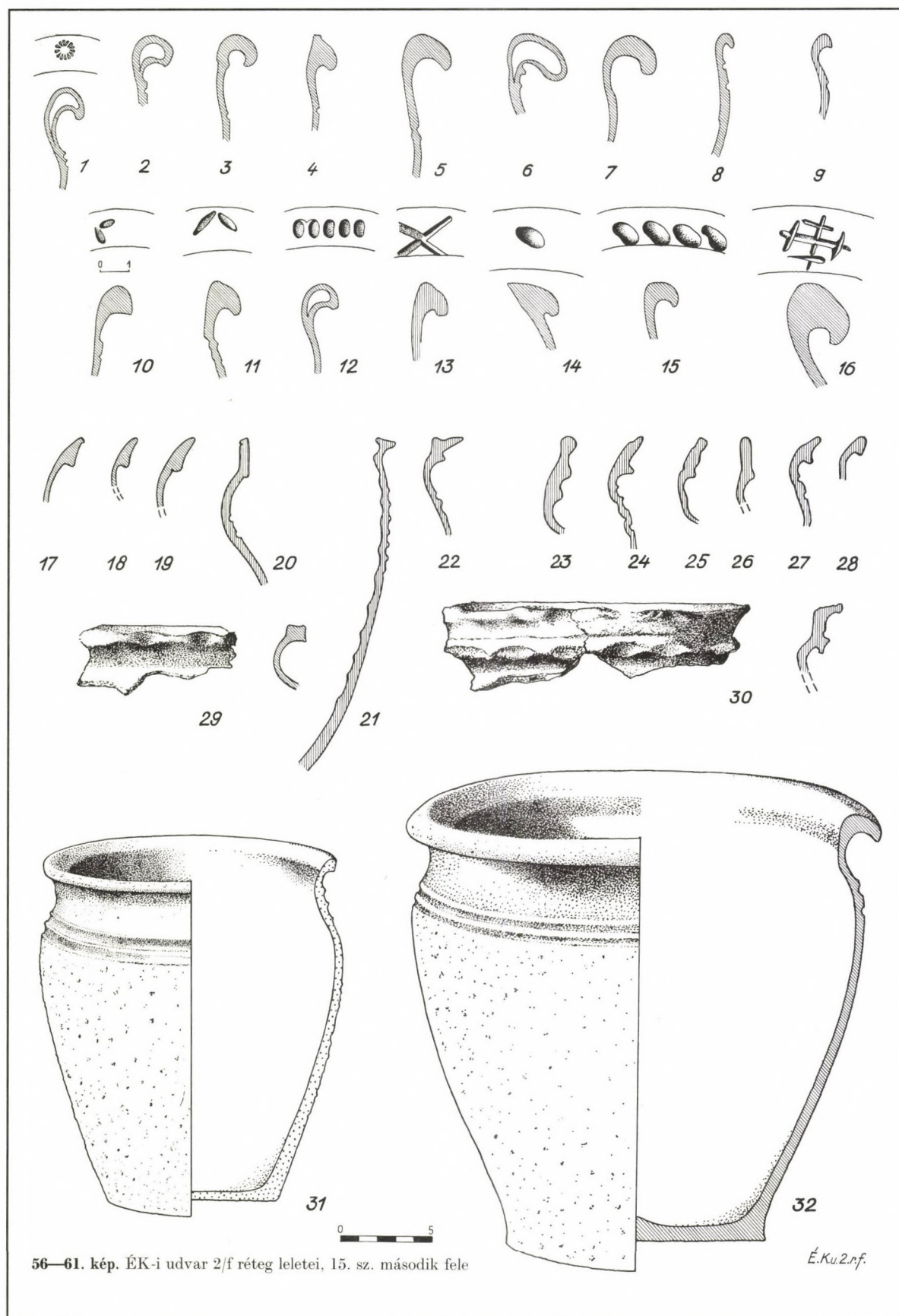
52. kép

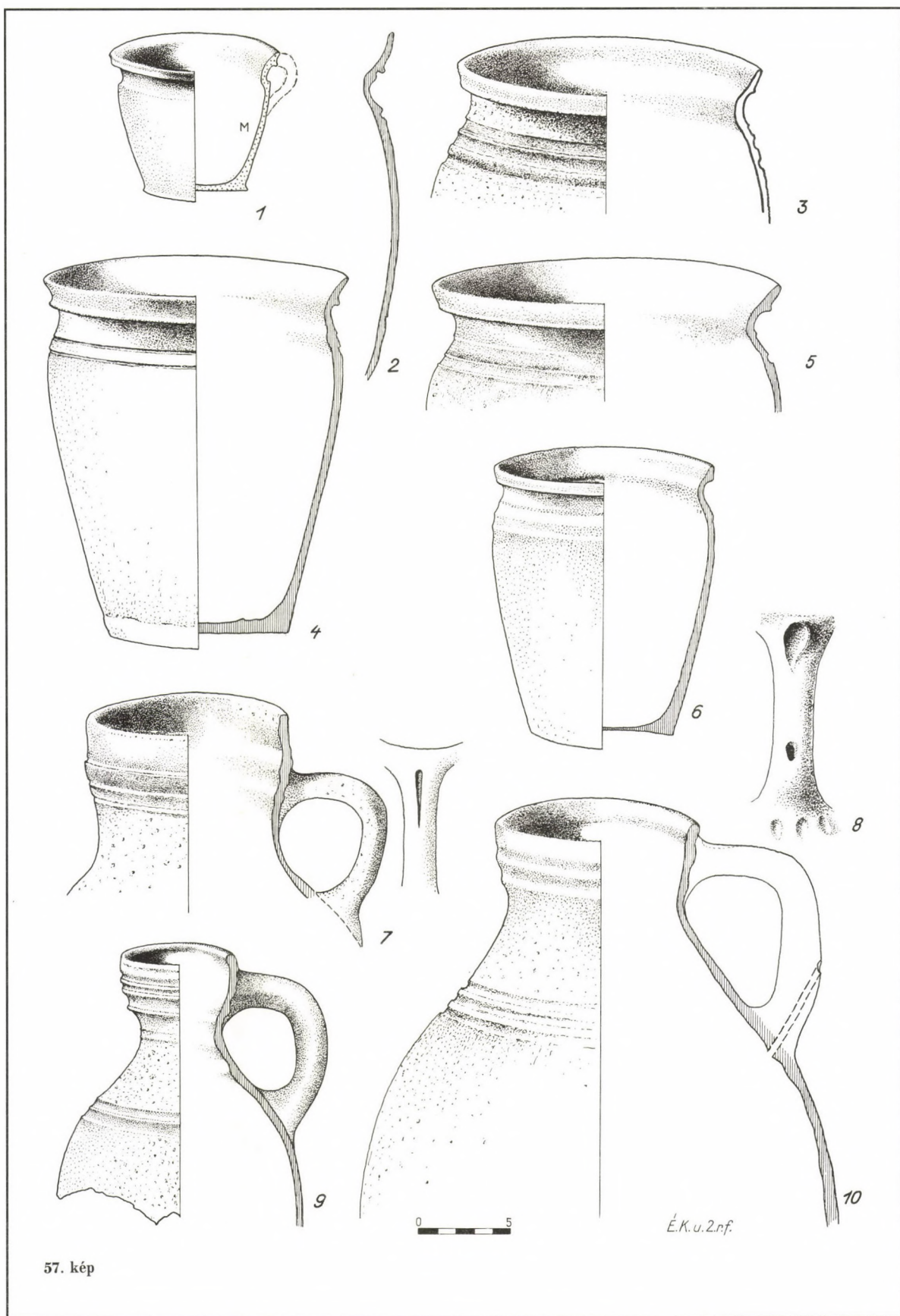

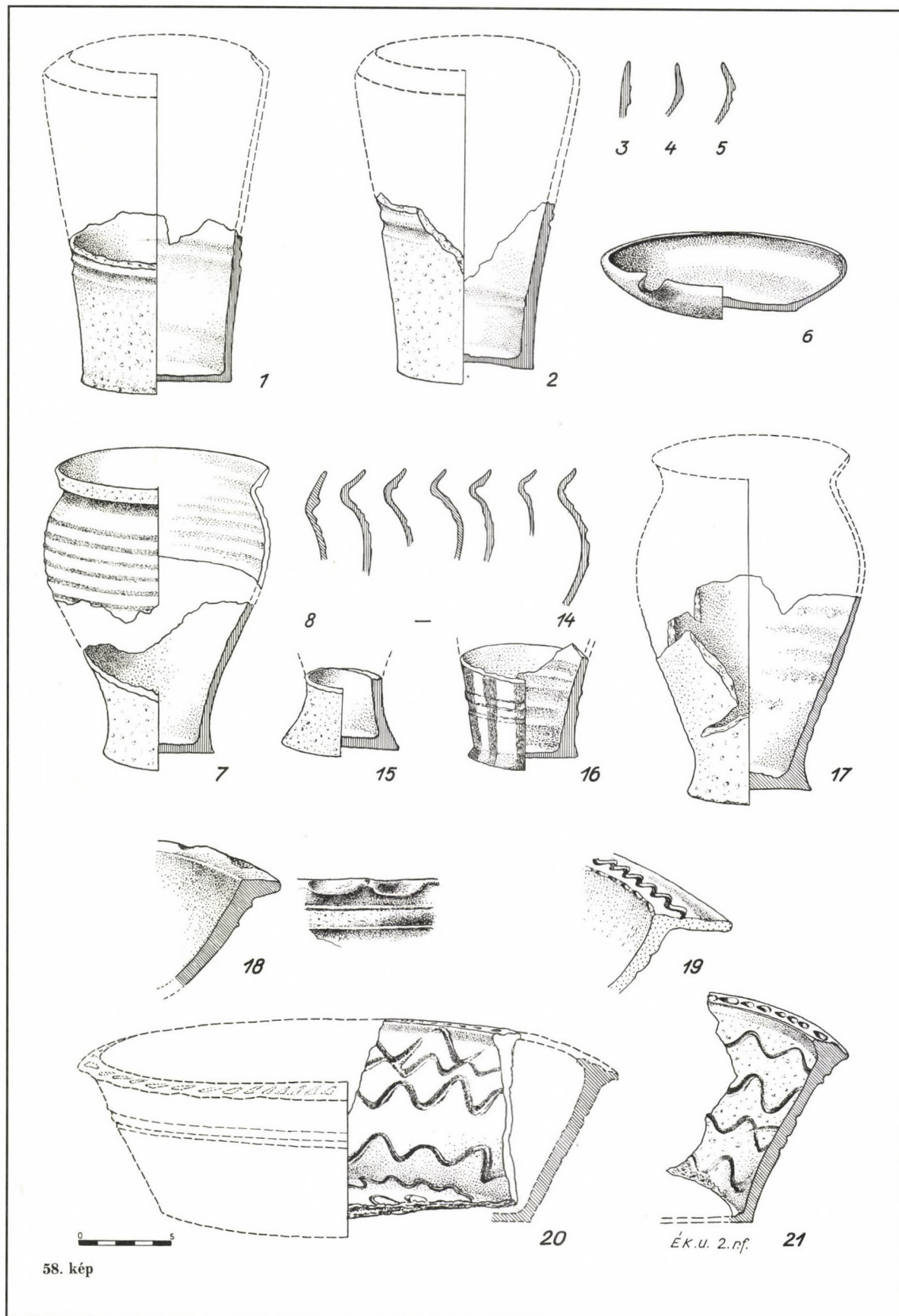

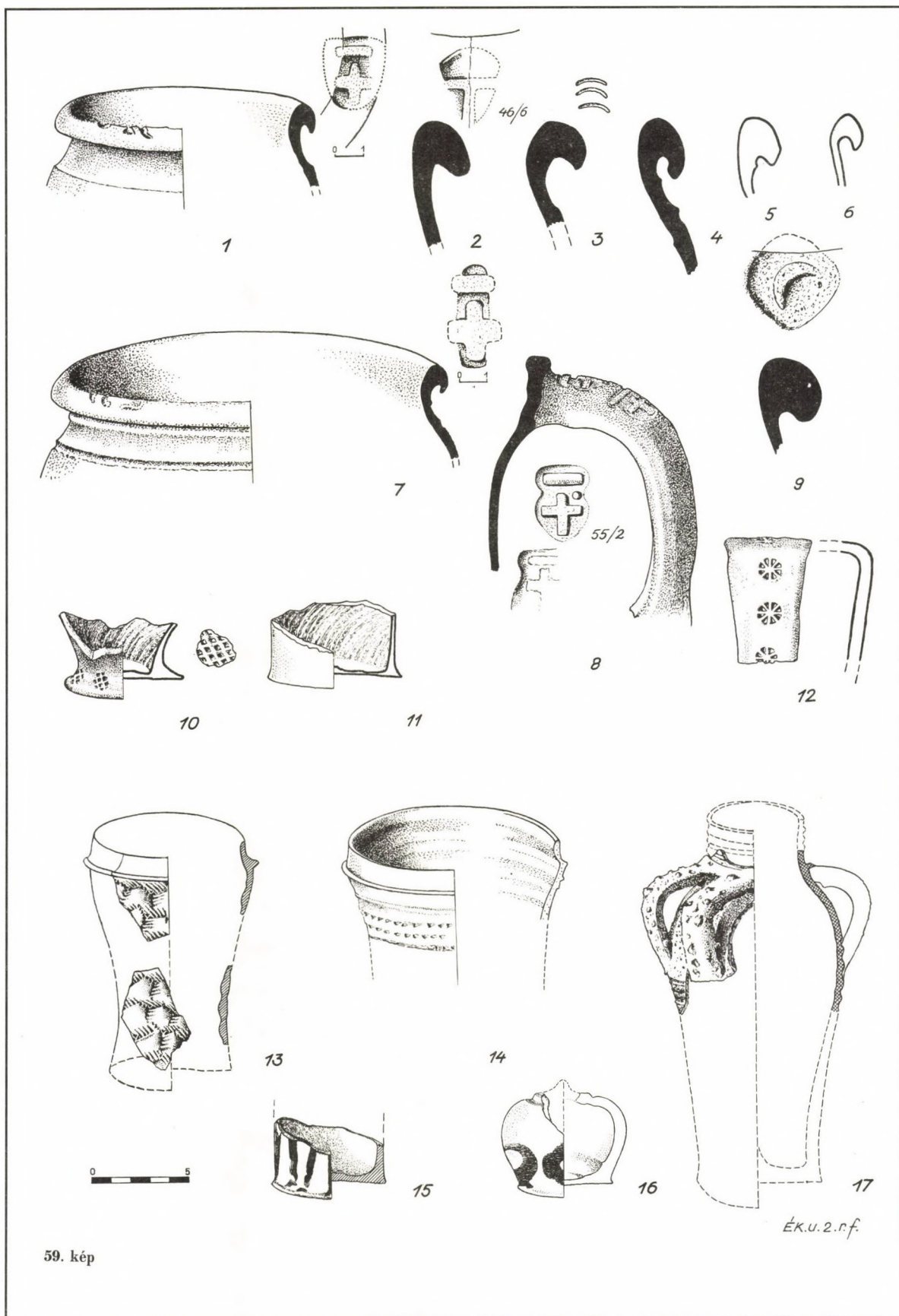

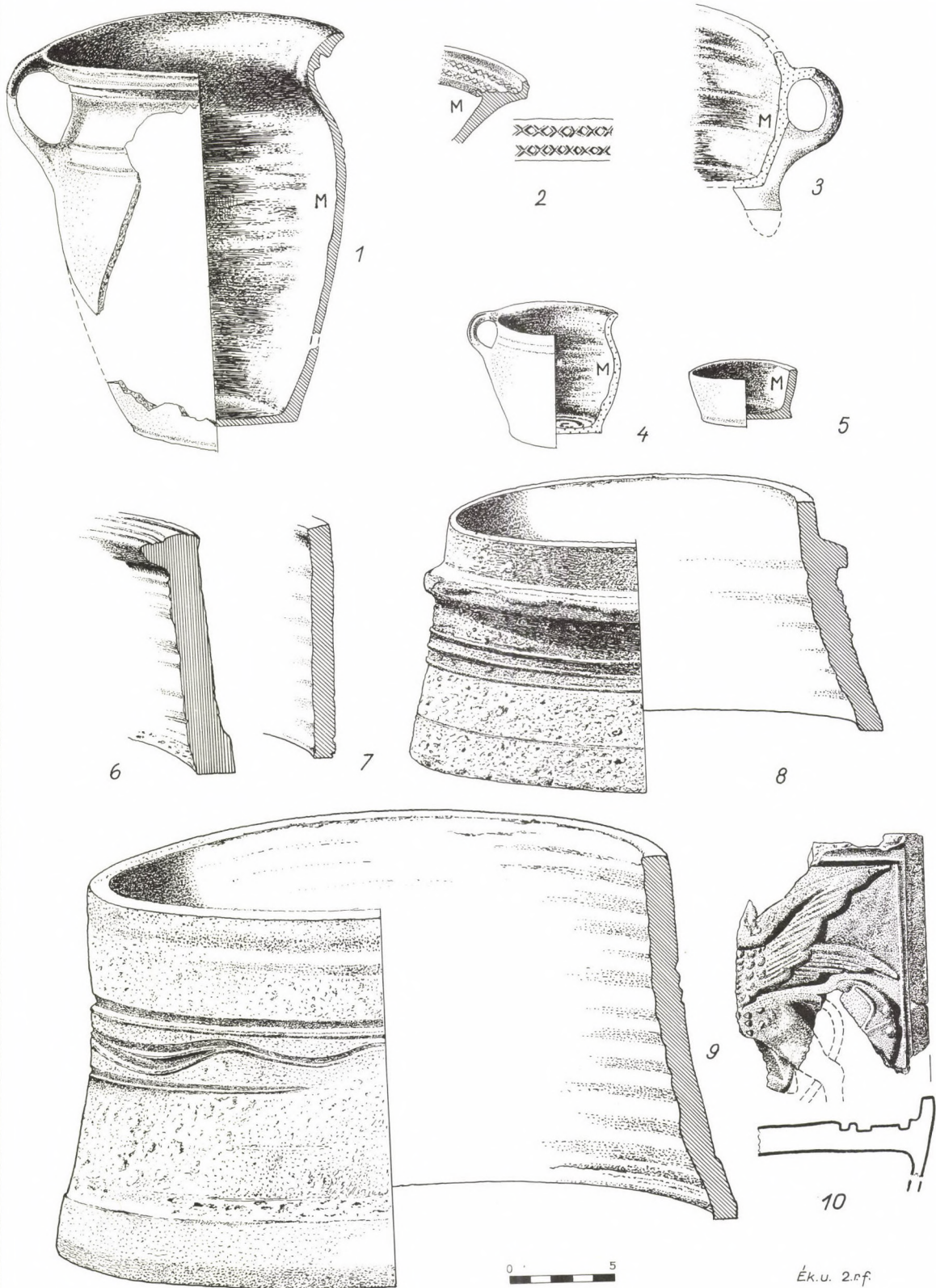
55. kép

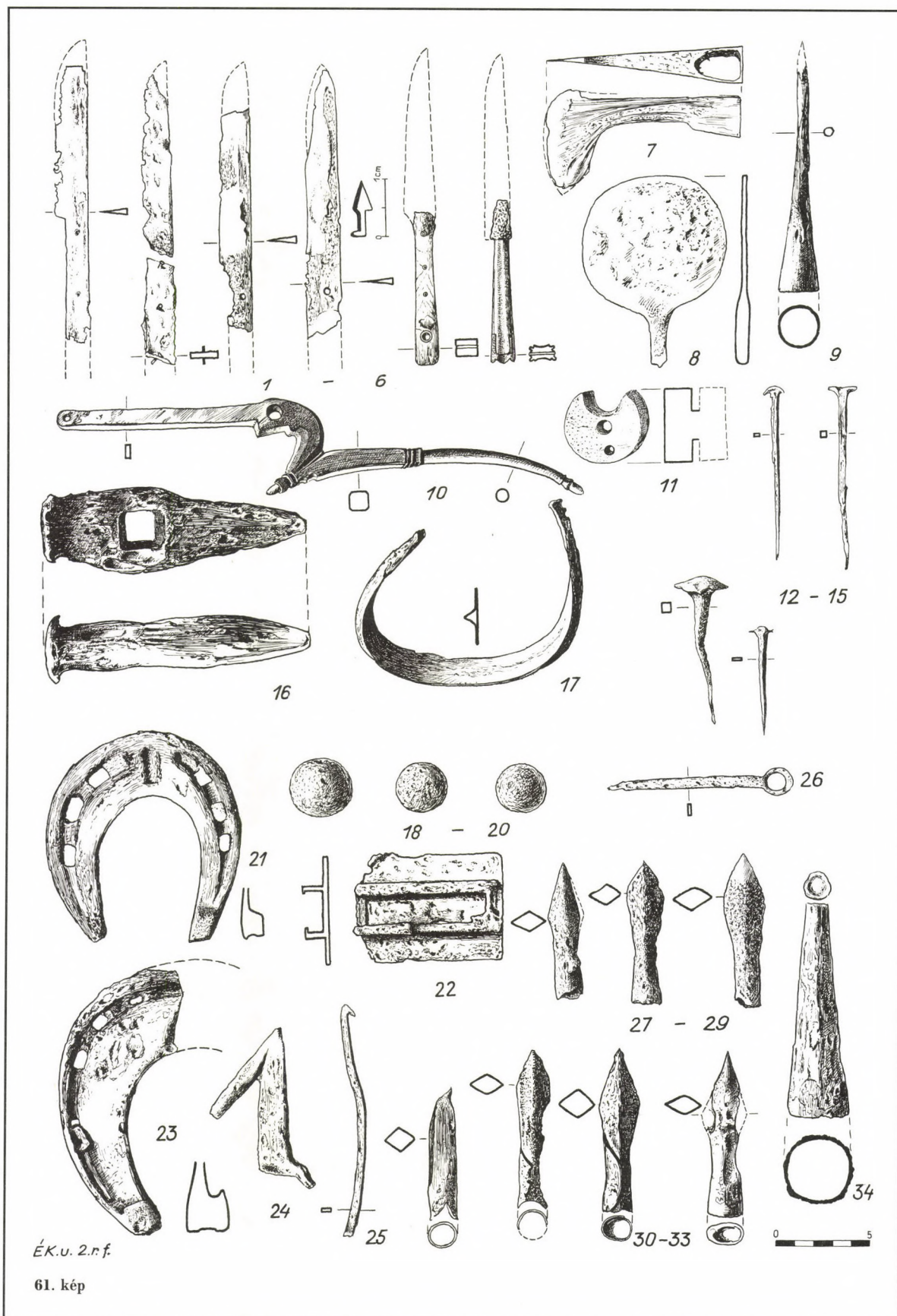

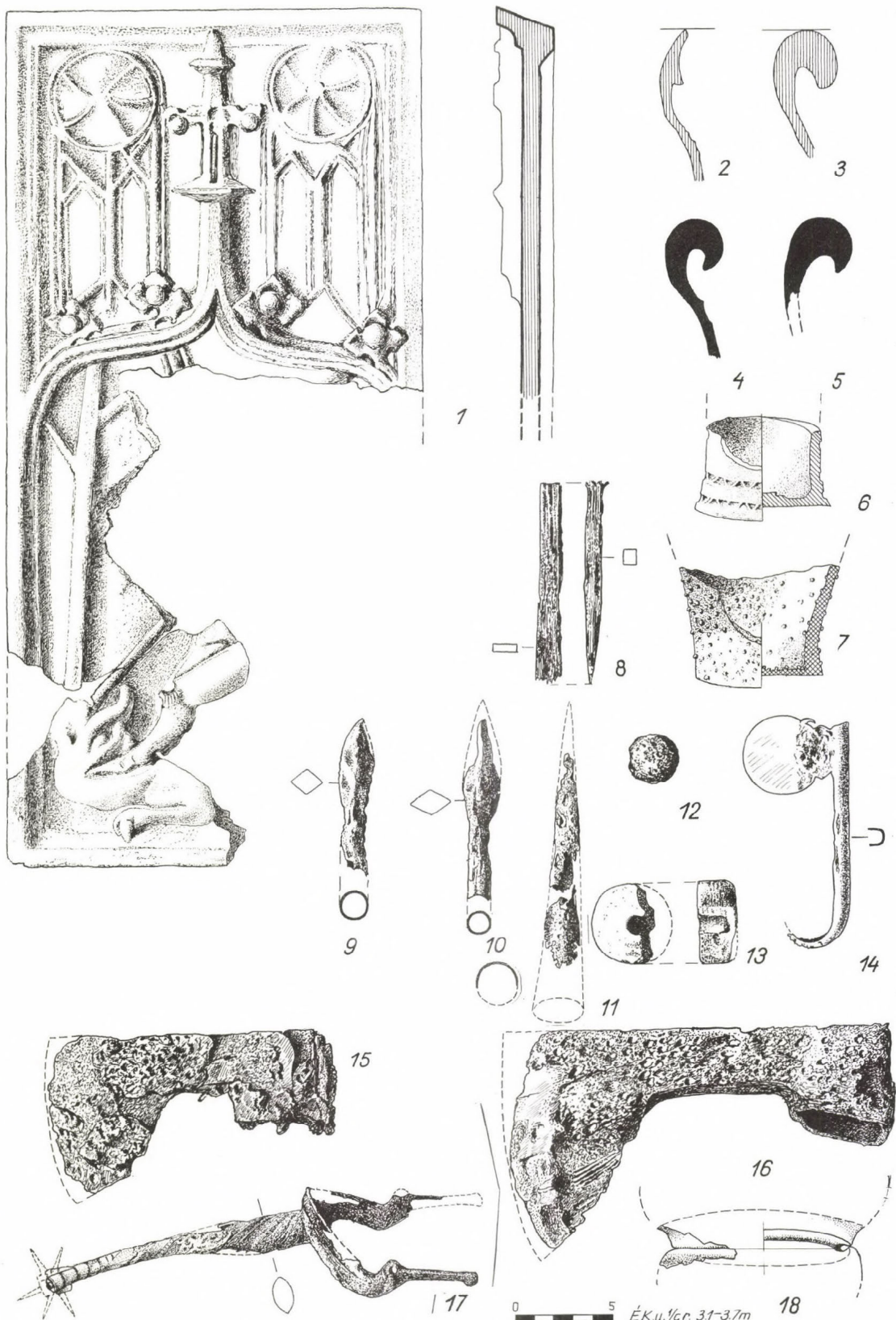

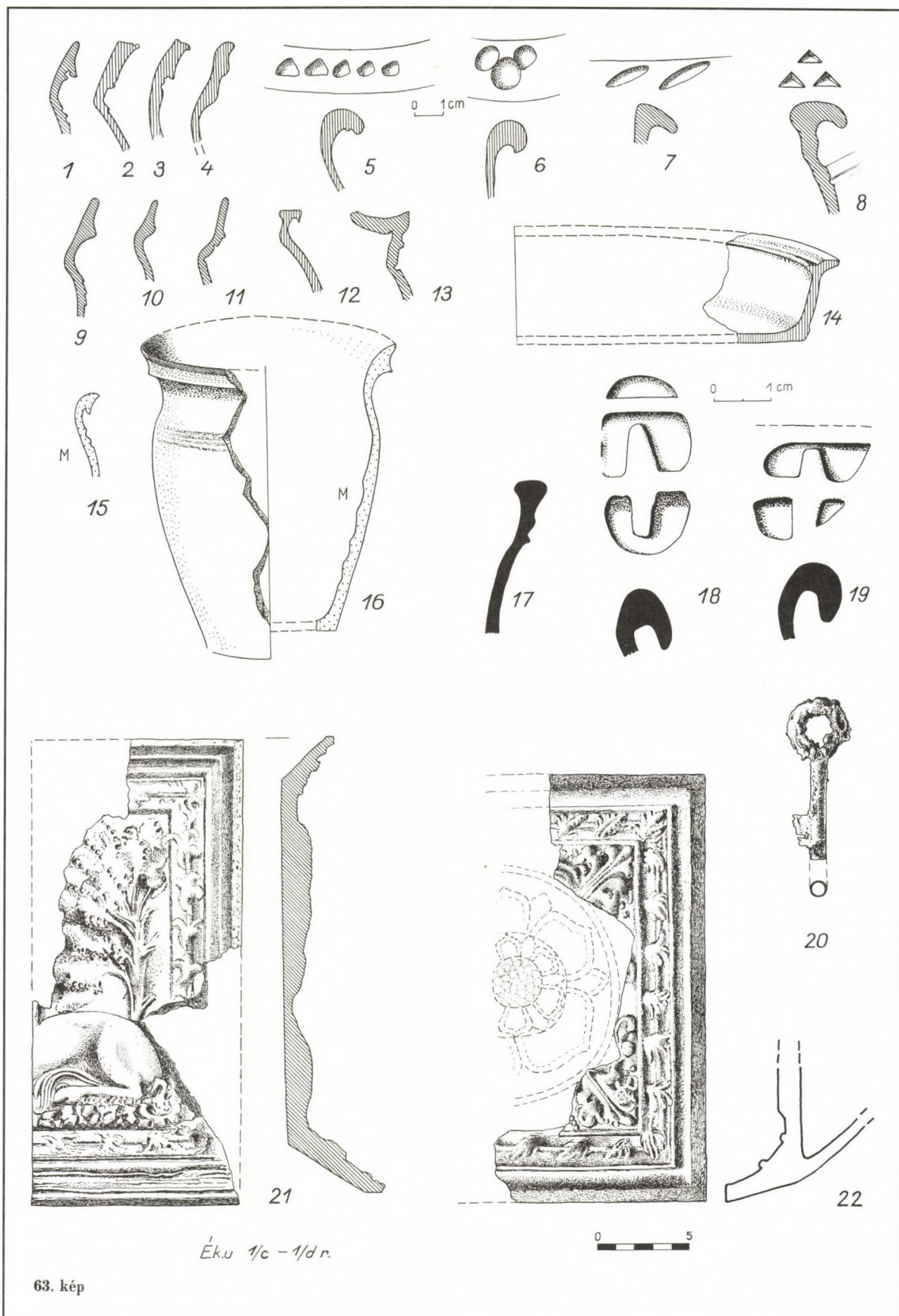

60. kép

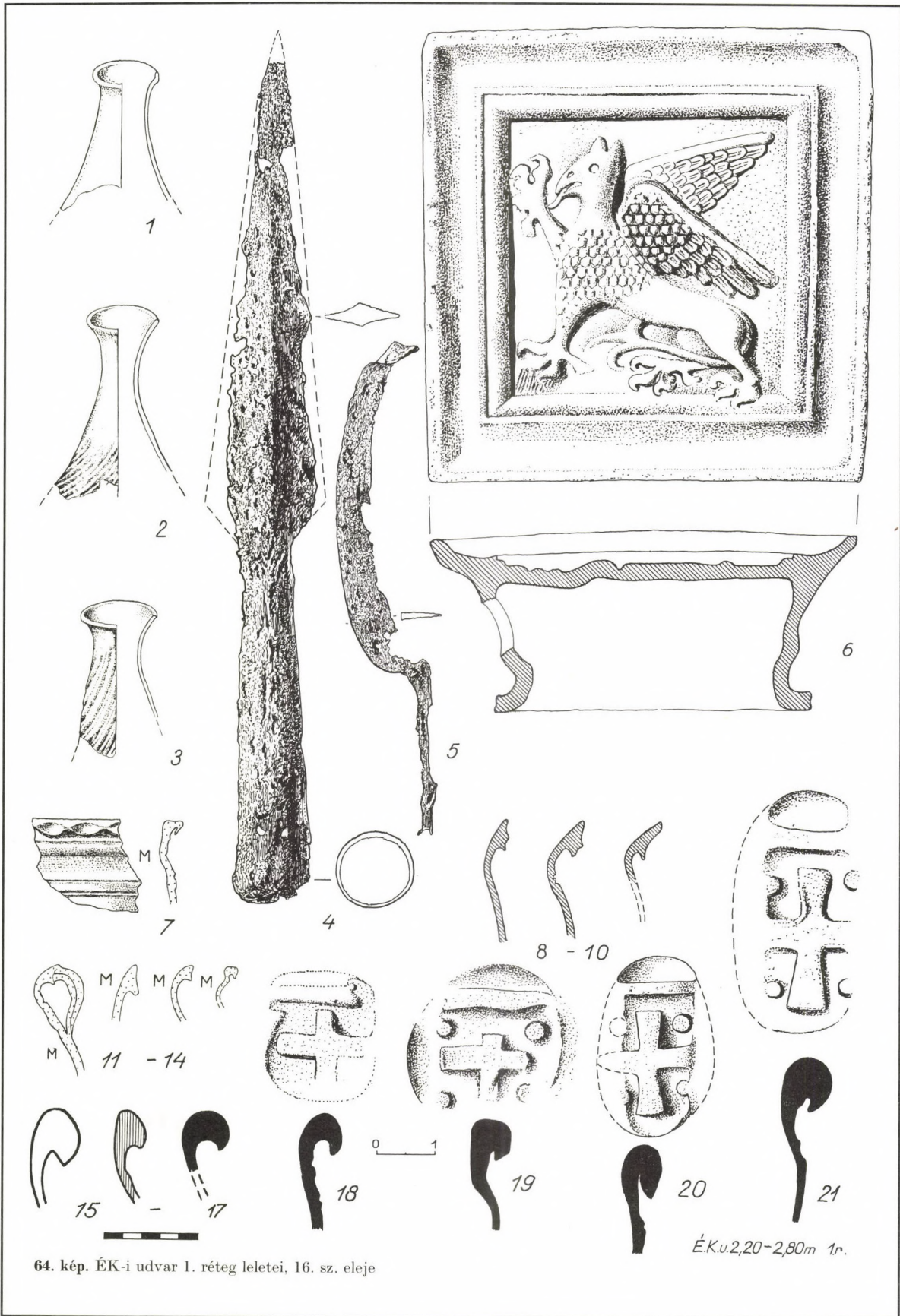

62—63. kép. ÉK-i udvar 1/c-d réteg leletei; 15. sz. vége—1532

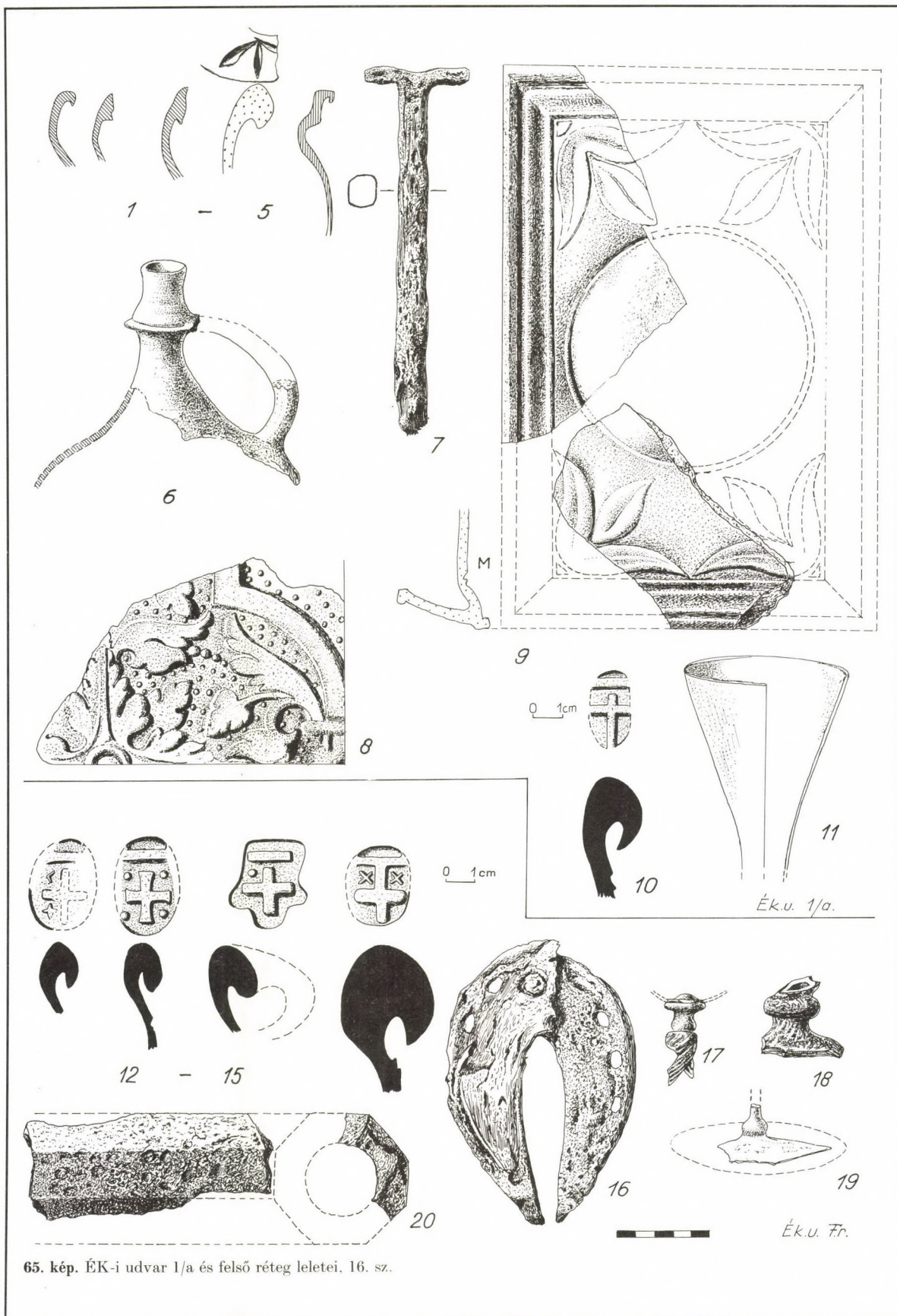

Éku 1/c - 1/d r.

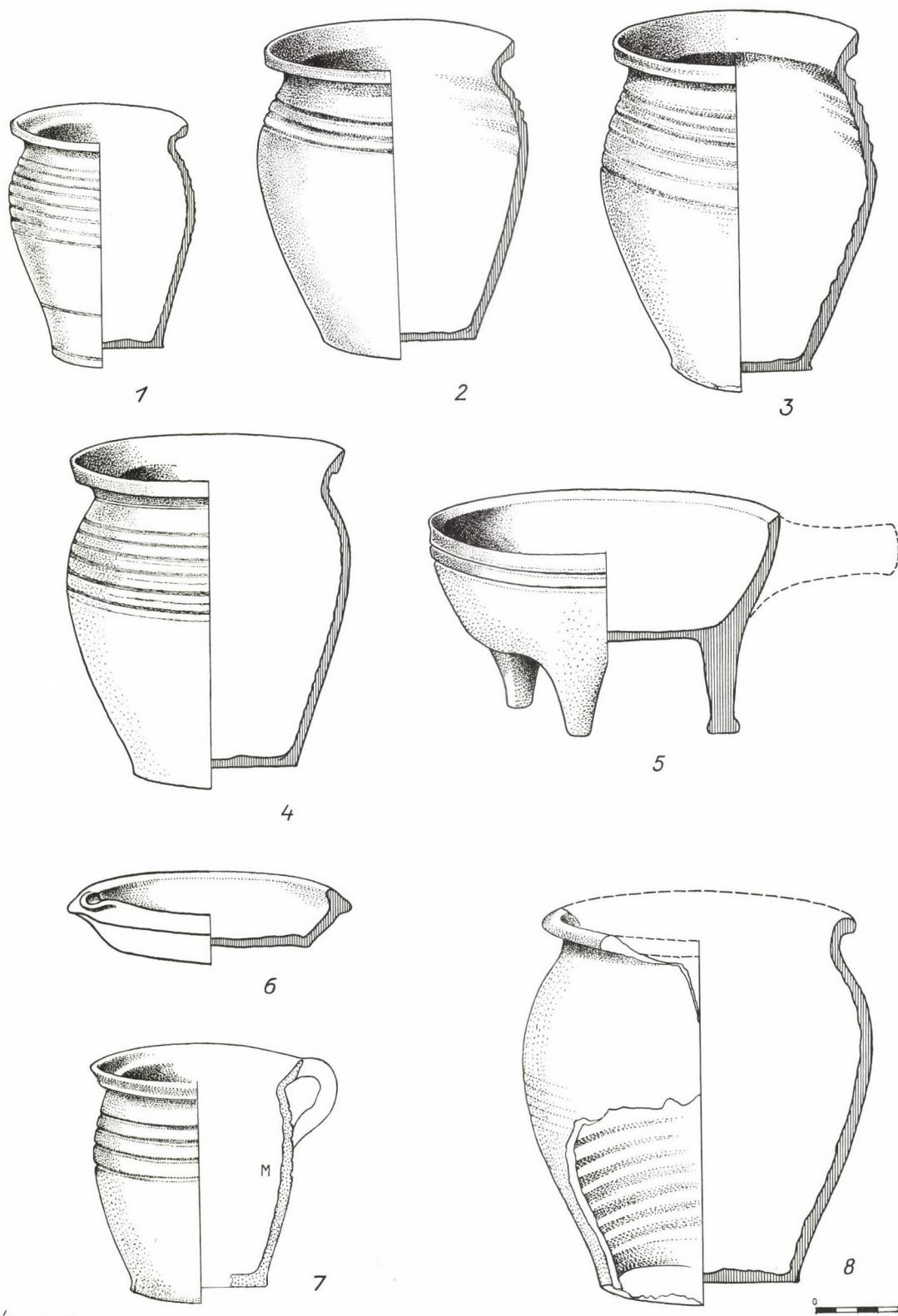
63. kép

64. kép. ÉK-i udvar 1. réteg leletei, 16. sz. eleje

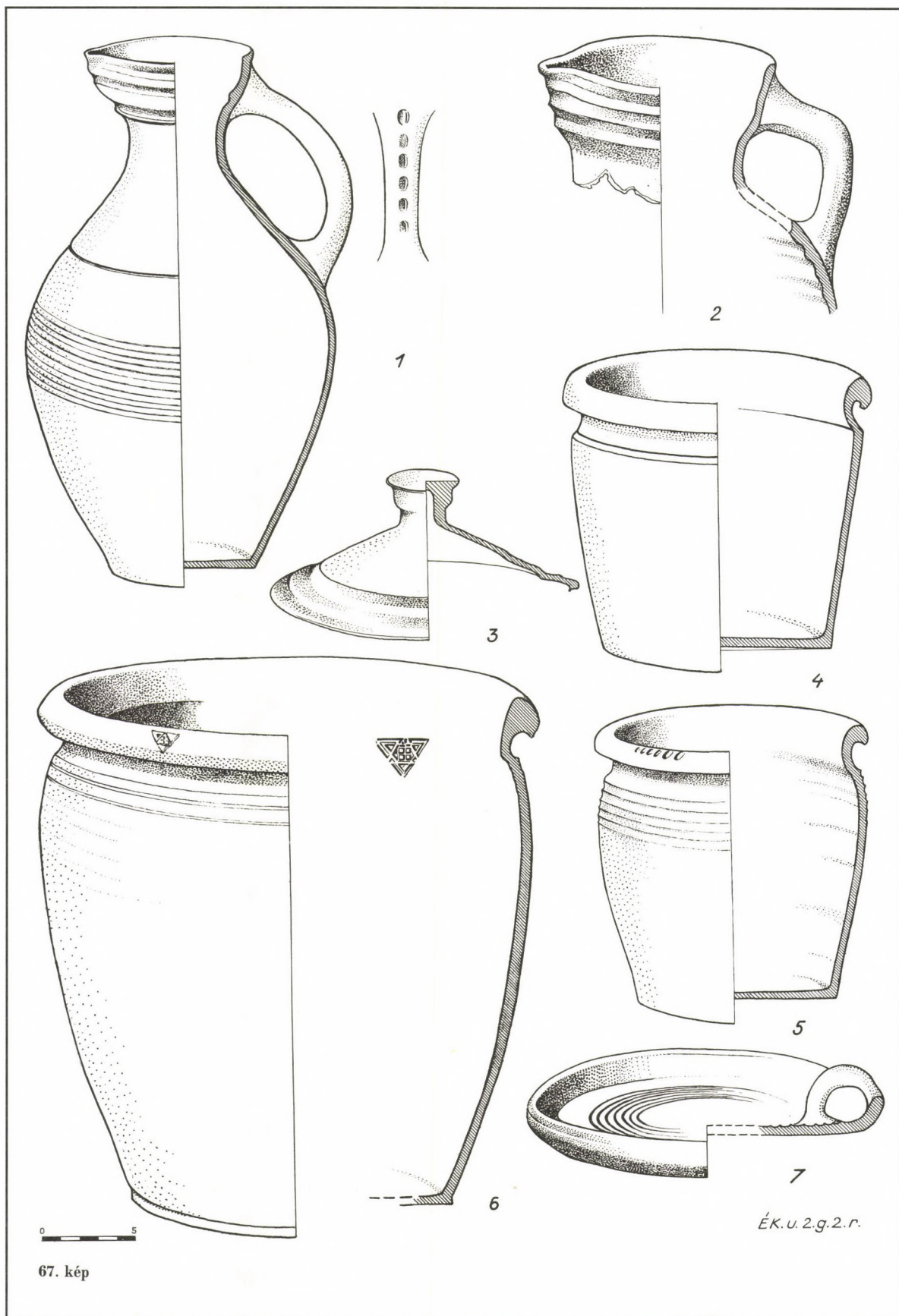

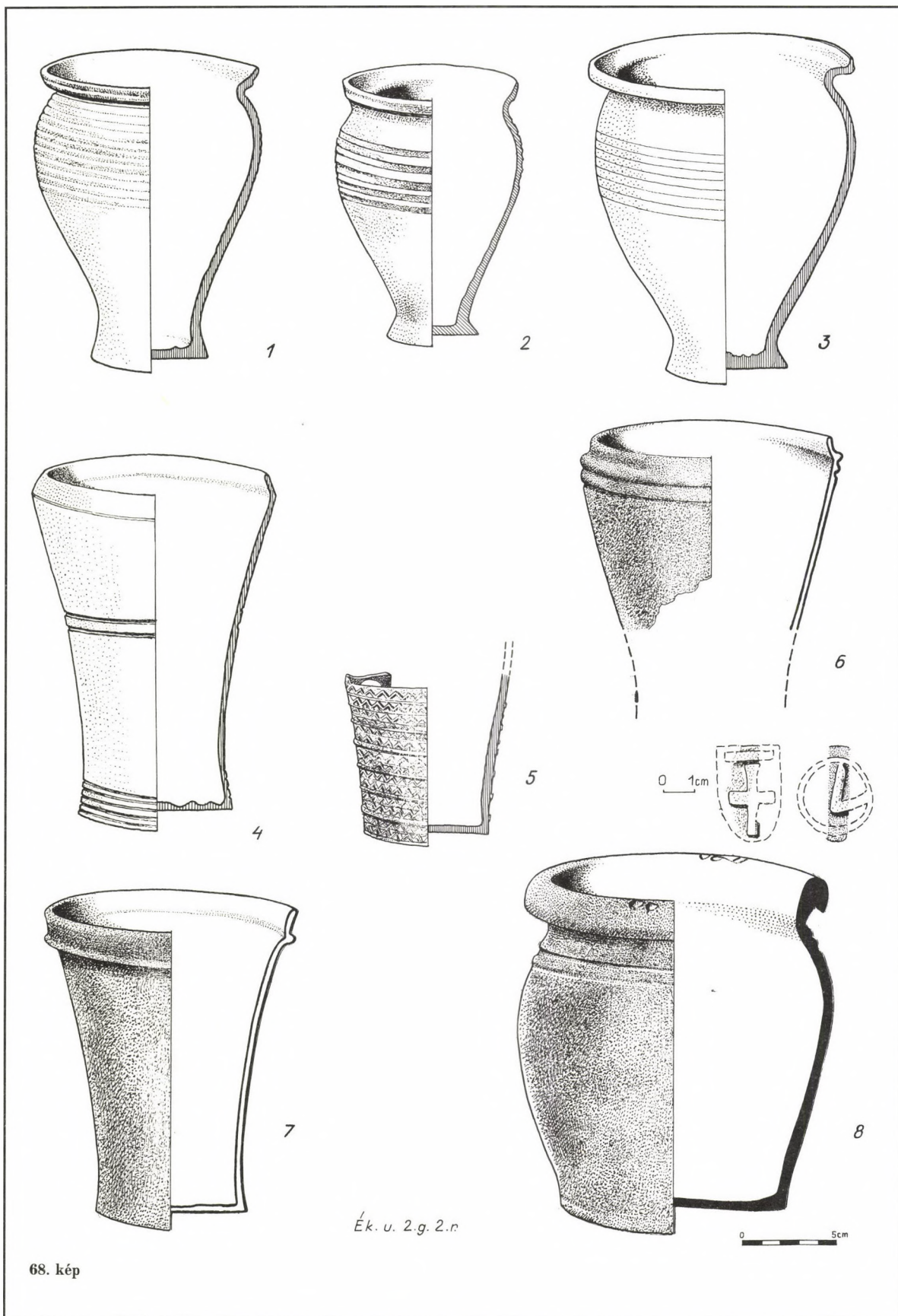
65. kép. ÉK-i udvar 1/a és felső réteg leletei, 16. sz.

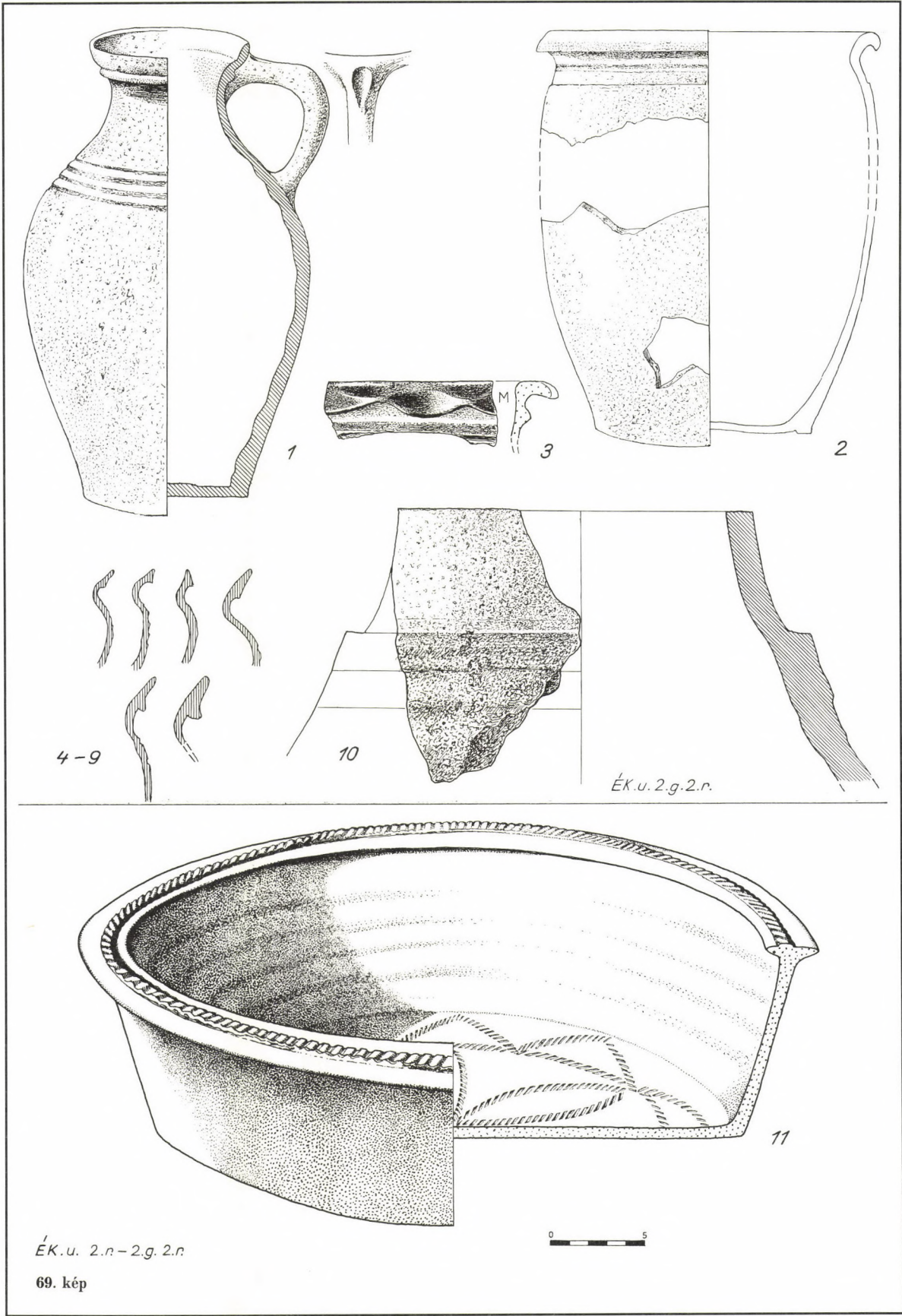
Ék.u.2g.2r

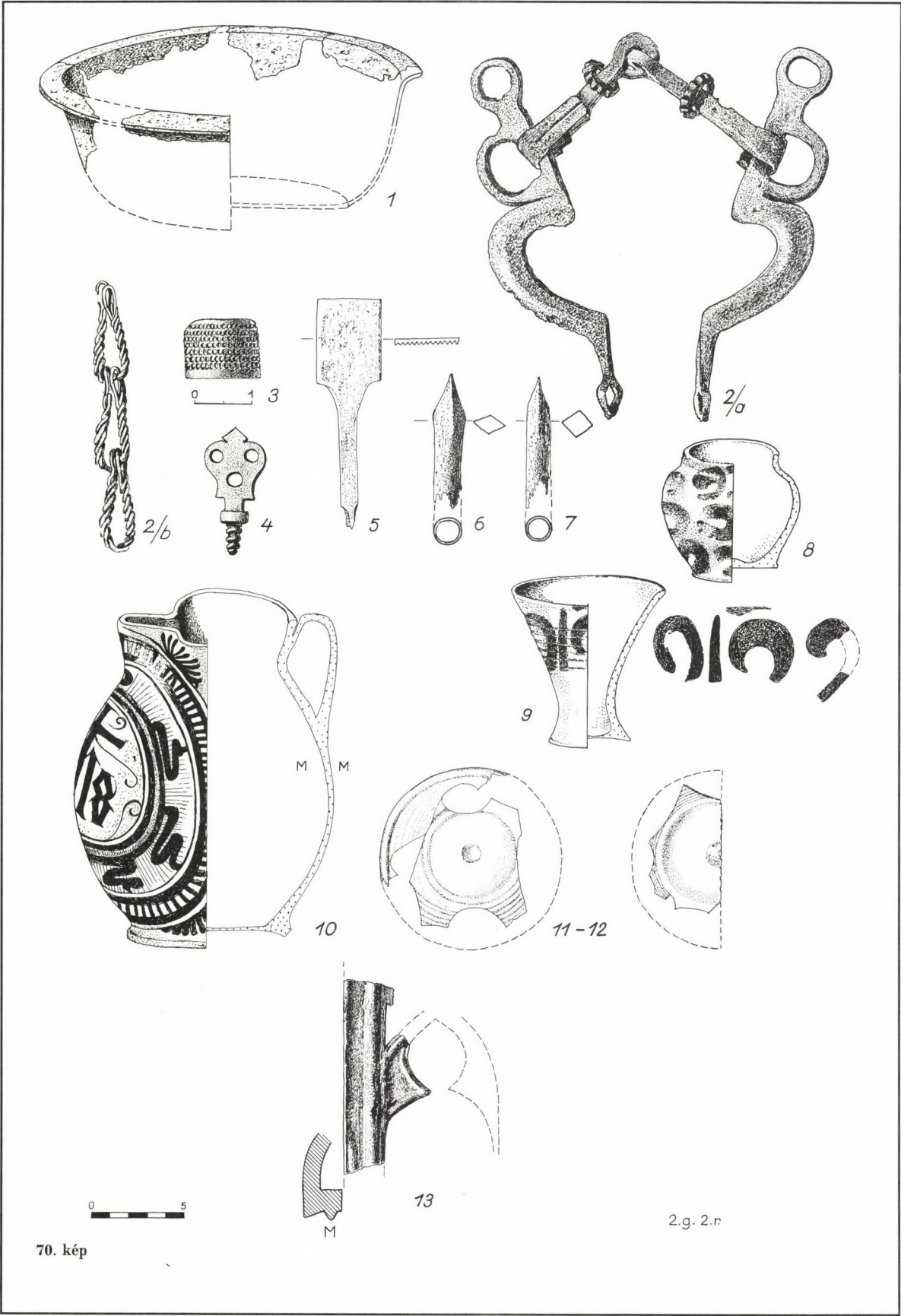
66—70. kép. Ék-i udvar 2. gödör 2. réteg leletei; 15. sz. második fele

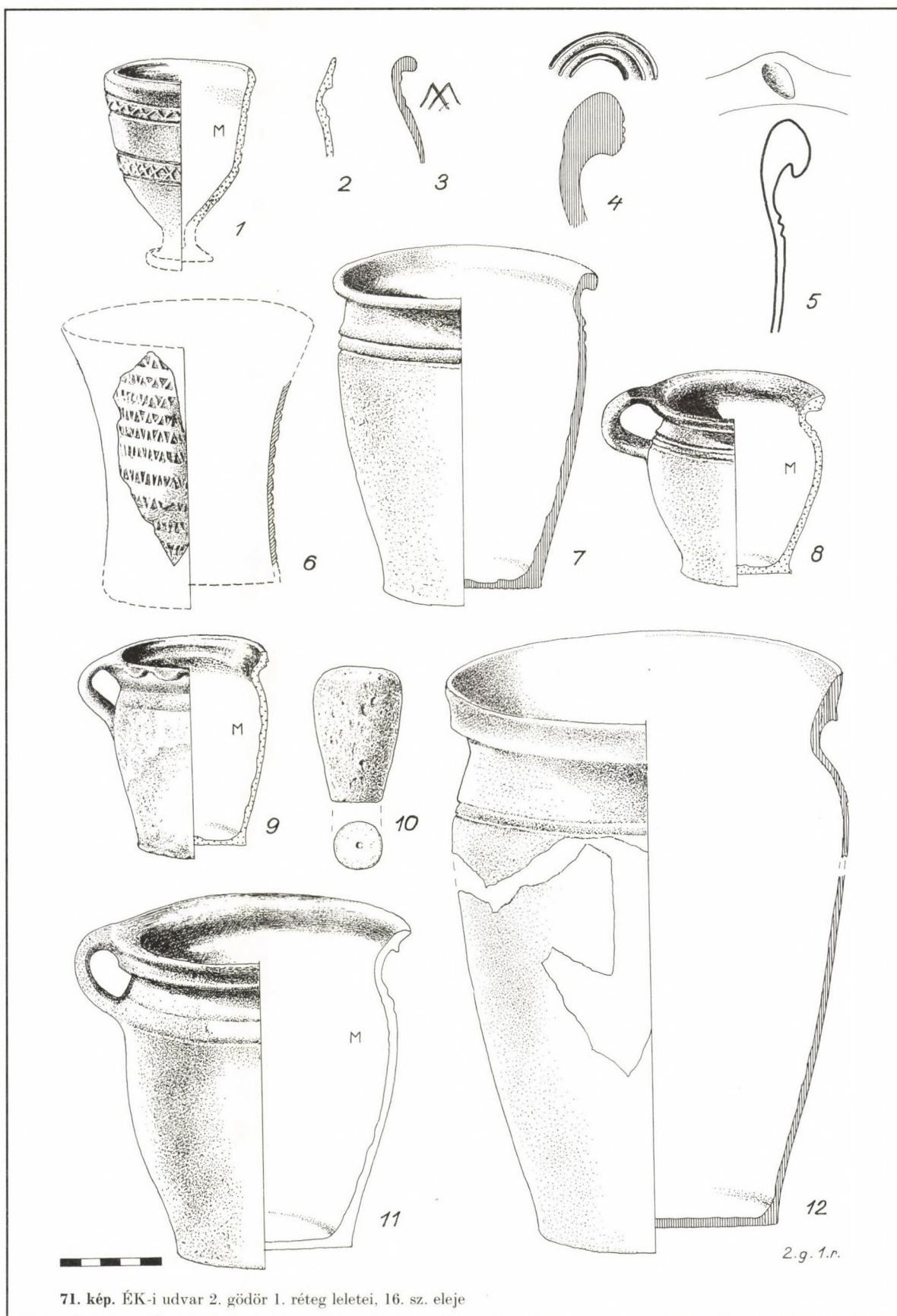

68. kép

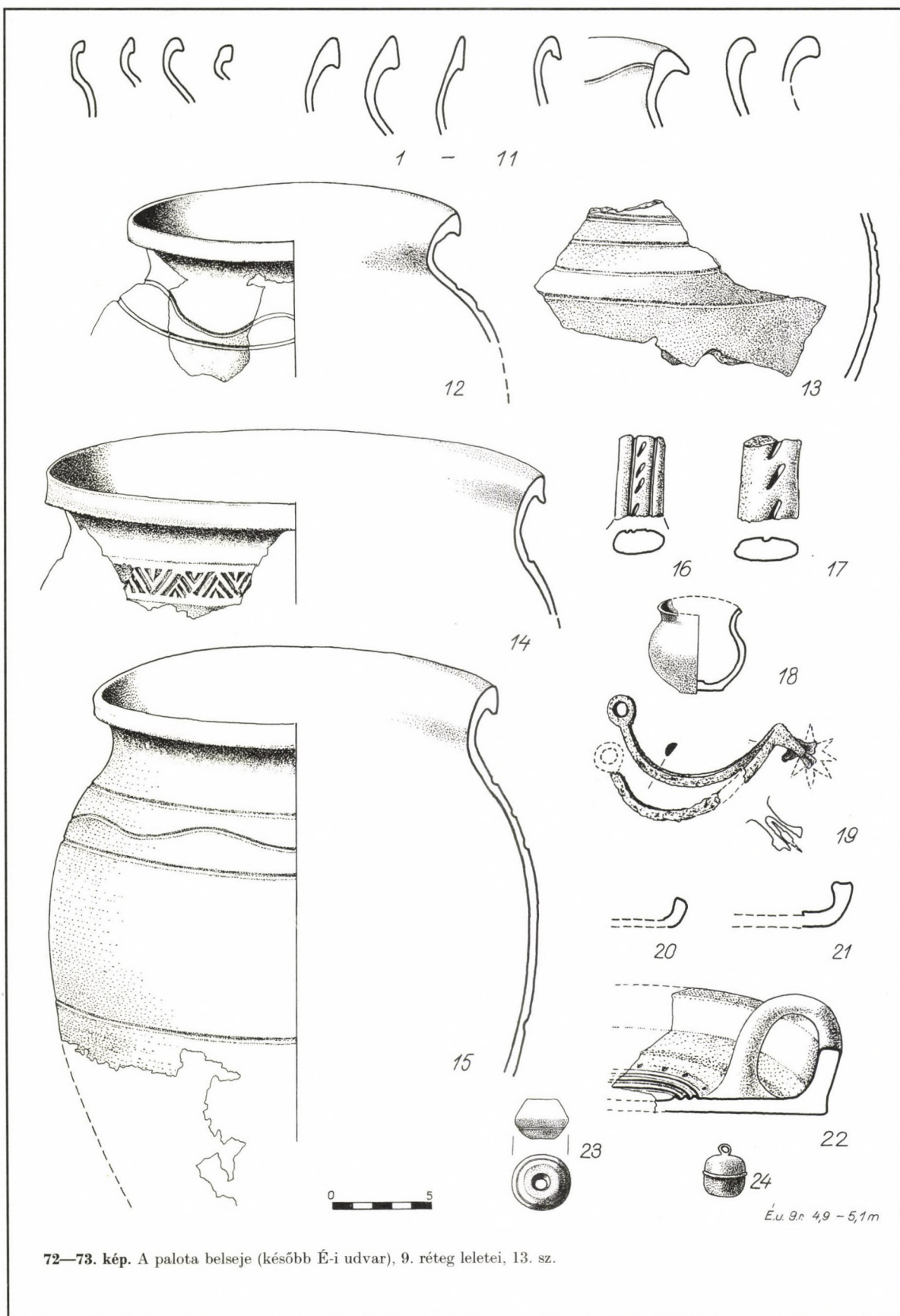

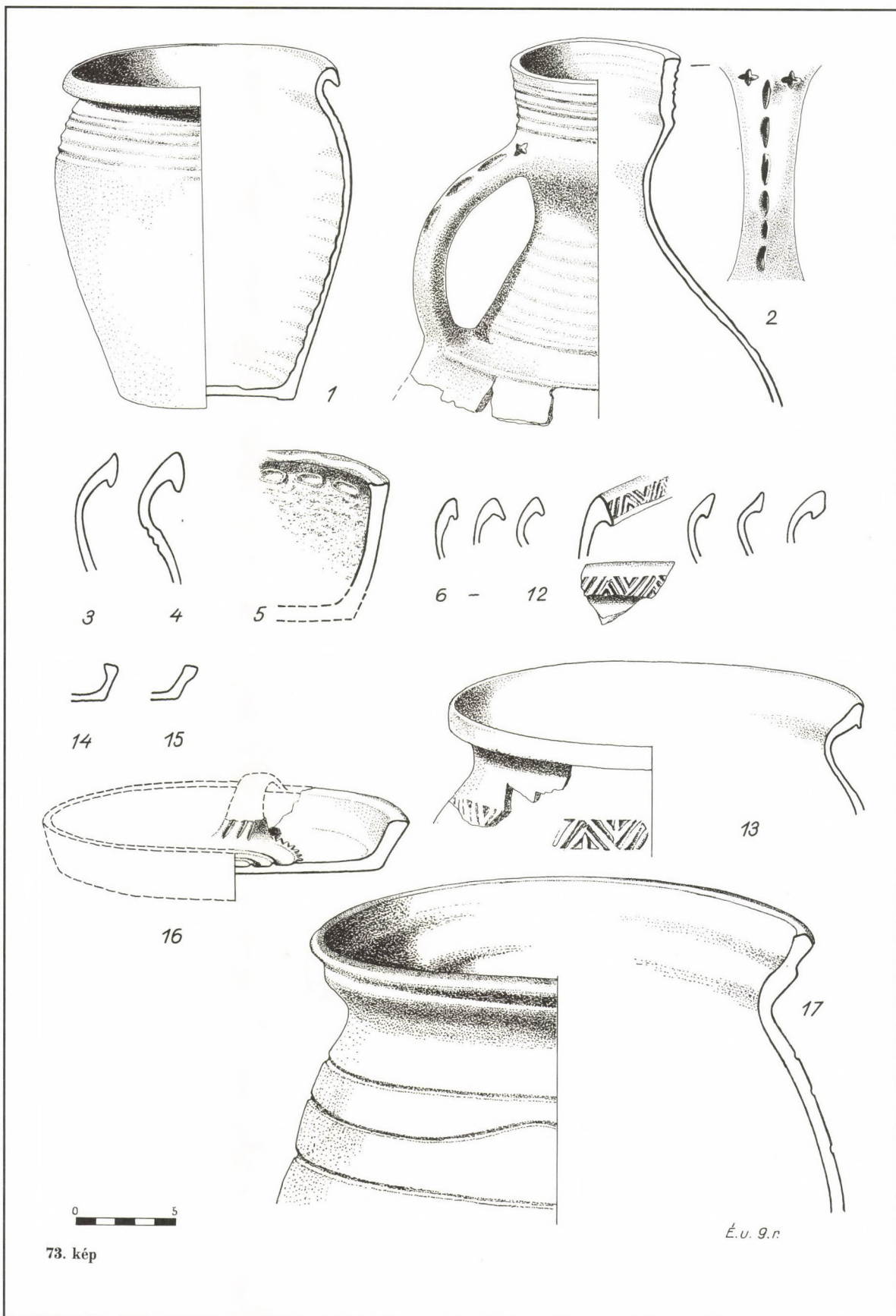

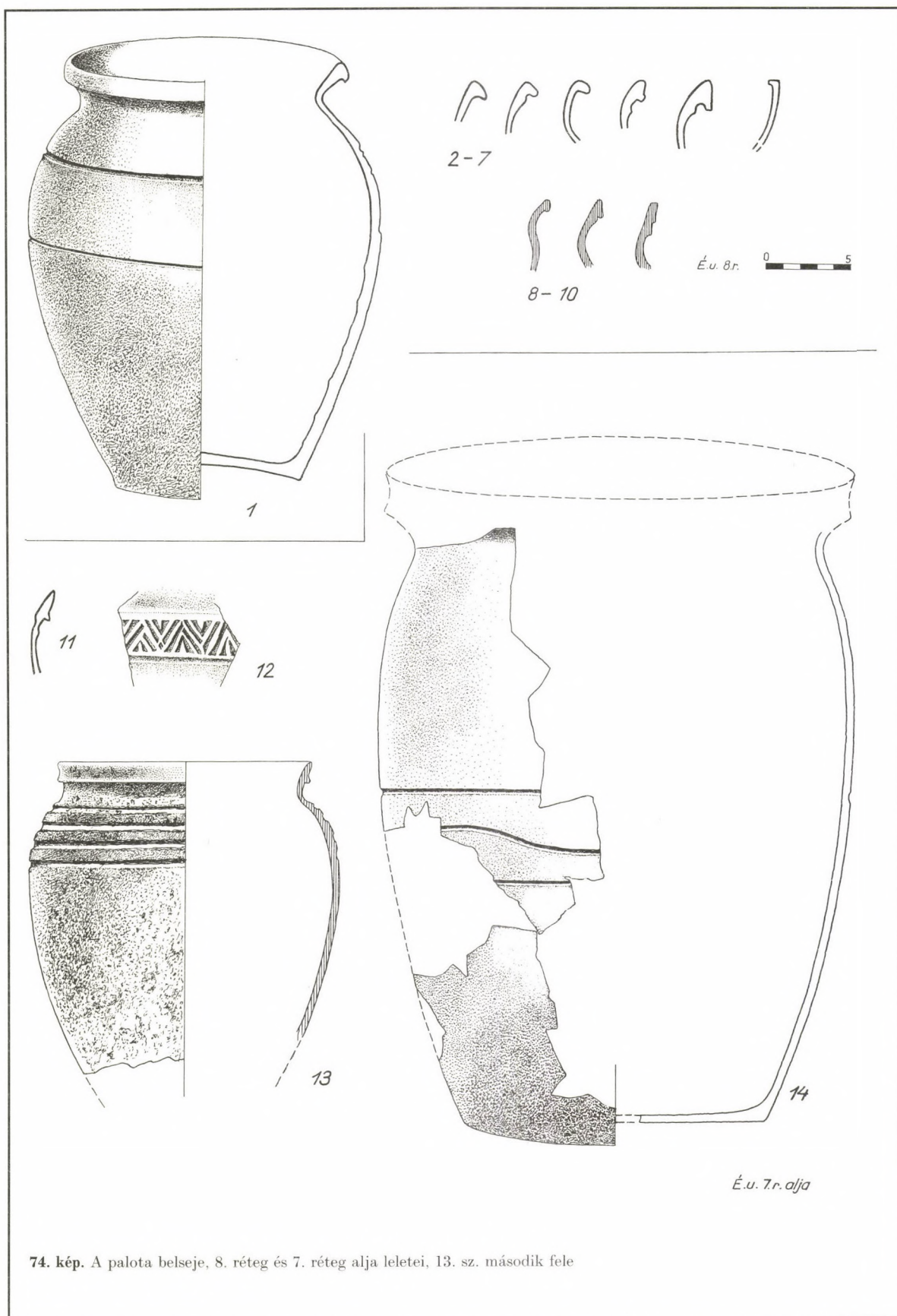
70. kép

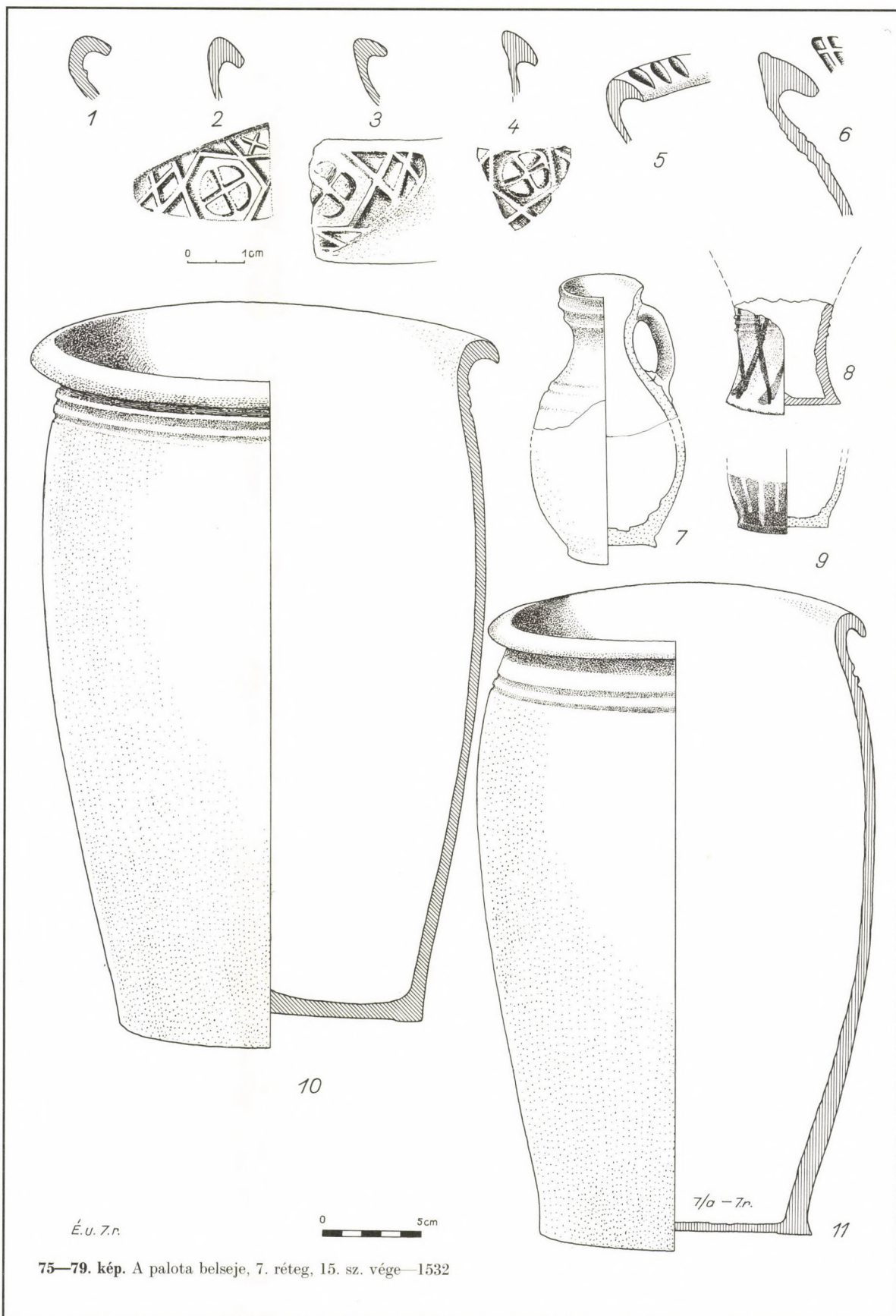
71. kép. ÉK-i udvar 2. gödör 1. réteg leletei, 16. sz. eleje

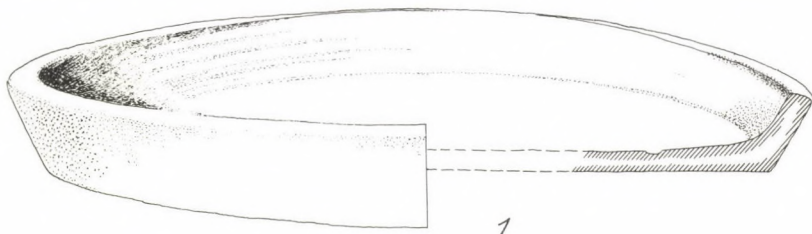

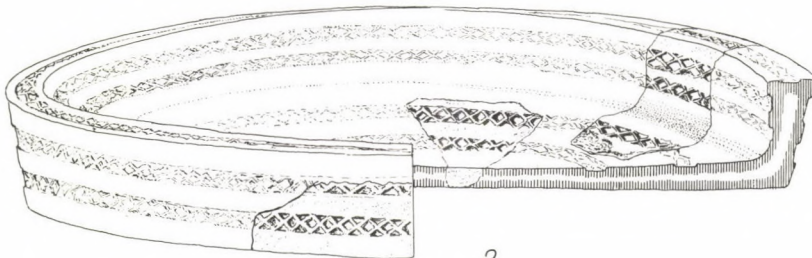

74. kép. A palota belseje, 8. réteg és 7. réteg alja leletei, 13. sz. második fele

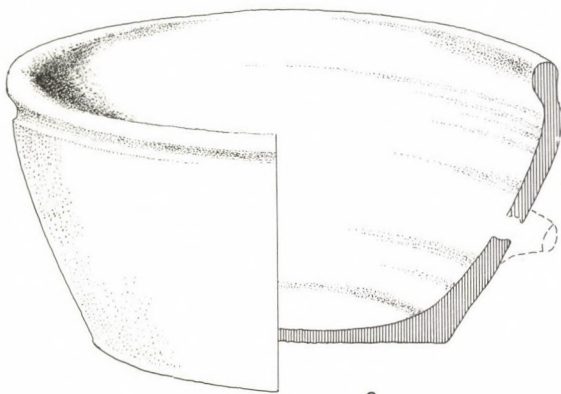

1

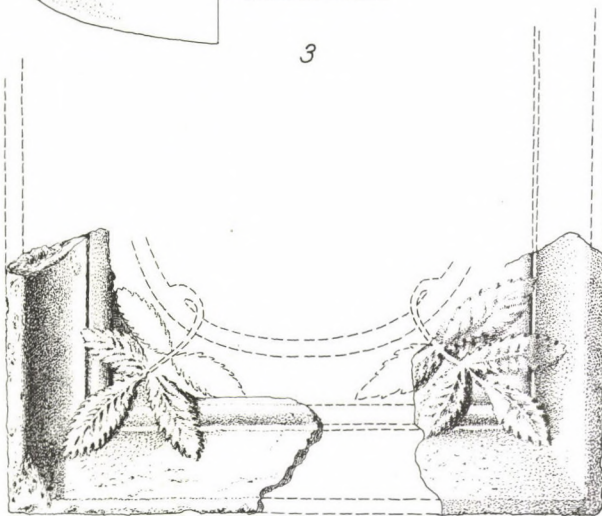
2

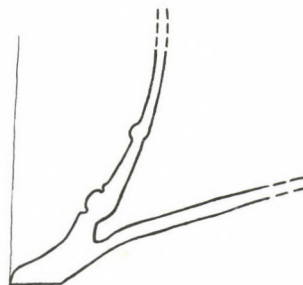
3

4

5

0 5

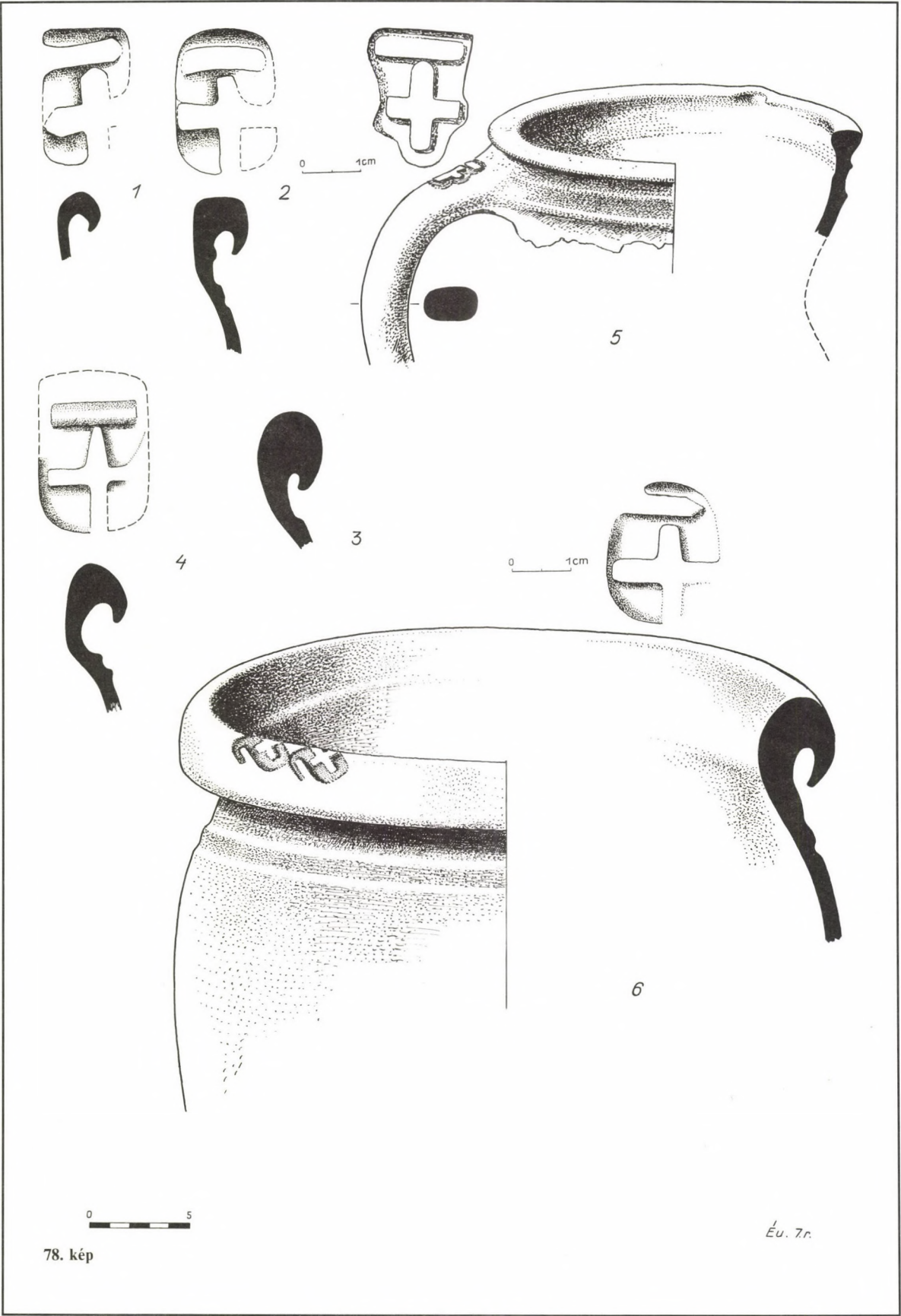
76. kép

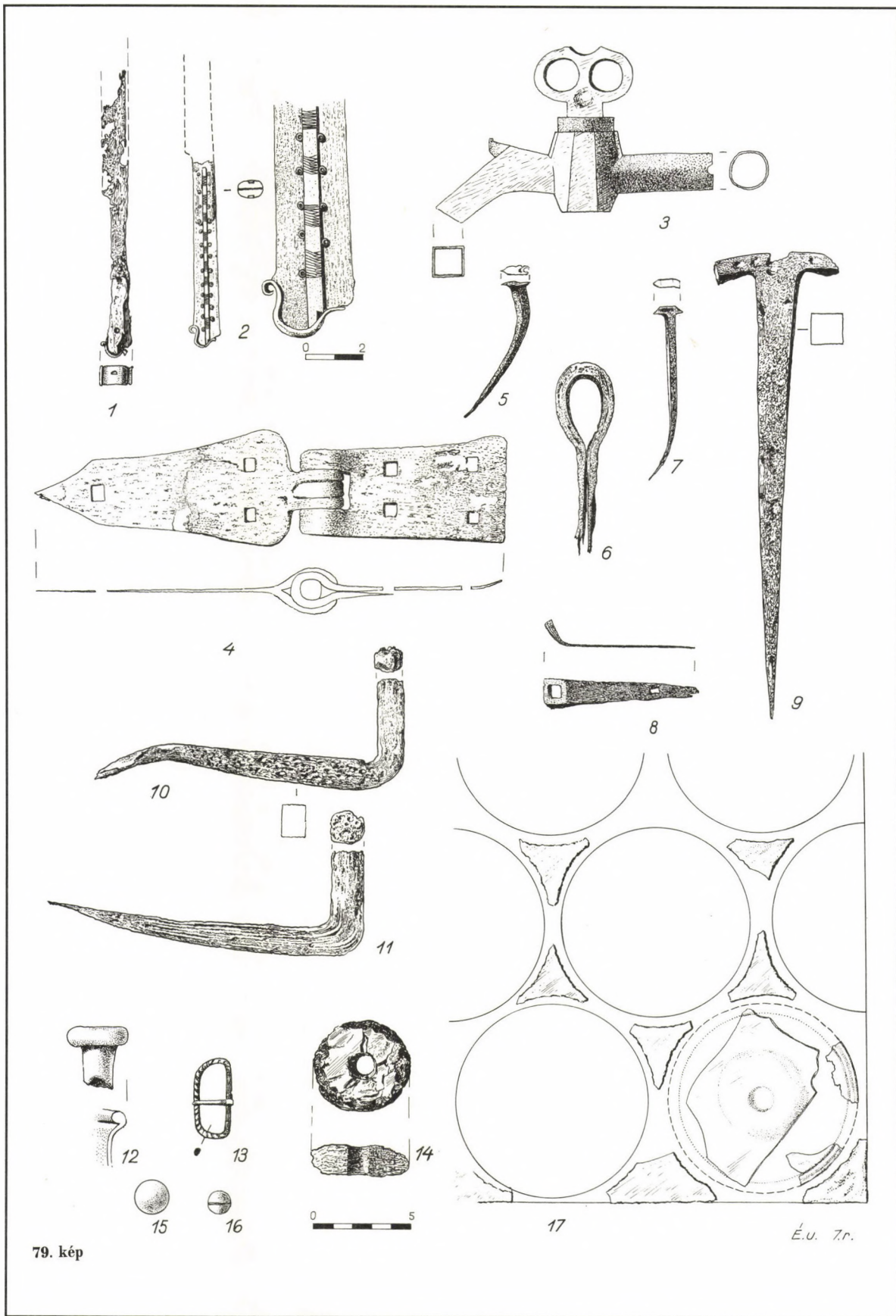
Kőszeg, Vár É.u. 7.r.

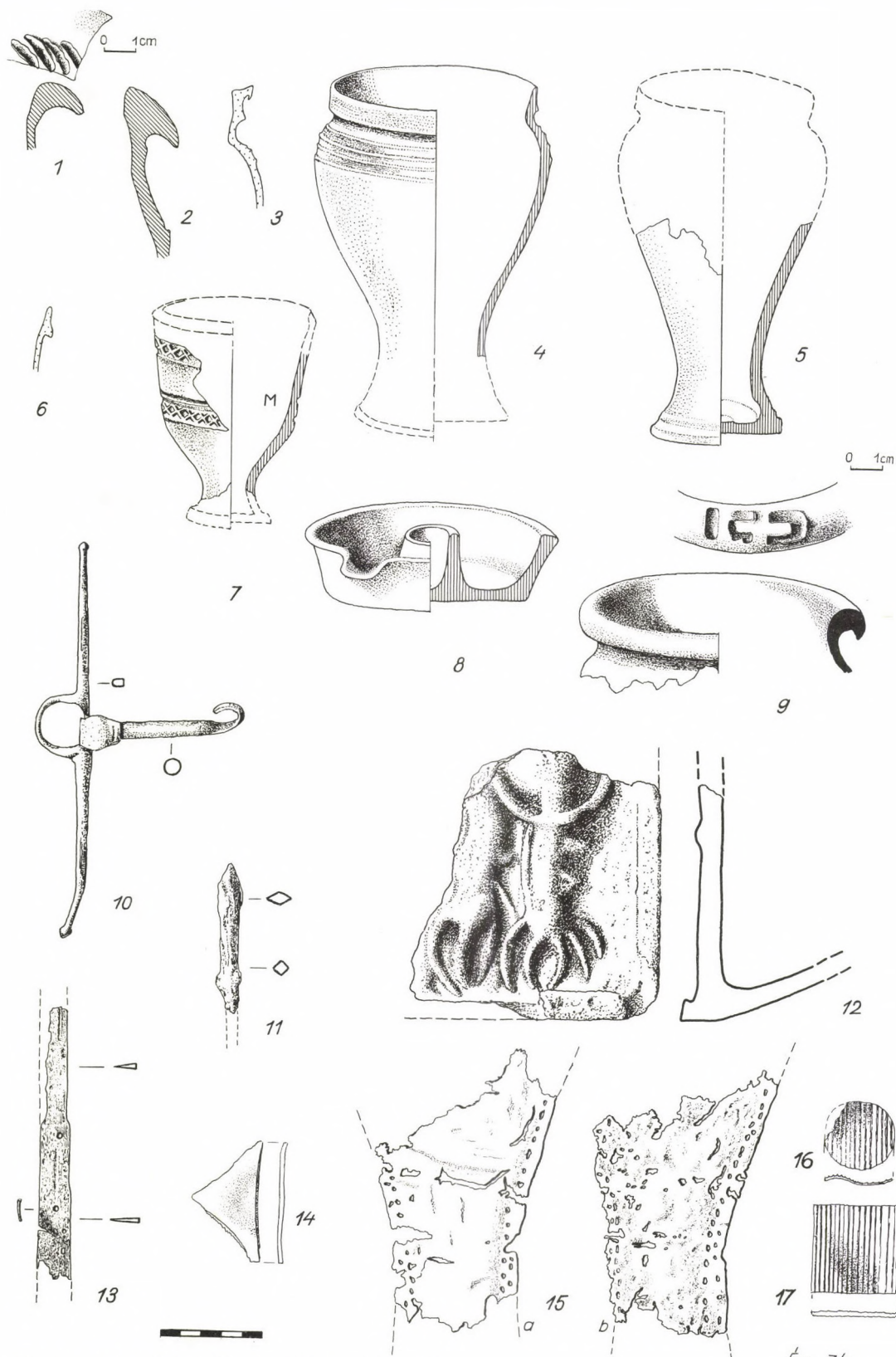

77. kép

Éu. 7.c

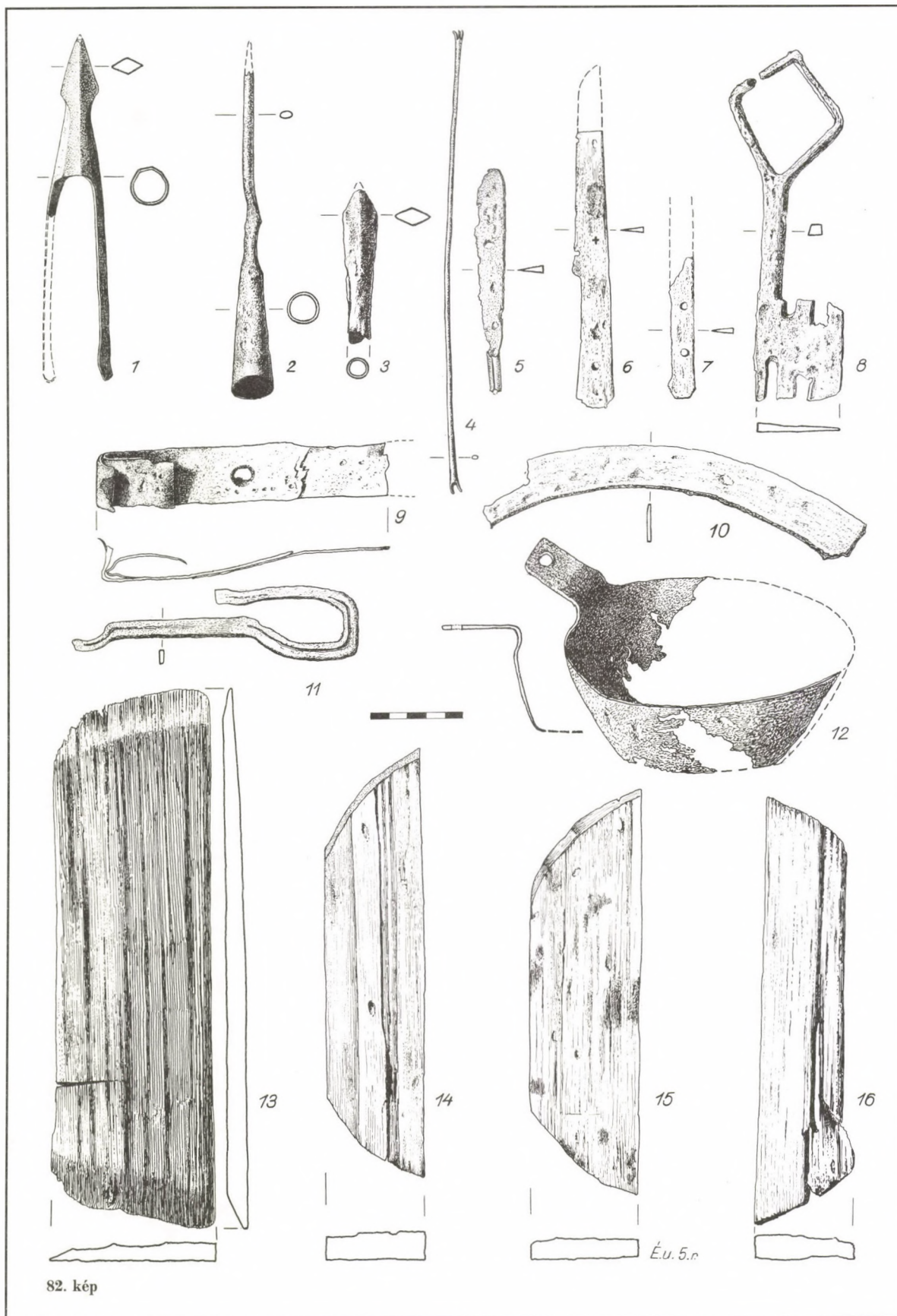

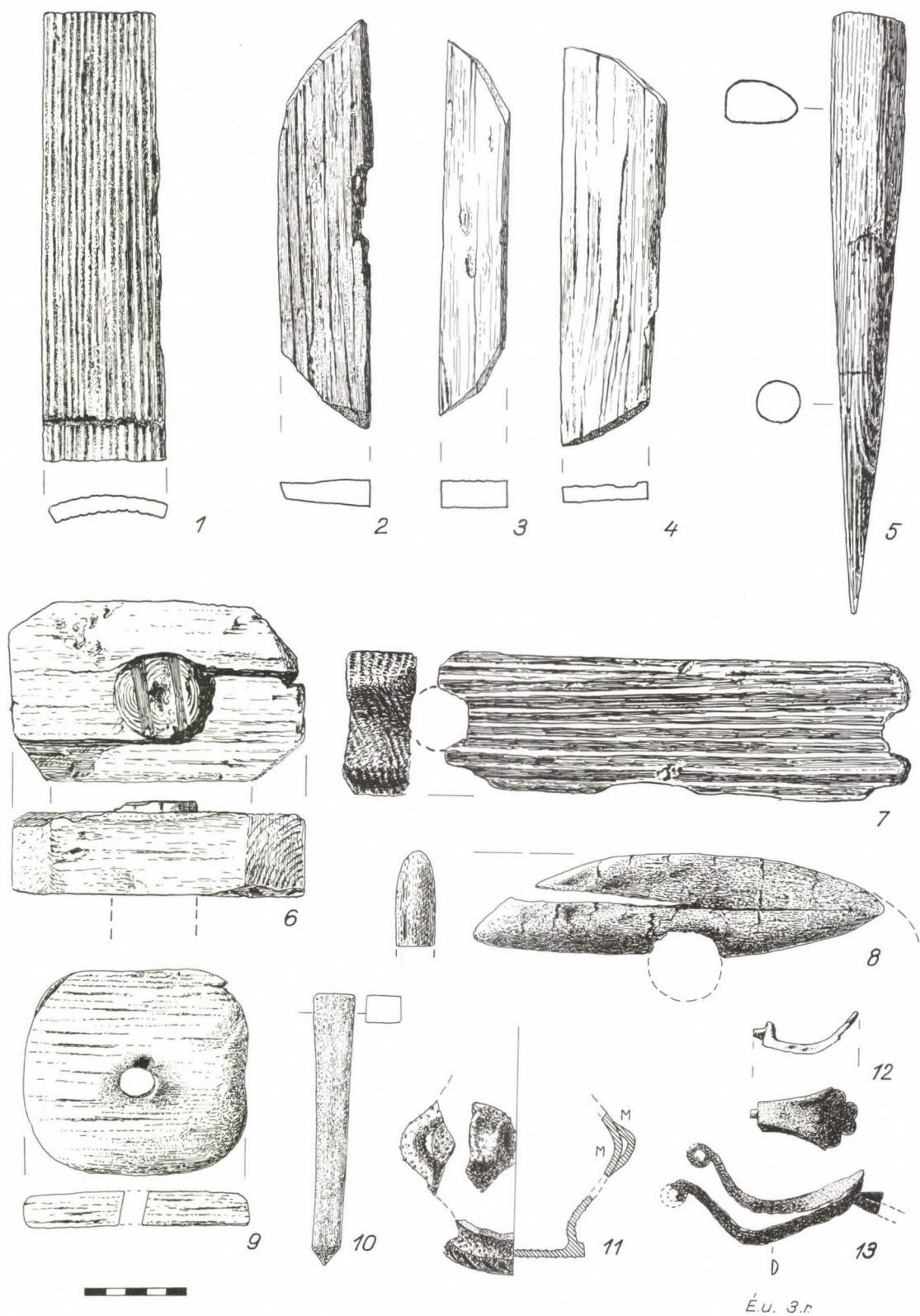
80. kép. A palota belseje, 7/a réteg, 15. sz.—16. sz. eleje

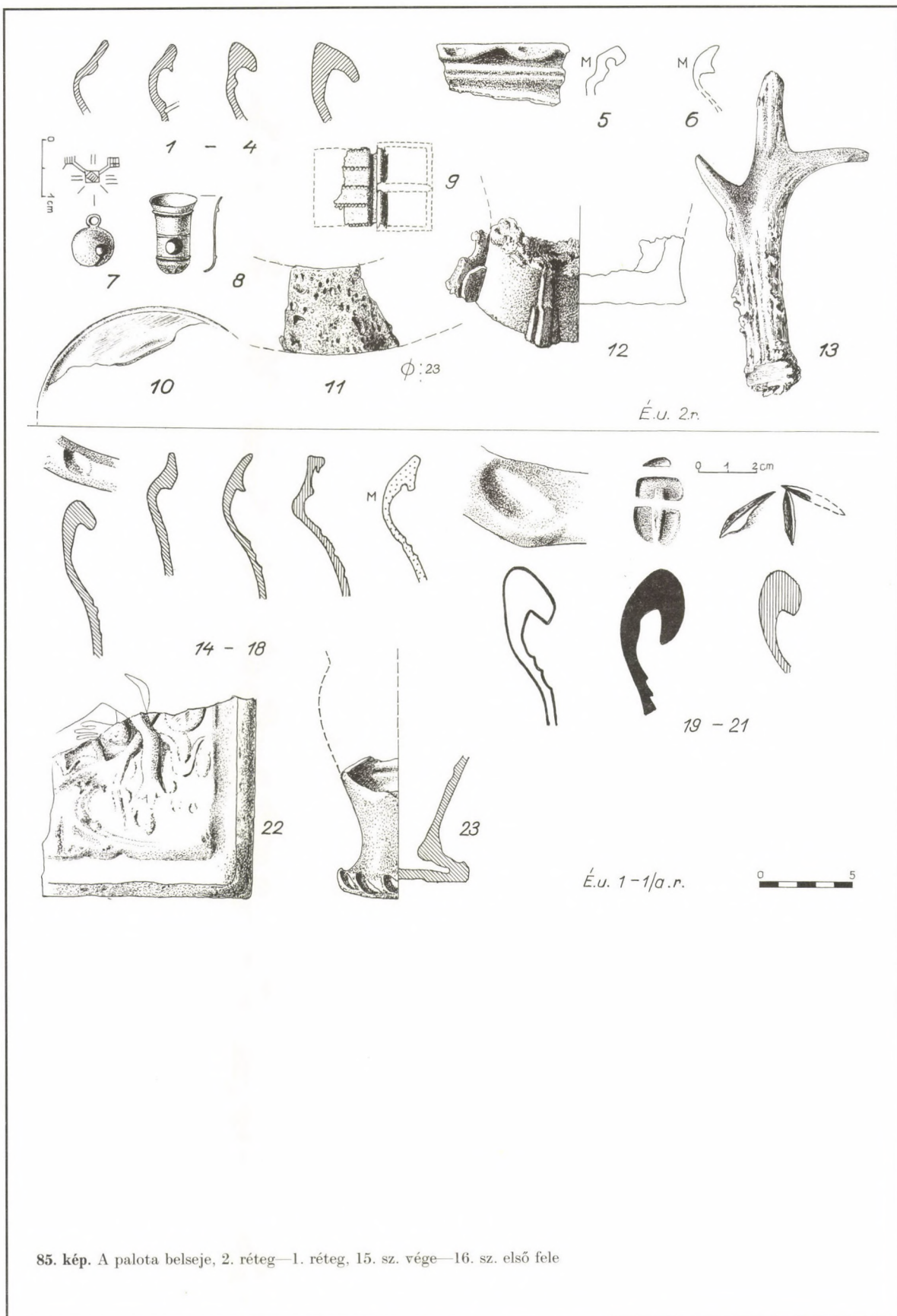

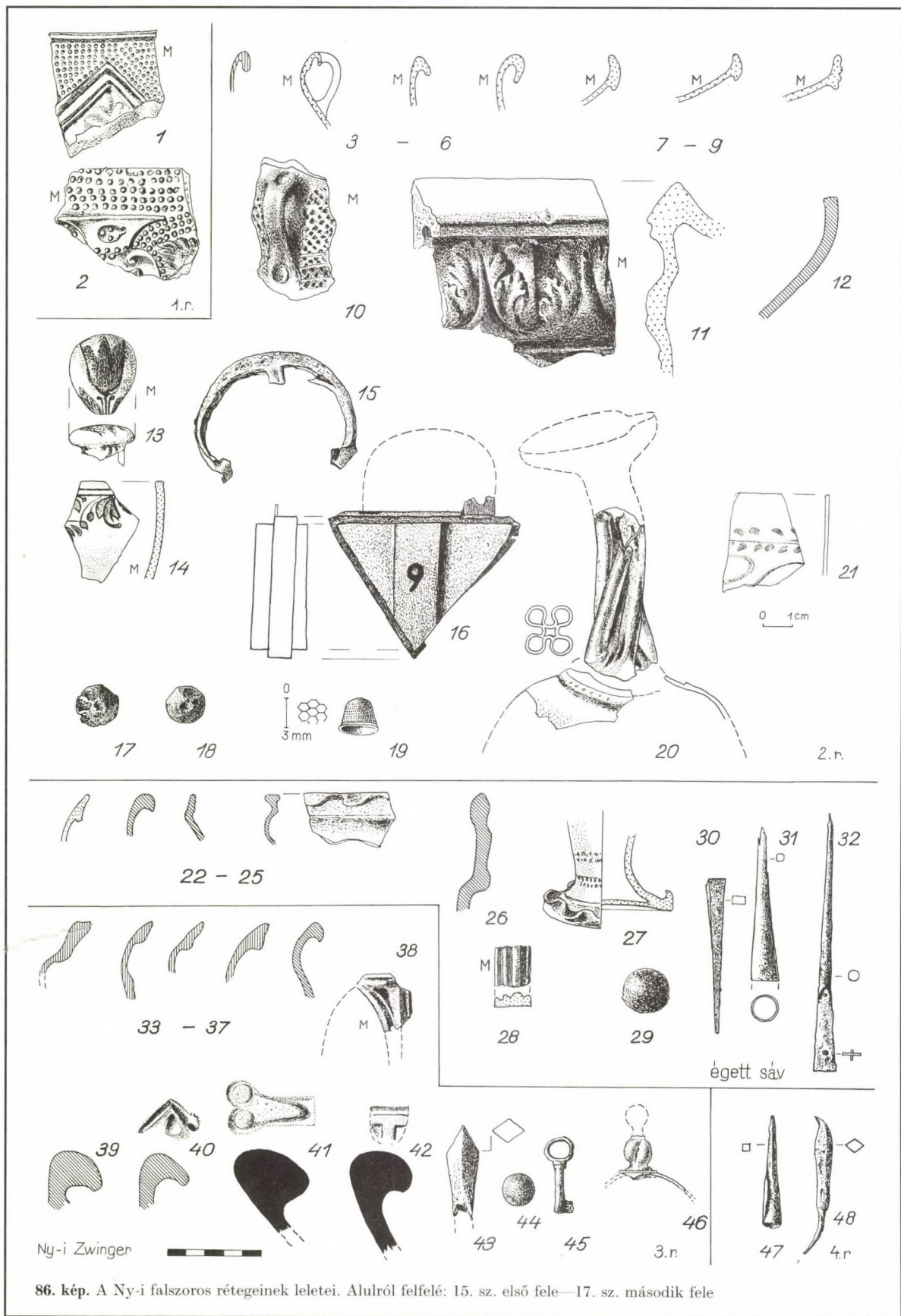
83. kép. A palota belseje, 4. réteg, 4—5/a réteg leletei, 15. sz.—16. sz. eleje

84. kép. A palota belseje, 3. réteg, 15. sz. vége—16. sz. eleje

85. kép. A palota belseje, 2. réteg—1. réteg, 15. sz. vége—16. sz. első fele

86. kép. A Ny-i falszoros rétegek leletei. Alulról felfelé: 15. sz. első fele—17. sz. második fele

87. kép. A vár É-i oldala, külső várfal és ÉK-i torony

88. kép. A DK-i torony, előtte a falszoros saroktornya

89. kép. A vár bejárata és az ÉK-i torony

90. kép. Az ÉK-i torony az udvar felől; belső feljárt és lőrésablak, 13. sz. második fele

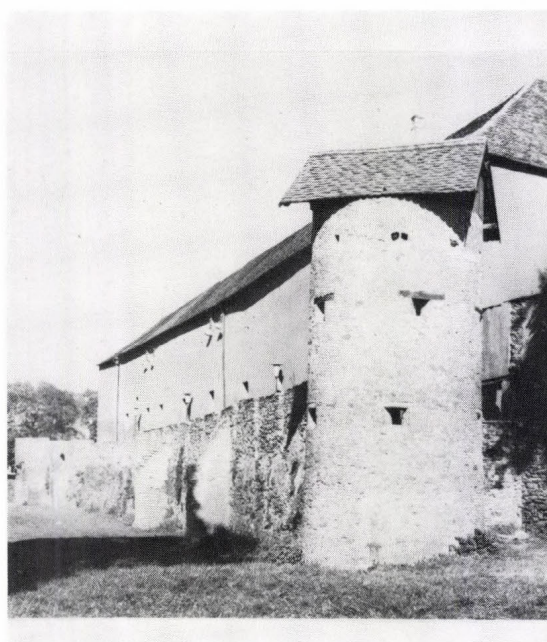
91. kép. A vár K-i odala

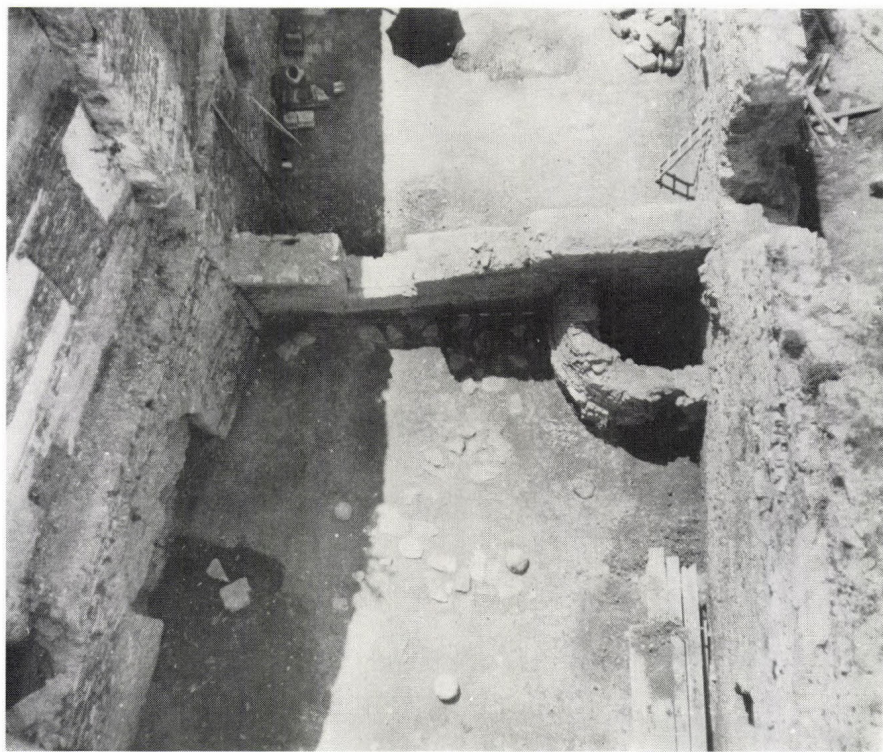
92. kép. A Ny-i szárny törtkő-falazású résablakai, 15. sz. eleje

93. kép. A vár Ny-i oldala, falszoros és árok

94. kép. A Ny-i oldal D-felől

95. kép. 1: az egykori É-i szárny feltöltésének ásatása, a megdőlt ÉK-i zárófal;
2: az ÉK-i udvar felülnézete; a 13. századi szint a kőgolyókkal

96. kép. Az ÉK-i udvarba vezető átjáró

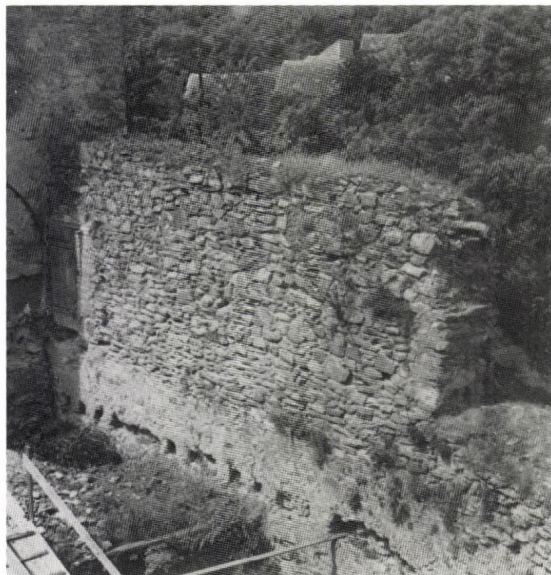
97. kép. Emésztőgödör fala az ÉK-i udvar sarkában

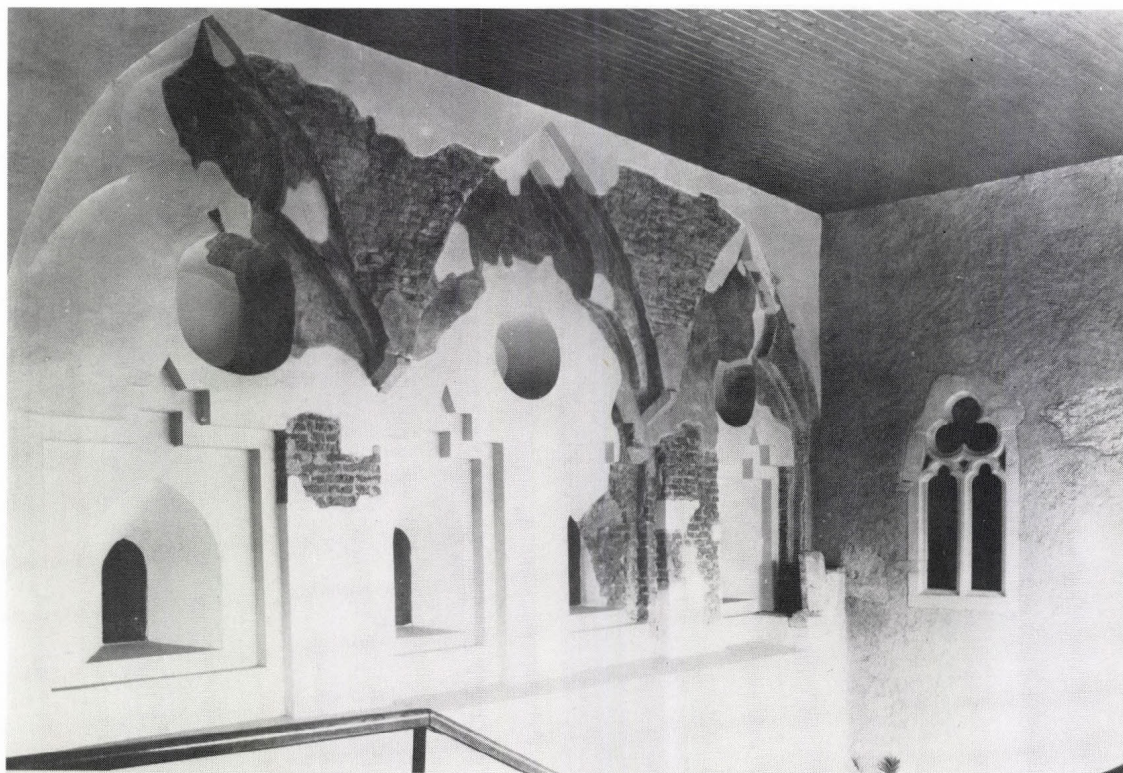
98. kép. Az É-i szárny belseje, fapillérek gödrei

99. kép. Az É-i szárny K-i fala belülről, földszinti és emeleti ajtó, elfalazva a 16. sz.-ban

100. kép. Az É-i szárny külső fala; a 13. századi várfal pártázatának kibontása (külső és belső falsík)

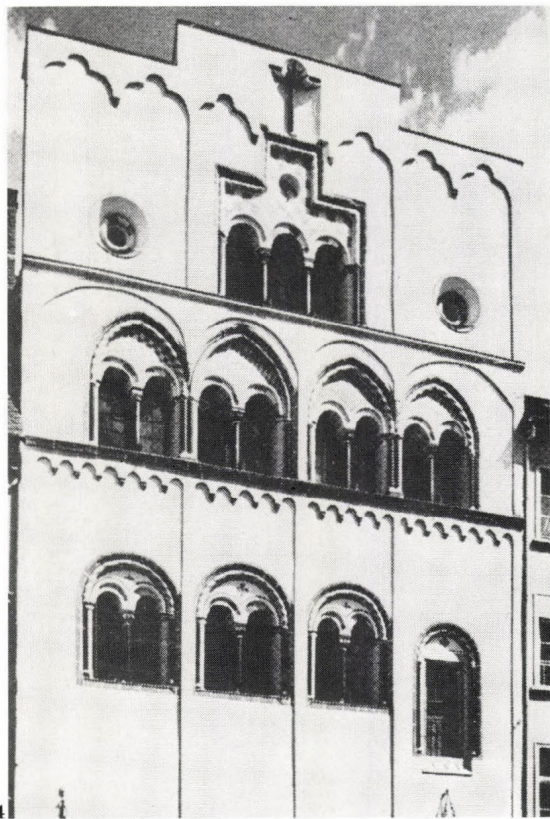
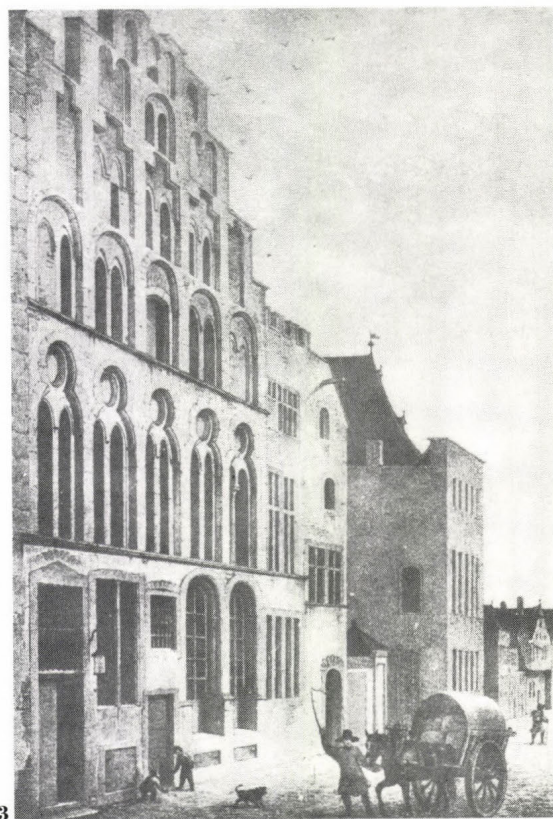
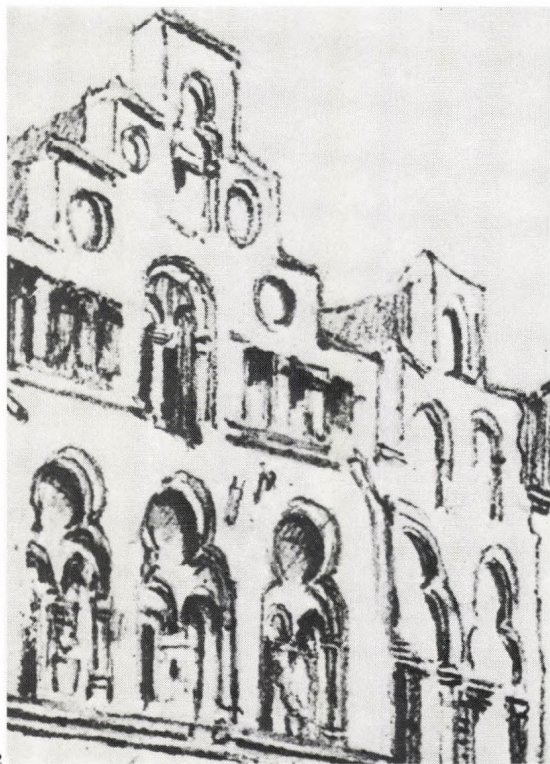

1

2

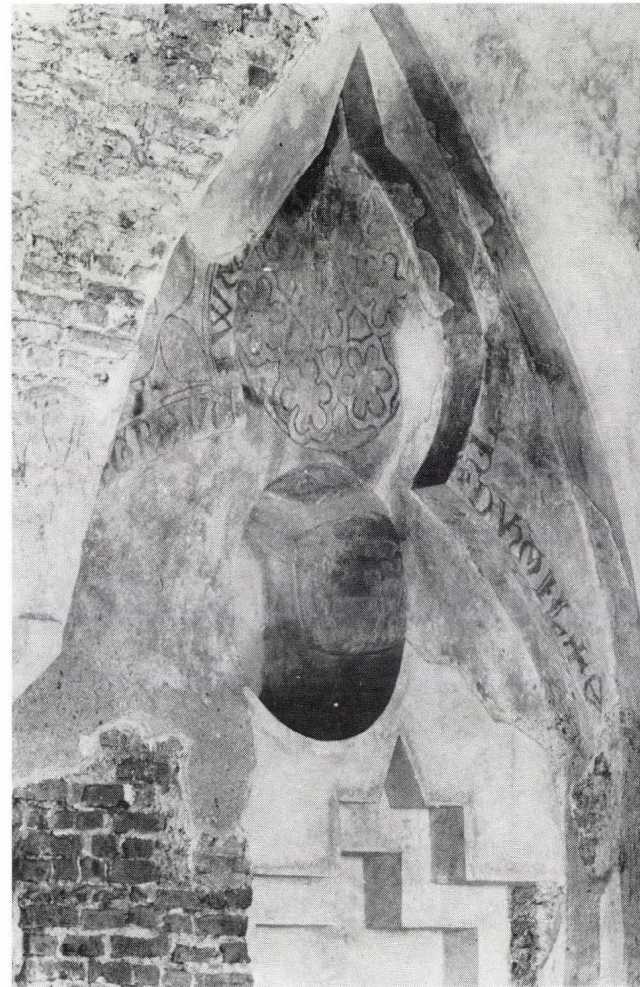
101. kép. 1—2: a kőszegi palota emeleti kamrájának ablakcsoportja a homlokzati torony mellett, 13. sz. vége

102. kép. Ablakcsoportok németországi késő román házakon. 1—2: Köln, Holzmarkt 17.; 3: Köln, Rheingasse 8.; 4: Trier, Dreikönigshaus, 1230 körül

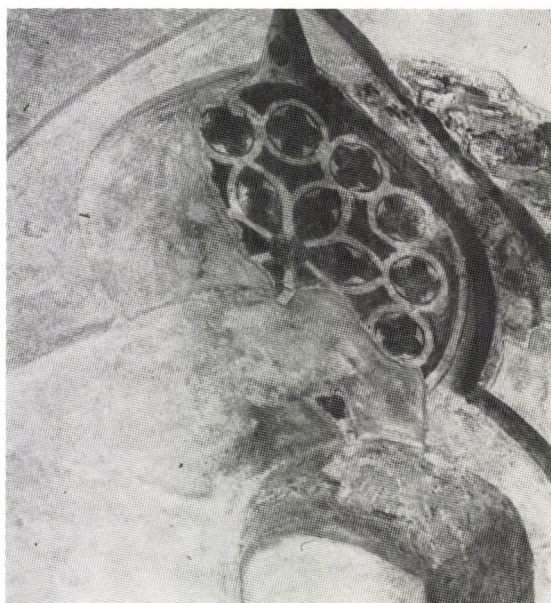

1

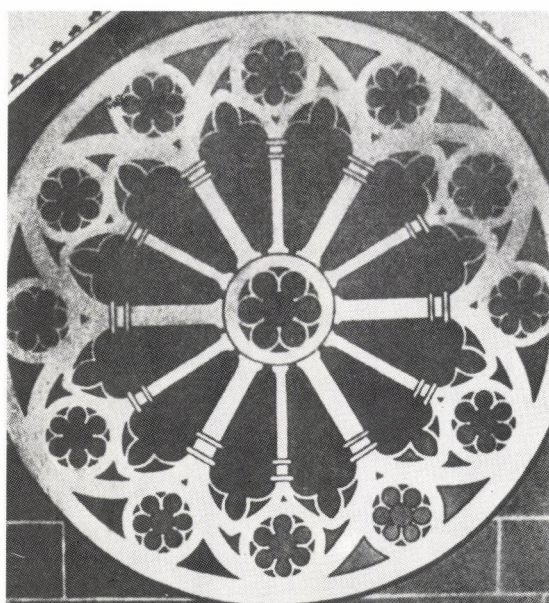

2

103. kép. 1: az emeleti ablakcsoporth K-i szakasza feltárás közben, a későbbi gótikus ablak elfalazott nyílása;
2: a K-i ív festése

104. kép. A kőszegi ablakesoport feletti Ny-i ívmező festett rózsaablaka

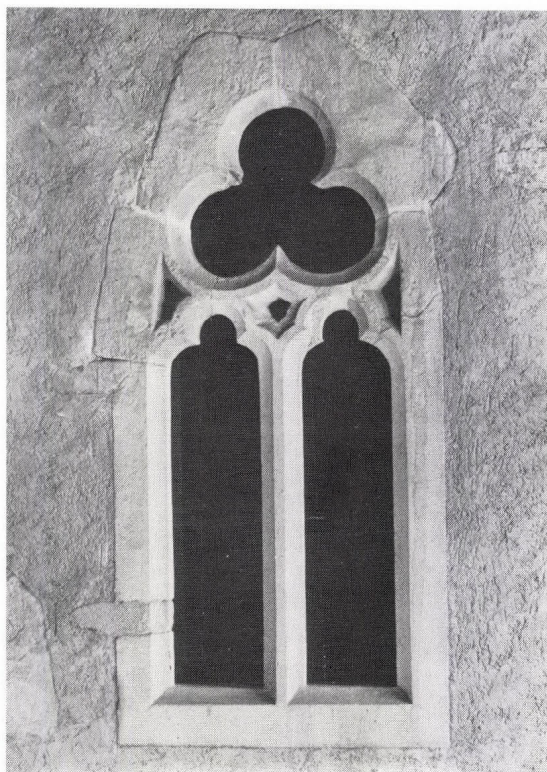
105. kép. Festett rózsaablak Luzern (Svájc) ferences templomában, 13. sz. vége

106. kép. A K-i ívmező festése

107. kép. Freskótöredék egy elpusztult homlokzatrésről az ásatásból

108—109. kép. A homlokzati torony emeleti ablakának maradványa és rekonstrukciója, 13. sz. vége

110—111. kép. A homlokzati torony újkori ajtaja mellett kibontott eredeti kapunyílás és a helyreállított kapu

112—113. kép. Az É-i palota földszinti résablakai

114. kép. A homlokzati torony Ny-i támpilléreinek feltárt maradványa

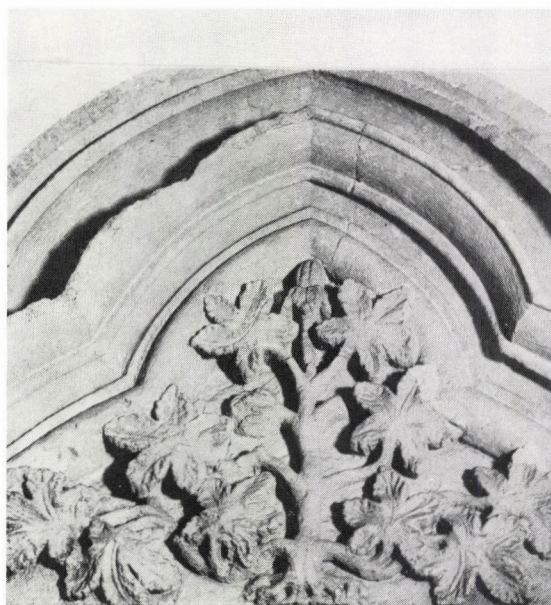
115. kép. Az É-i palotaépület K-i sarkánál kiágazó 13. sz.-i fal, melyet az újkorban elbontottak

116. kép. Sarokoszlop-fejezet és borda az É-i toronyból. Szórványkövek, 13. sz. vége

117. kép. Faragott levéltöredék az ásatásból, 13. sz. vége

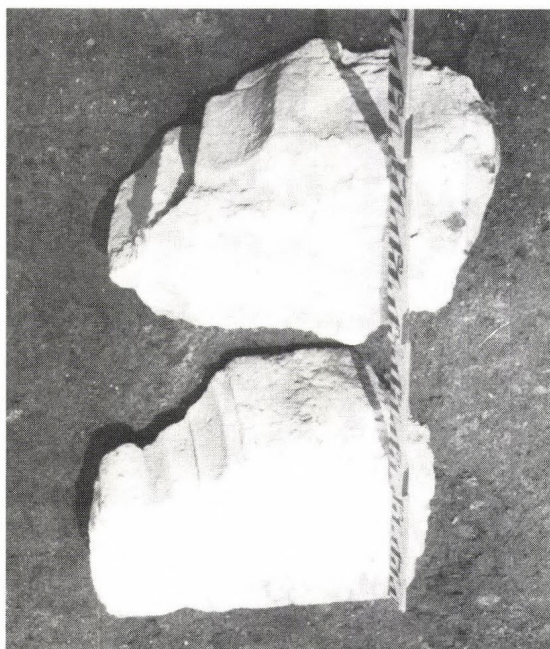
118. kép. Bezdéz (Csehország), várkápolna-ajtótimpanon, 1265—78

119. kép. Bezdéz vára, sarokoszlopköteg levéldíszes fejezete a palotából, 13. sz. vége

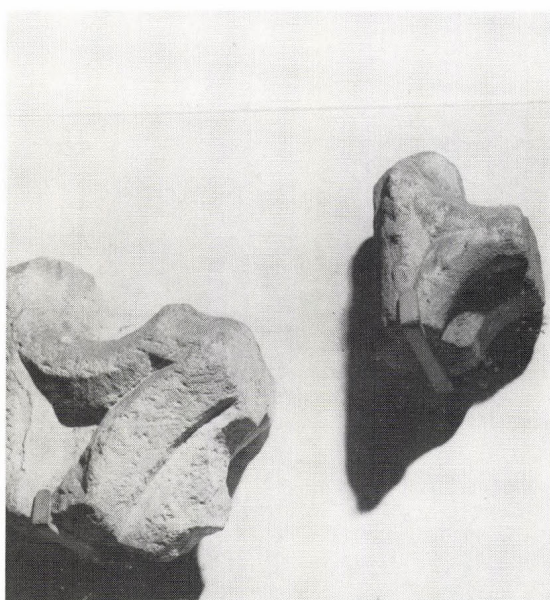
120. kép. Az É-i palota ablakának kövei az ásatásból

121. kép. Konzolként használt ablak-réteggövek az É-i palota K-i zárófalából

122. kép. Kővető golyója (13. sz.) és ágyúgolyók (16. sz.) az ásatásból

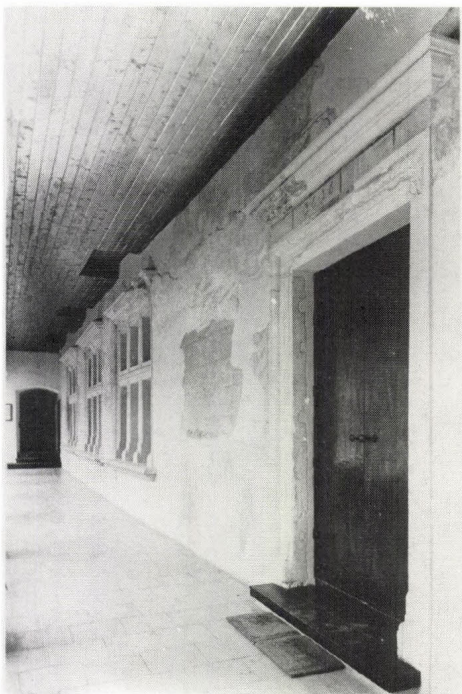
123. kép. 13. századi szórványkövek, a helyreállítás során kerültek elő

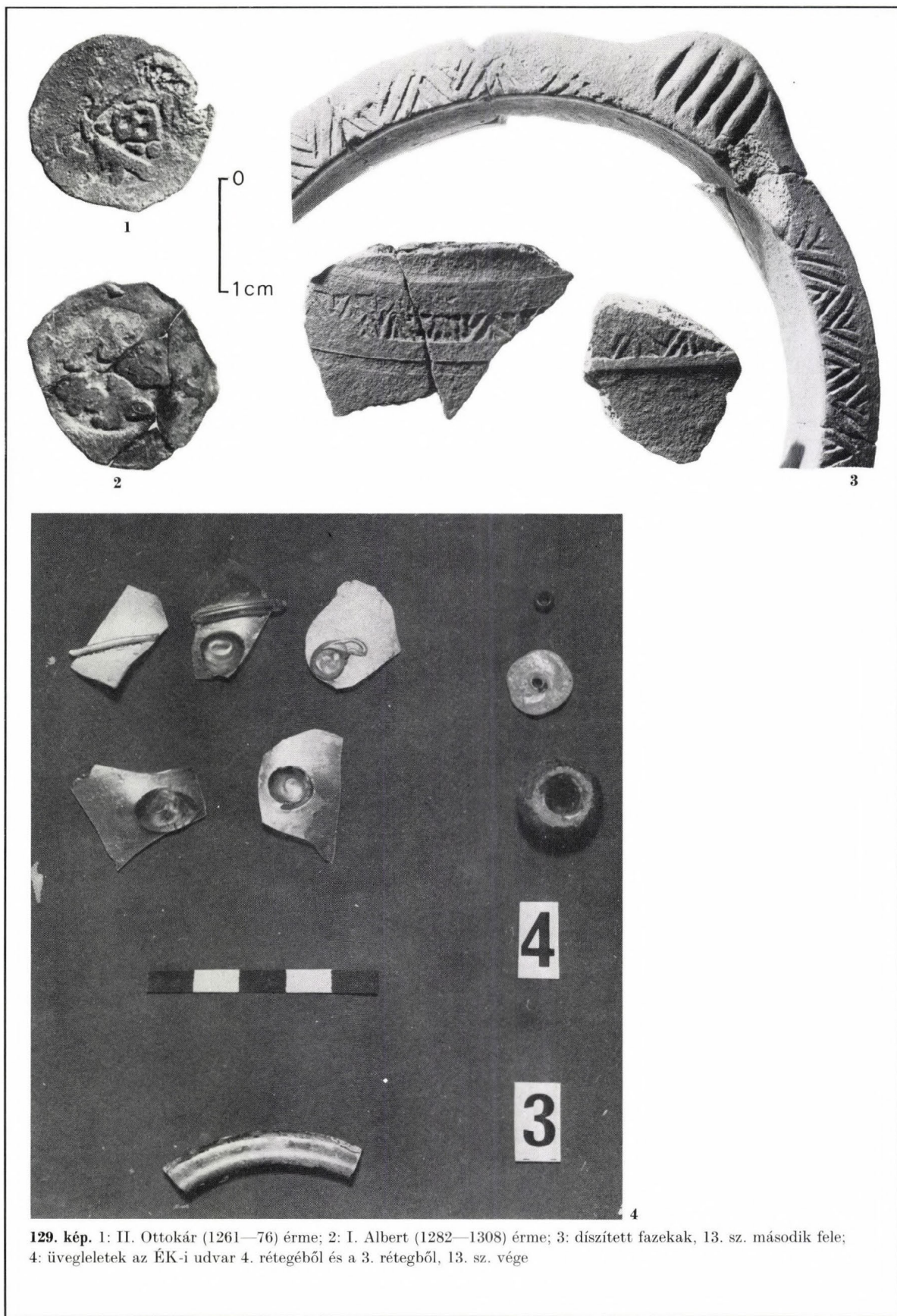
124—125. kép. A K-i palotaszárny belső homlokzata helyreállítás után

126. kép. A Ny-i palota emeletének É-i végén álló gótikus ablak

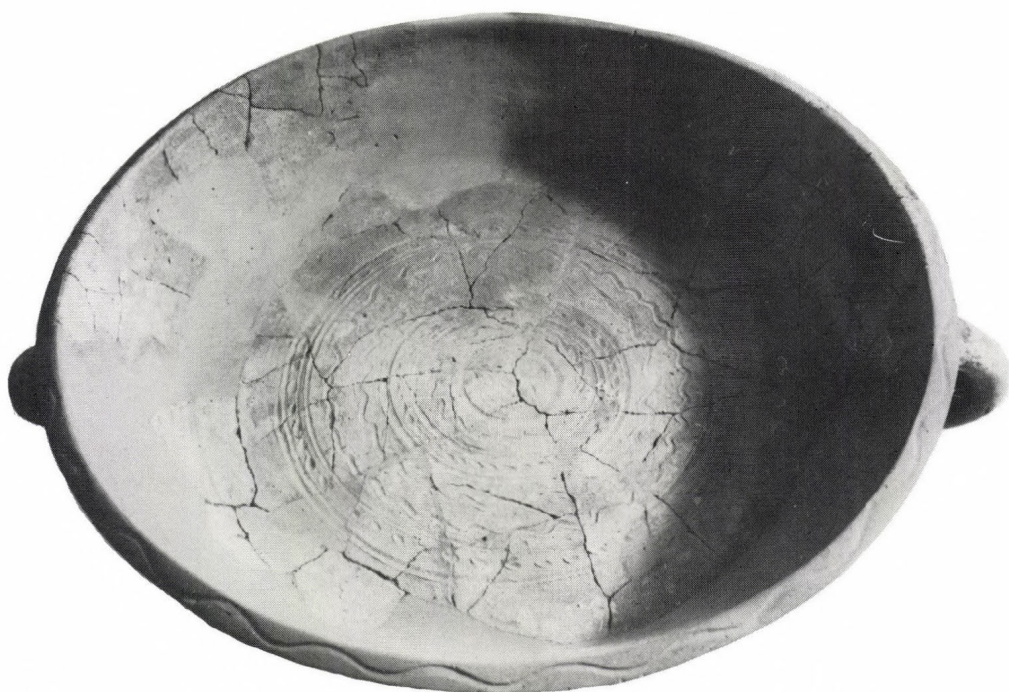
127—128. kép. A Ny-i palota emeletének reneszánsz ajtaja és ablaksora, 15. sz. vége

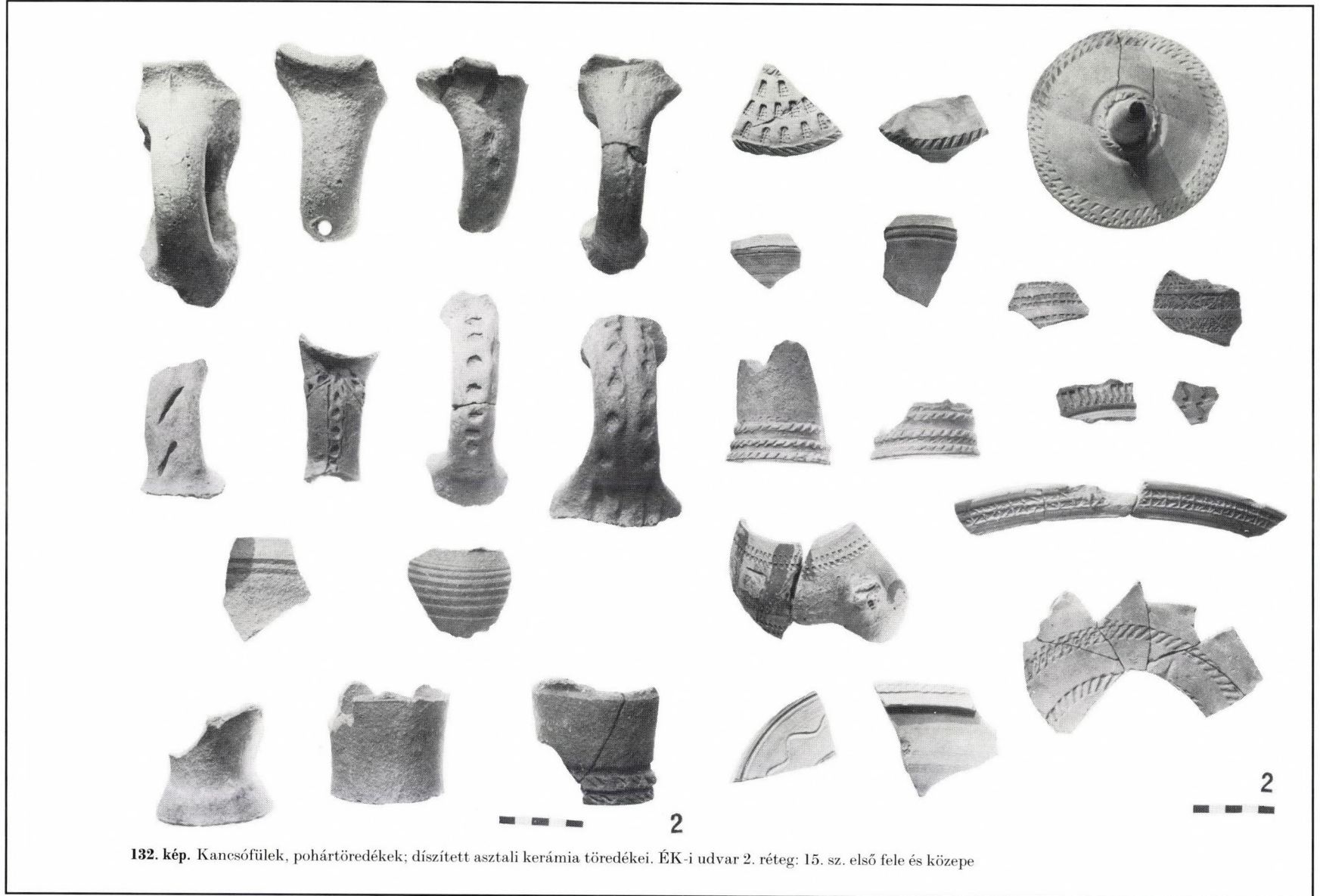
129. kép. 1: II. Ottokár (1261—76) érme; 2: I. Albert (1282—1308) érme; 3: díszített fazekak, 13. sz. második fele; 4: üvegleletek az ÉK-i udvar 4. rétegéből és a 3. rétegből, 13. sz. vége

130. kép. Kerámia az ÉK-i udvar 4. rétegéből, 13. sz. második fele

131. kép. Szürke tál az É-i szárny alsó rétegének tűzhelytapasztásából, 13. sz. második fele

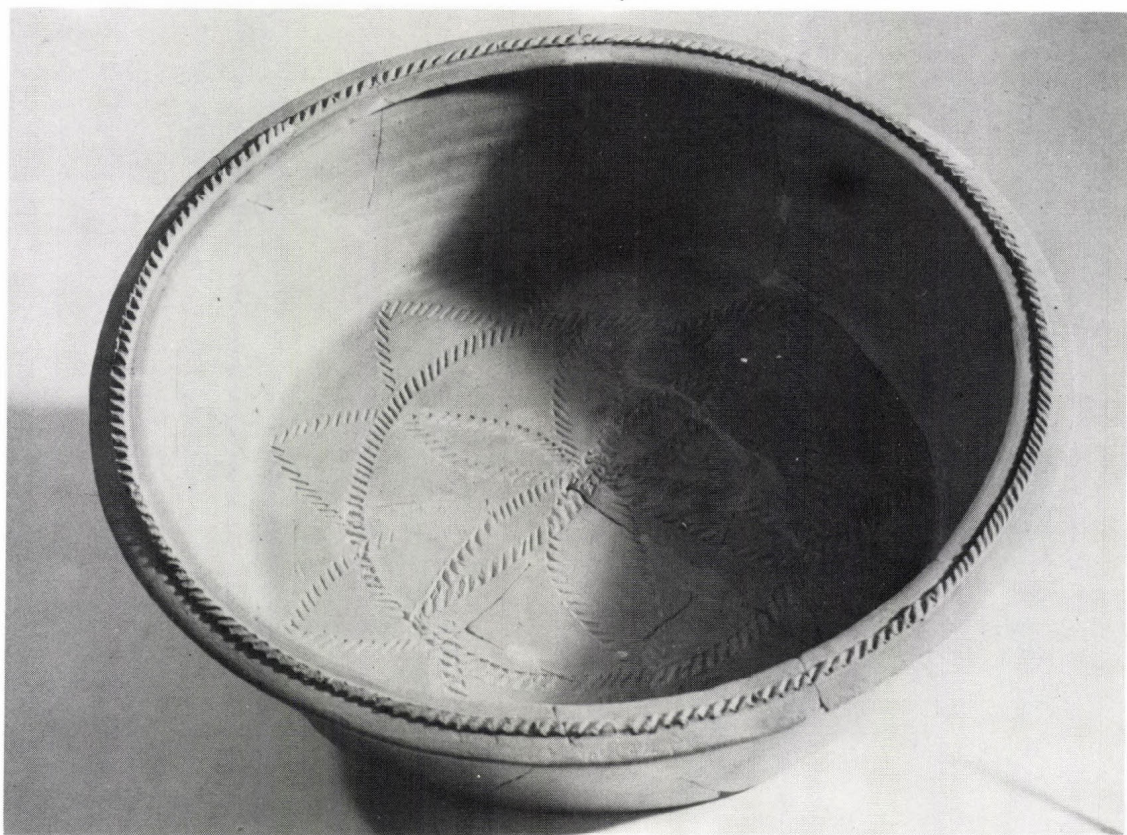
132. kép. Kancsófülek, pohártöredékek; díszített asztali kerámia töredékei. ÉK-i udvar 2. réteg: 15. sz. első fele és közepe

1

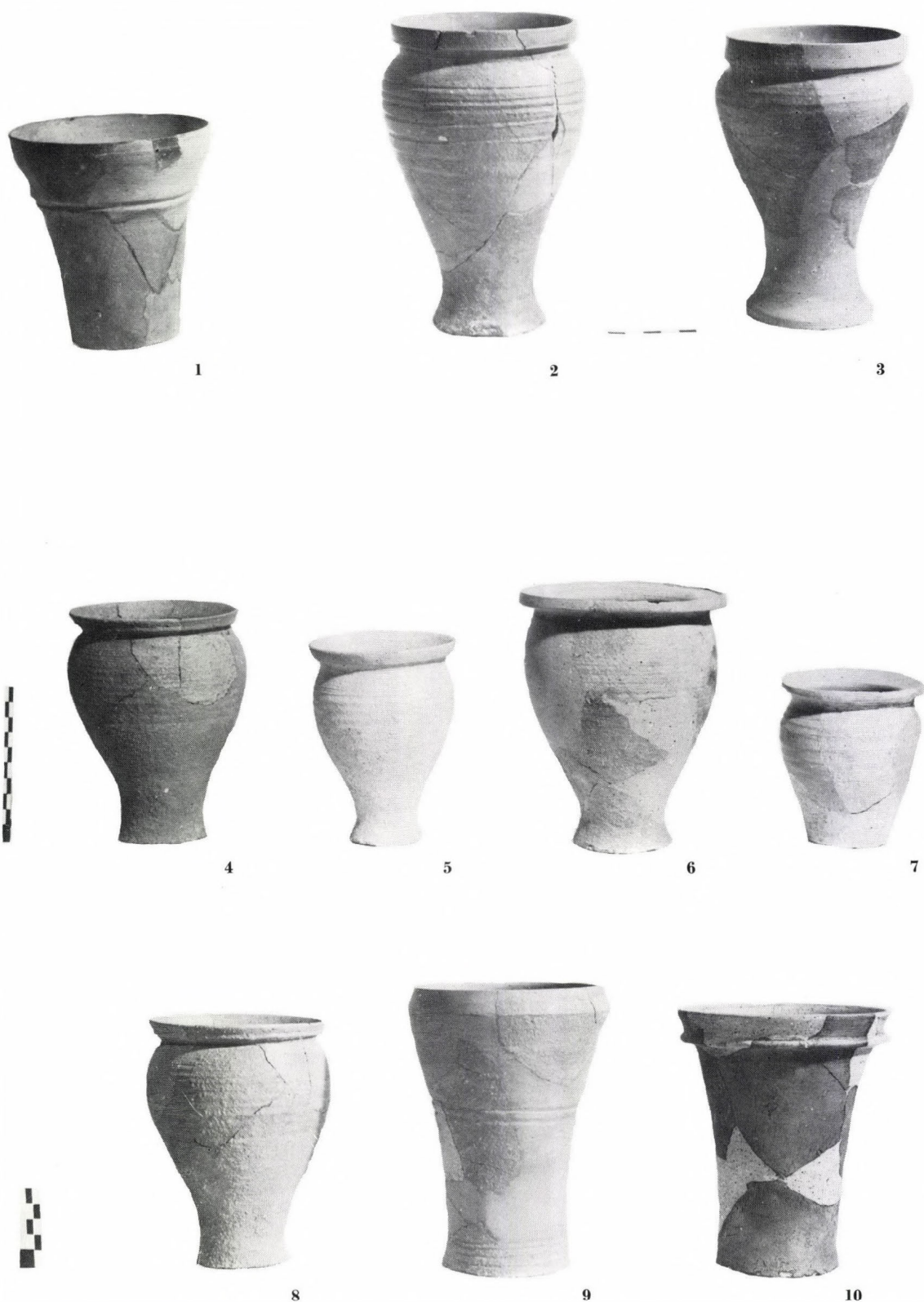

2

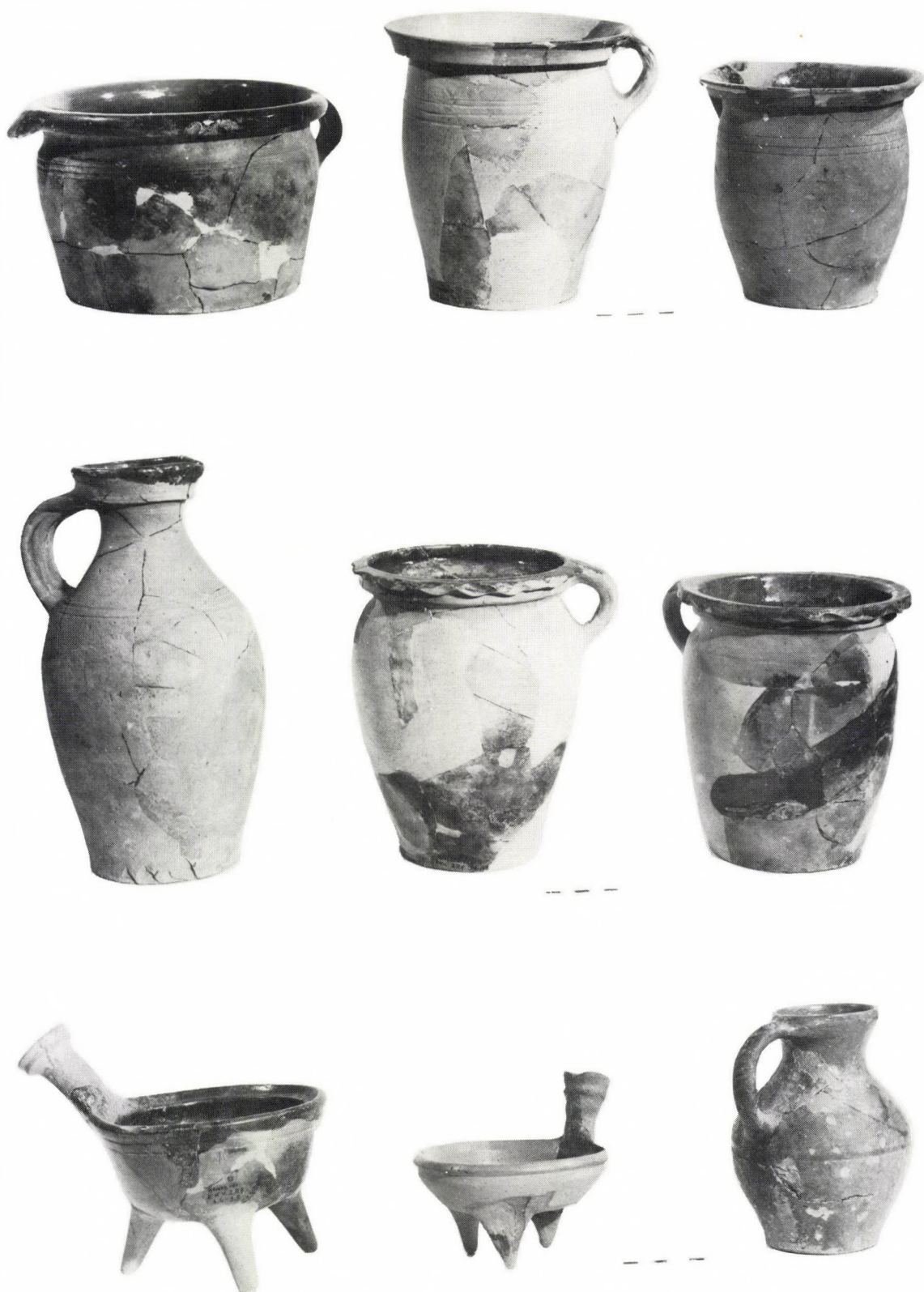

133. kép. 1—2: kiöntőcsöves tárolóedény; 3: sárga tál, 15. sz. második fele

3

134. kép. Pohártípusok a kőszegi várból. 1., 9: 15. sz. első fele; 2—3: 15. sz. vége; 4—8., 10: 15. sz. második fele

135. kép. Belül mázas edények típusai a várból, 15. sz. második fele

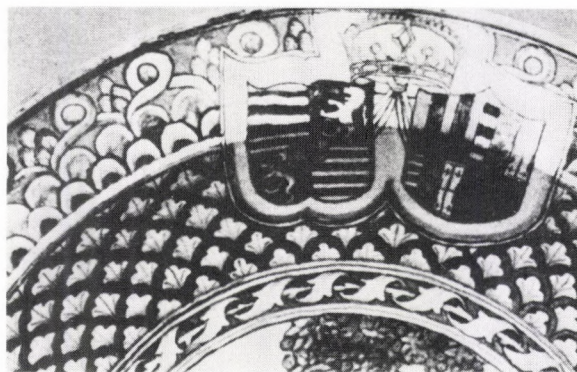
137. kép. Majolika kancsó, Faenza, 1470—90 között

138. kép. Nagy majolika kancsó, Faenza, 1470—80 körül

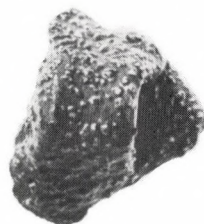
1

2

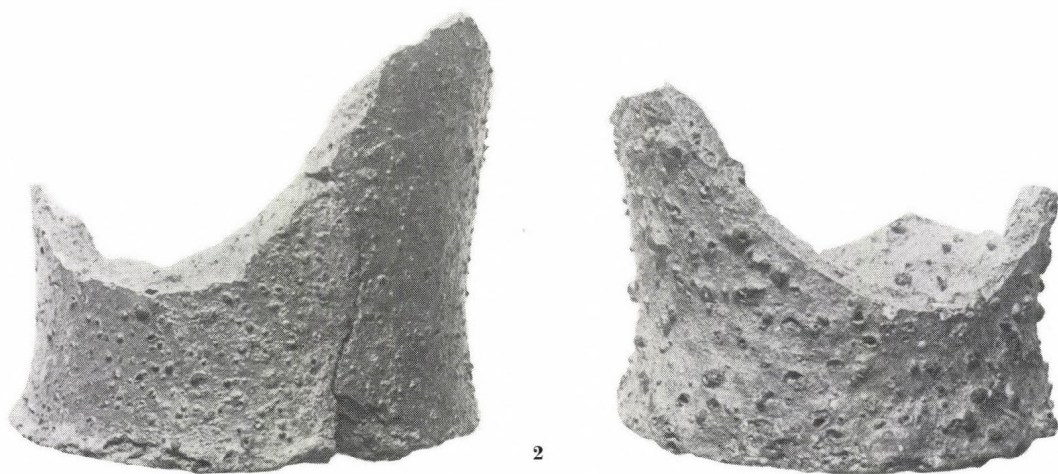

3

4

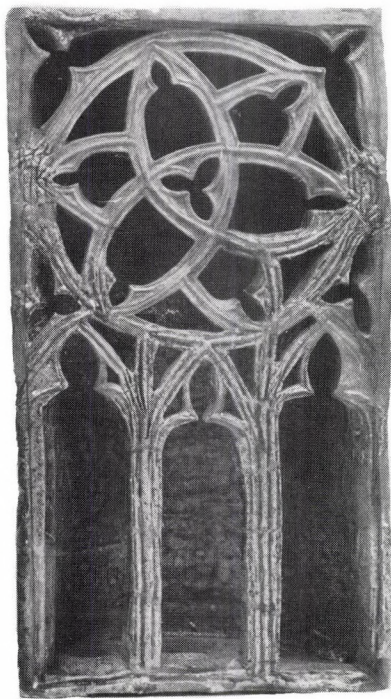
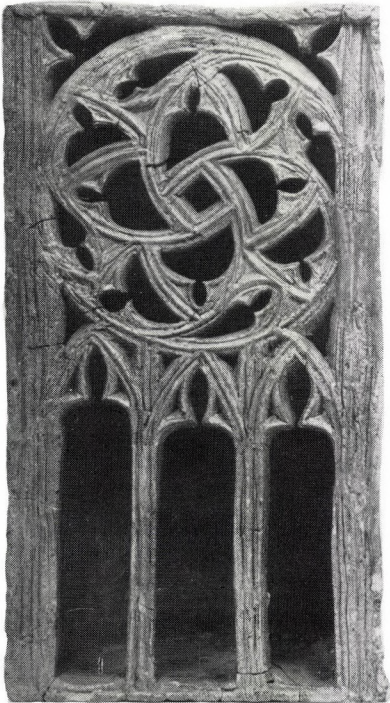
139. kép. 1: majolika tányér töredéke, Faenza 1476 után 2: majolika tányér Mátyás és Beatrix címerével, Faenza 1476 után (London) 3: grafitos kis fazék, Bécs 1460–80 körül 4: díszedény-töredékek homokrászórásos mázzal, 16. sz. eleje

140. kép. 1: majolika kancsó töredékei kék festéssel, 1470—90 között; 2: morvaországi kőcseréppoharak töredékei, 15. sz. második fele

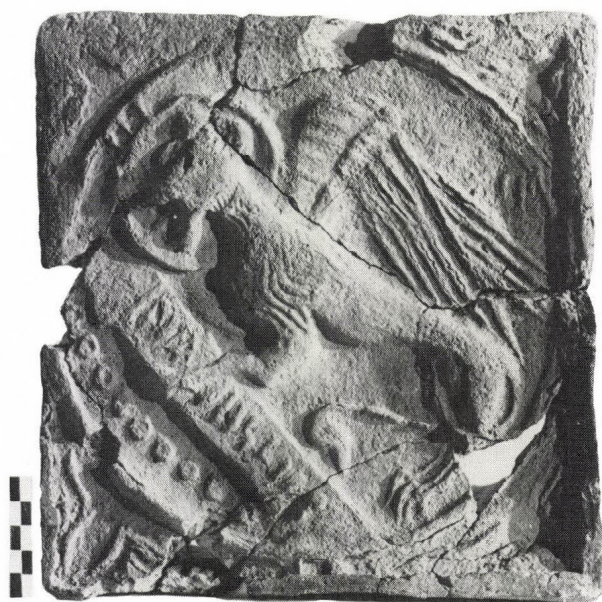

1

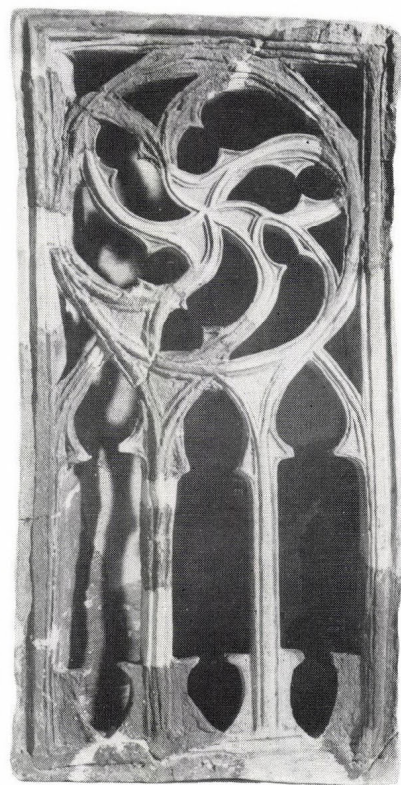

2

141. kép. Mérműves díszítésű kályhacsempék. 1: zöld mázas töredékek Kőszegről; 2: zöldesbarna mázas kályhacsempék a budai palotából (Vármúzeum), 1408—15 körül

1

2

142. kép. 1: kályhacsempe Szt. Márk-jelképpel; 2: mérműves kályhacsempe, 15. sz. első harmada

1

2

143. kép. Mázatlan szürke kályhacsempék; 1: Szt. Márk-jelképes csempe variációja, mérműves töredék; 2: sarokcsempe (1. típus félbe vágva)

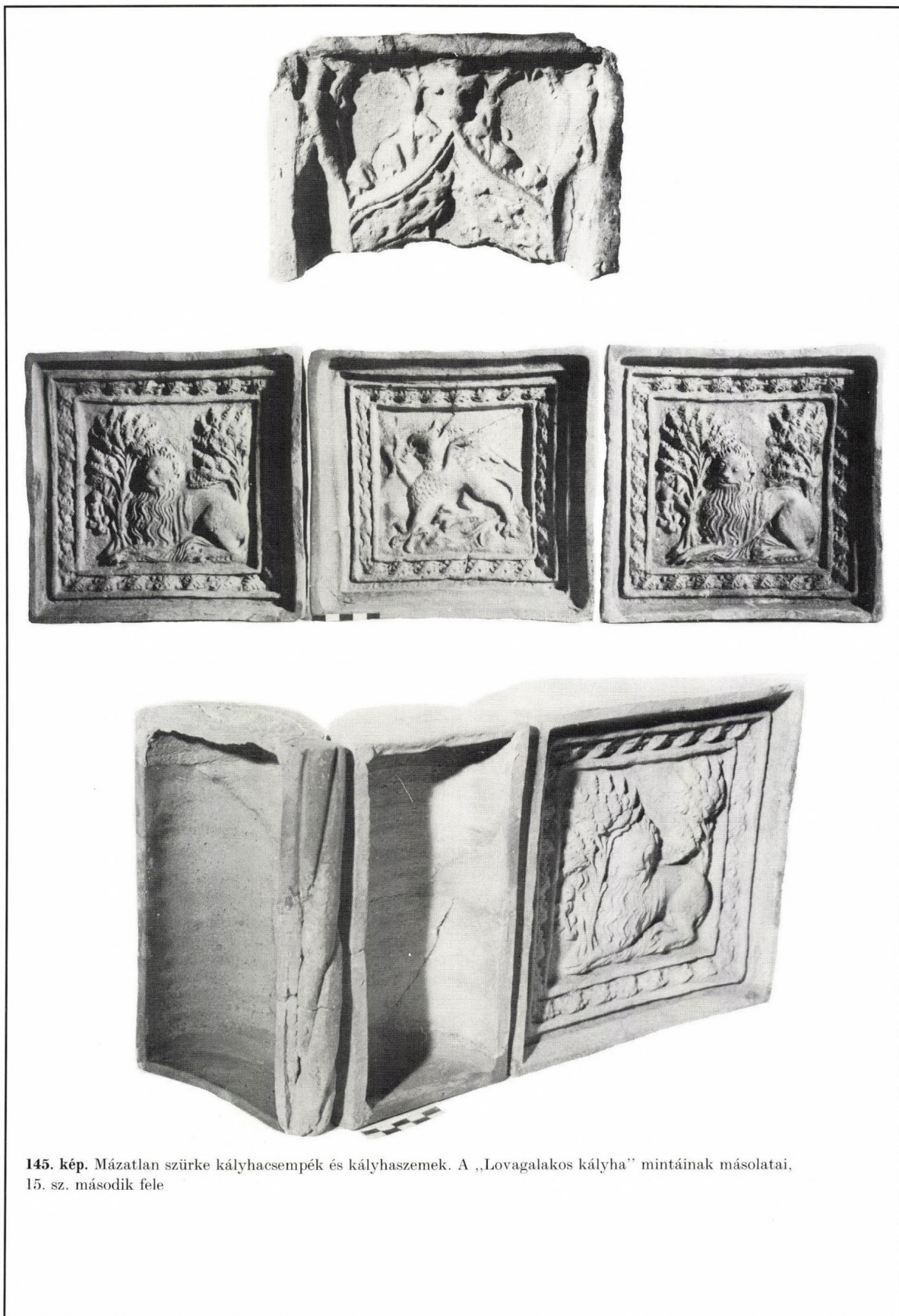

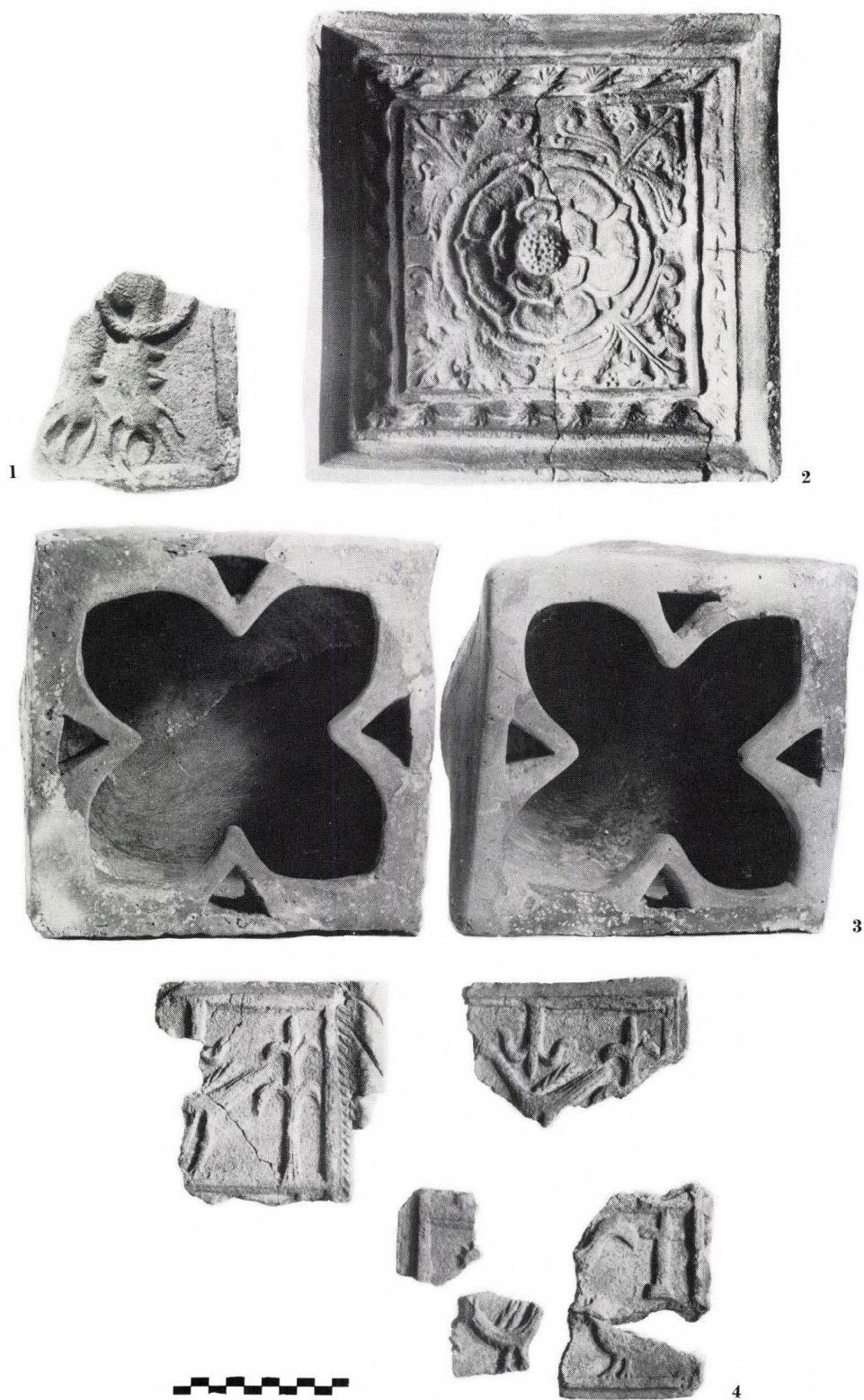
1

2

144. kép. 1: kályhacsempék Péter és Pál apostol alakjával, 15. sz. első harmada; 2: kályhacsempe Szt. György-ábrázolással, 15. sz. első fele

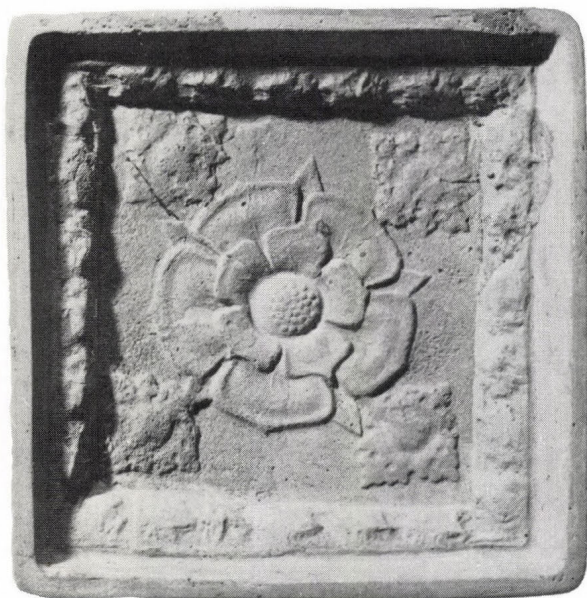

146. kép. 1: csempetöredék állatlábbal; 2: rozettás csempe (16. típus másolata); 3: mérműves kályhacsempék; 4: madaras csempék

1

2

3

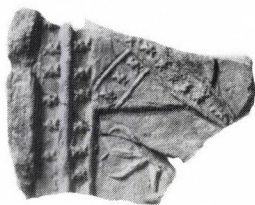

4

147. kép. 1—2: rozettás csempék, szürke és vörös cserép, 15. sz. második fele; 3: rozettás csempe sarokdísszel, 15. sz. vége; 4: csempetöredék elvágott mintával, 15. sz. második fele

1

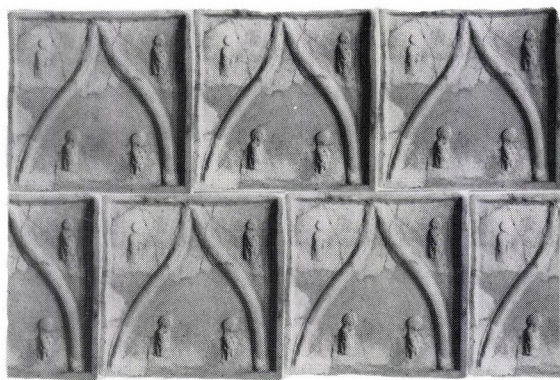
2

3

4

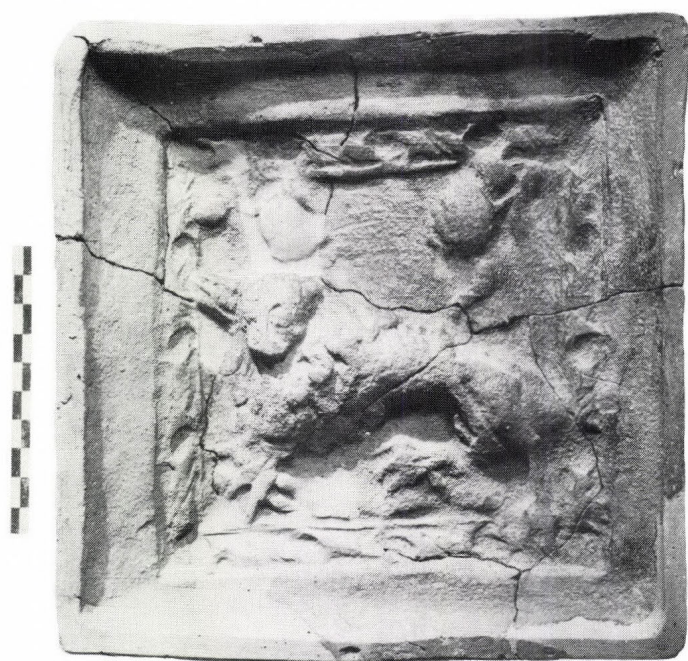
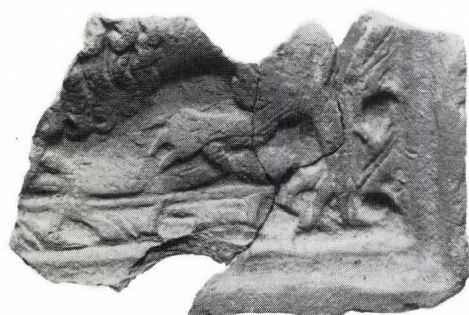

5

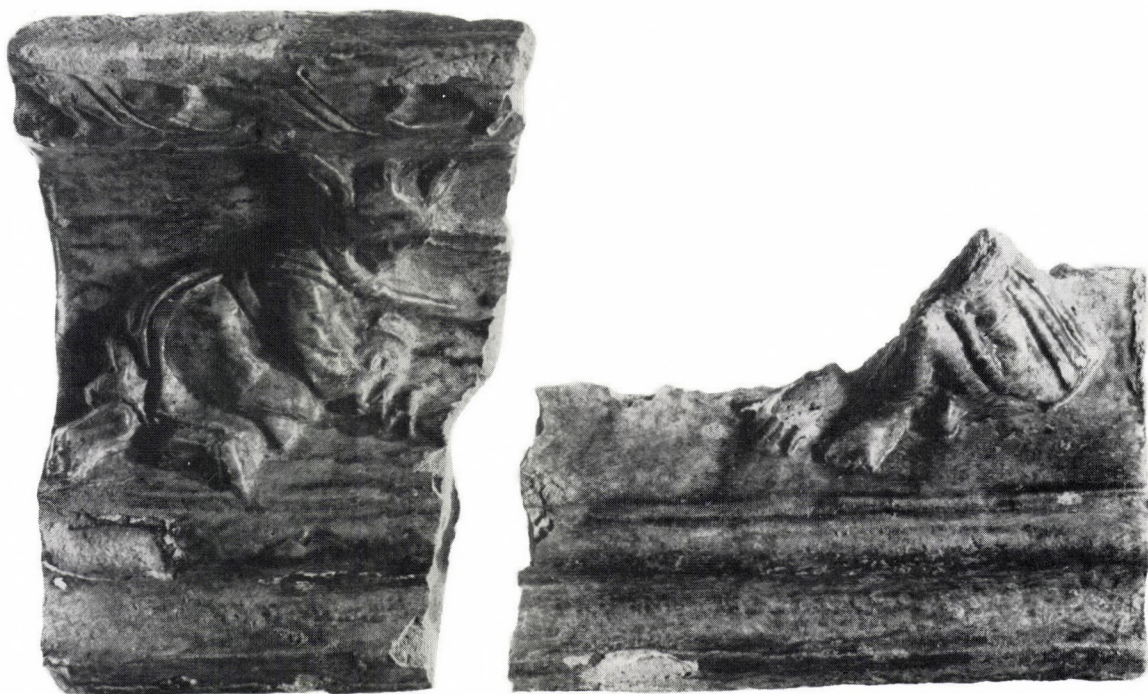
148. kép. 1—3: griff- és címerdíszes cserpék (1—2: 15. sz. második fele, 3: 16. sz. eleje); 4—5: szentek alakjával díszített csempe, 15. sz. második fele

149. kép. 1—2: kályhacsempék lovagló párral, 15. sz. vége (1: Kőszeg, 2: Buda, színes mázas); 3: kályhacsempék a fát őrző oroszlánnal, vörös cserép, 16. sz. eleje

150. kép. 1: oroszlánnal díszített zöld mázas csempe töredéke, Ausztria 1500 körül; 2: a csempe másolata; 3: későbbi módosítása, 16. sz. eleje

1

2

3

151. kép. 1—3: az ausztriai kályha mázas párkánycsempéi, 1500 körül

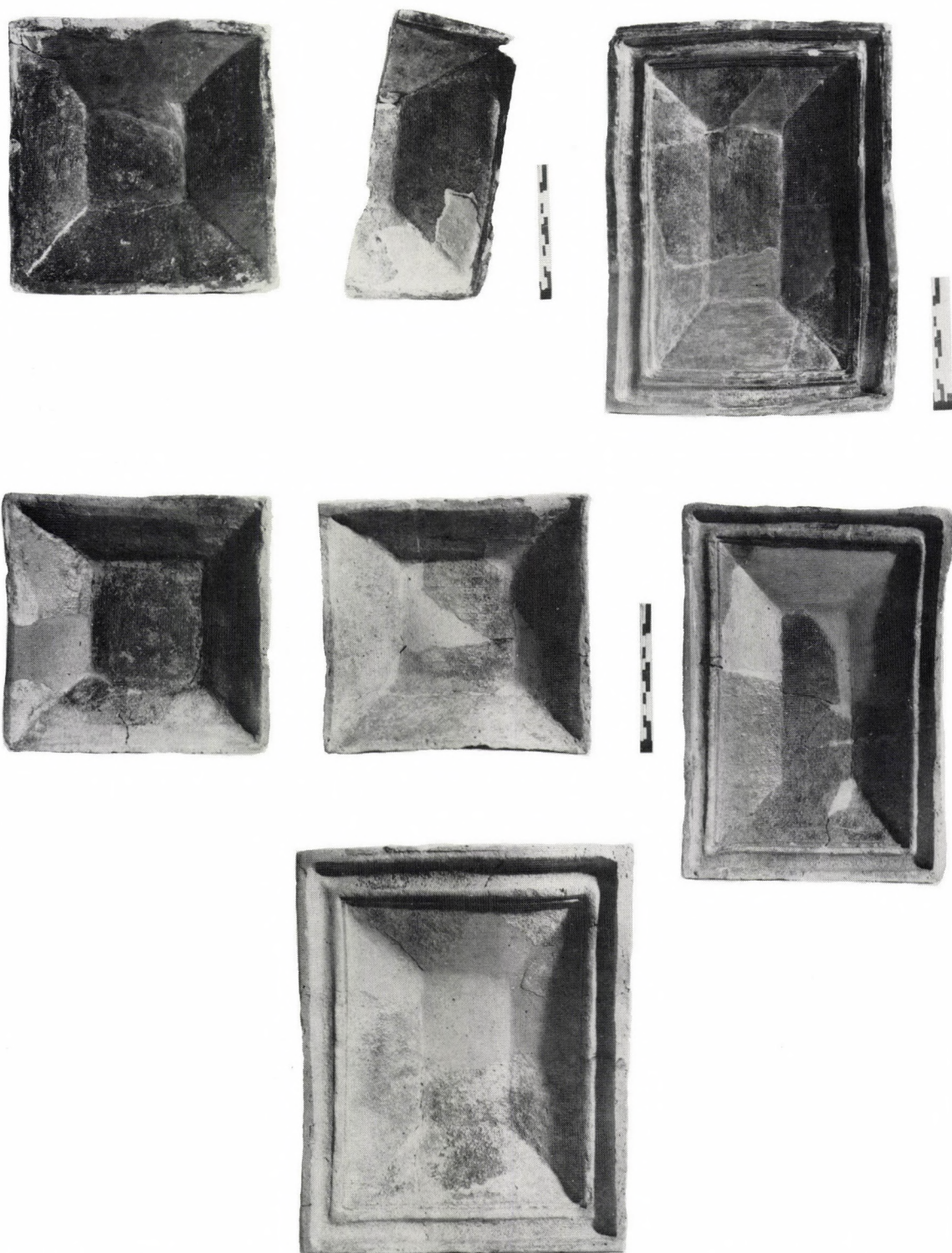
152. kép. Kályhasarok díszítése női alakkal és sasos címerrel, 1500 körül

153. kép. 1: zöld mázas szobrocska, Szt. János, 1500 körül; 2: a „Stephansdom kályha” sarokcsempéje (Wien), 1500 körül; 3: mázatlan csempetöredékek ismeretlen típusokból

154. kép. Mázatlan csempék griff sematizált mintájával, kétfajta fók-kiképzésűek, 16. sz. eleje

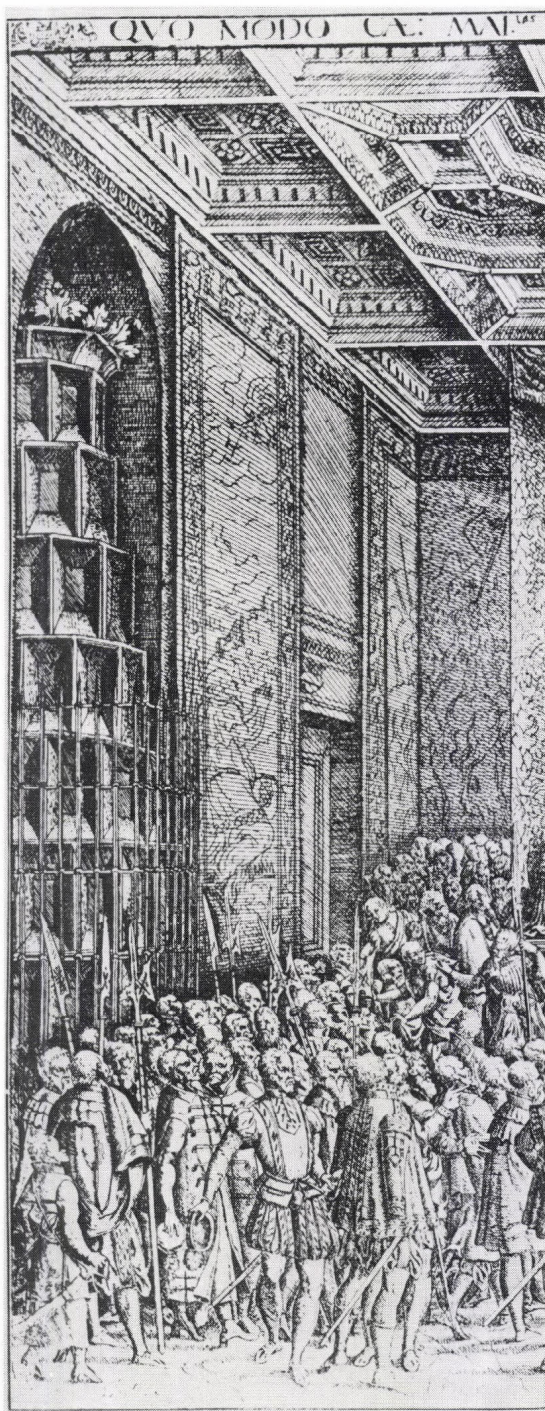
155. kép. Zöld mázas (felső sor) és mázatlan, grafitozott felületű kályhacsempék változatai kváderdíszítéssel, 16. sz. első fele

1

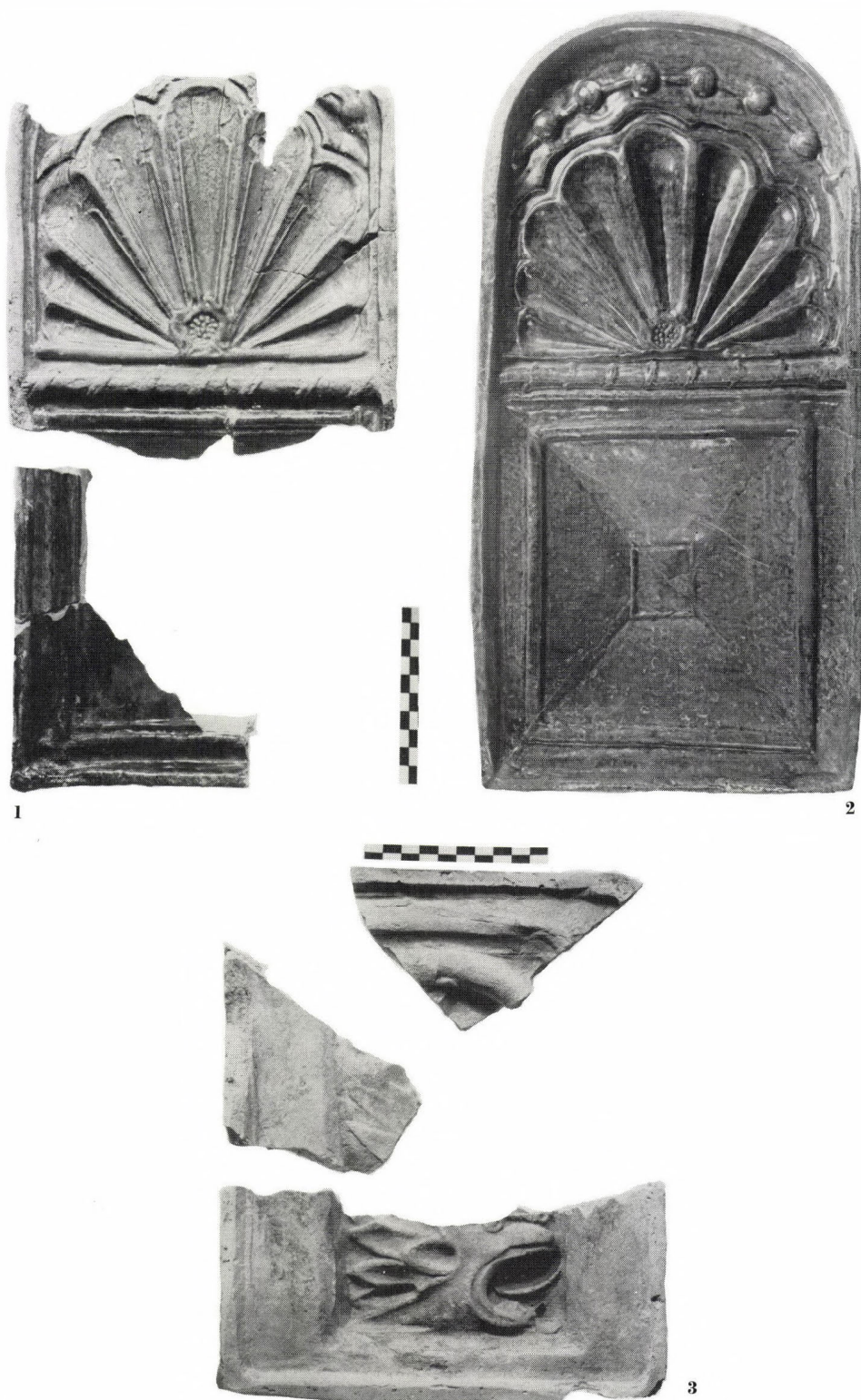

2

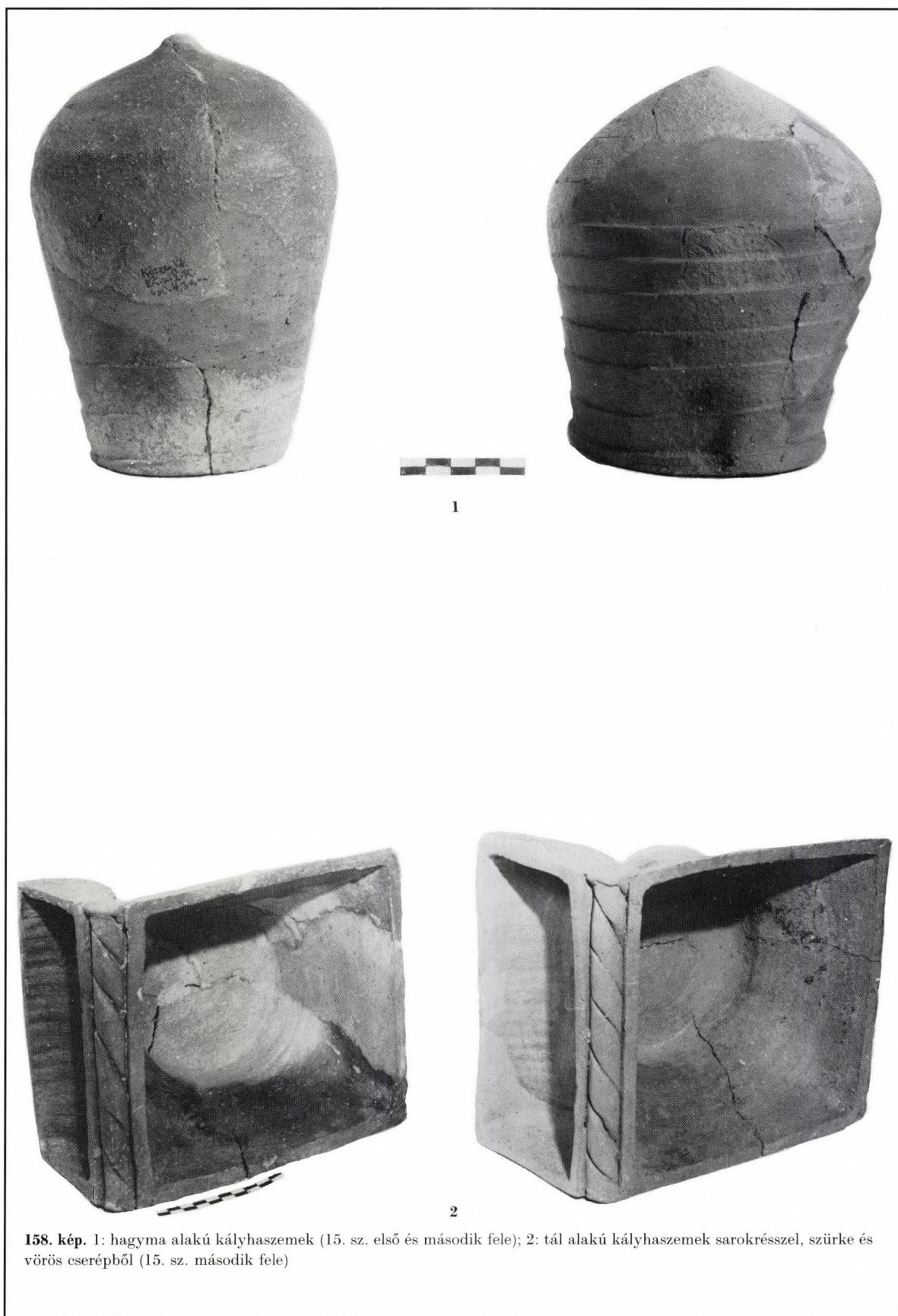

3

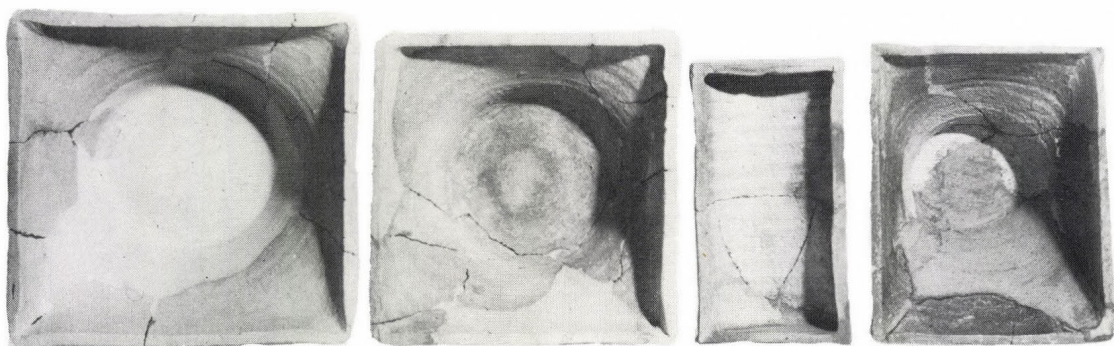
156. kép. Kályhaábrázolások kváderdíszes csempékkel. 1: „Teuerdank” fametszete, 1517; 2: H. S. Behaim rajza, 1520 körül; 3: a bécsi Burg dísztermének kályhája, 1560: II. Miksa lakomája (Öst. Kunsttopographie után)

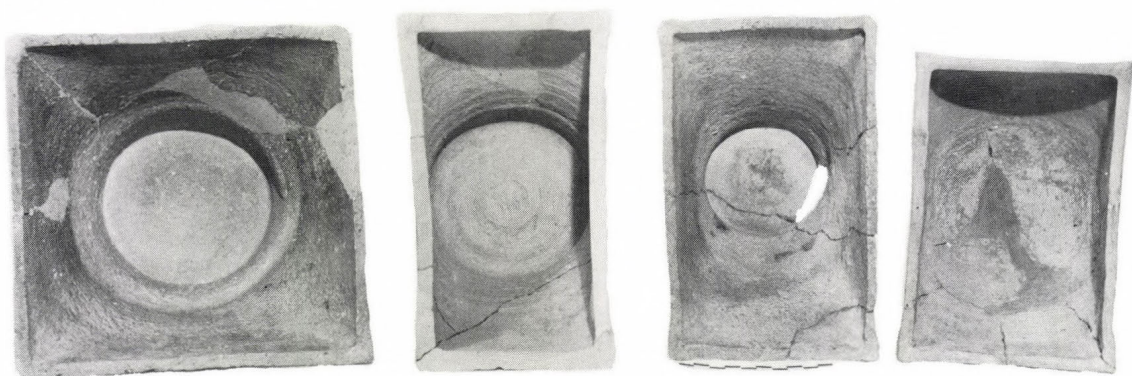
157. kép. 1—2: kvádermintás csempék kagylós oromzattal (1: Kőszeg; 2: Buda, palota) 16. sz. első fele;
3: reneszánsz csempe

158. kép. 1: hagyma alakú kályhaszemek (15. sz. első és második fele); 2: tál alakú kályhaszemek sarokrészével, szürke és vörös cserépből (15. sz. második fele)

1

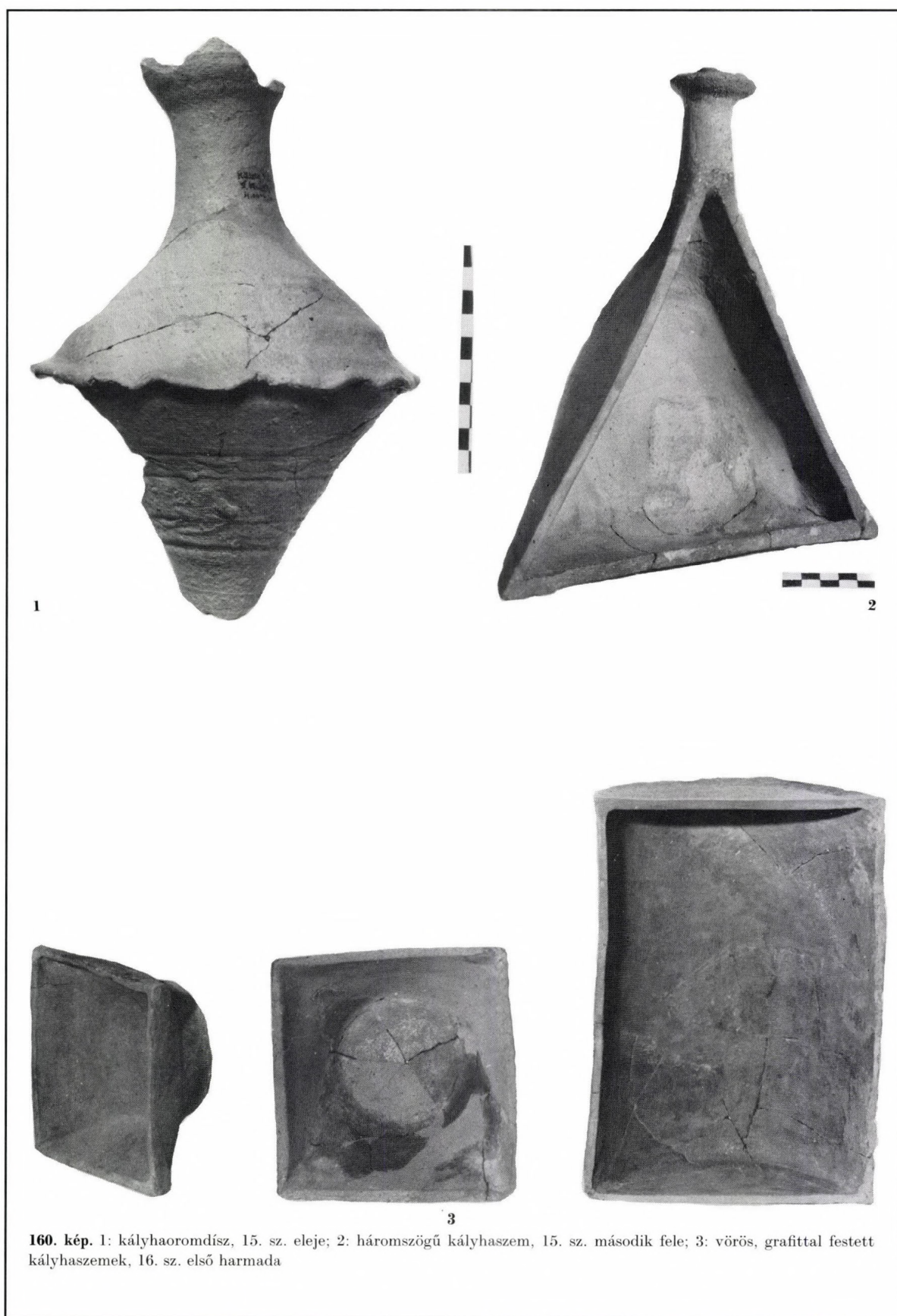

2

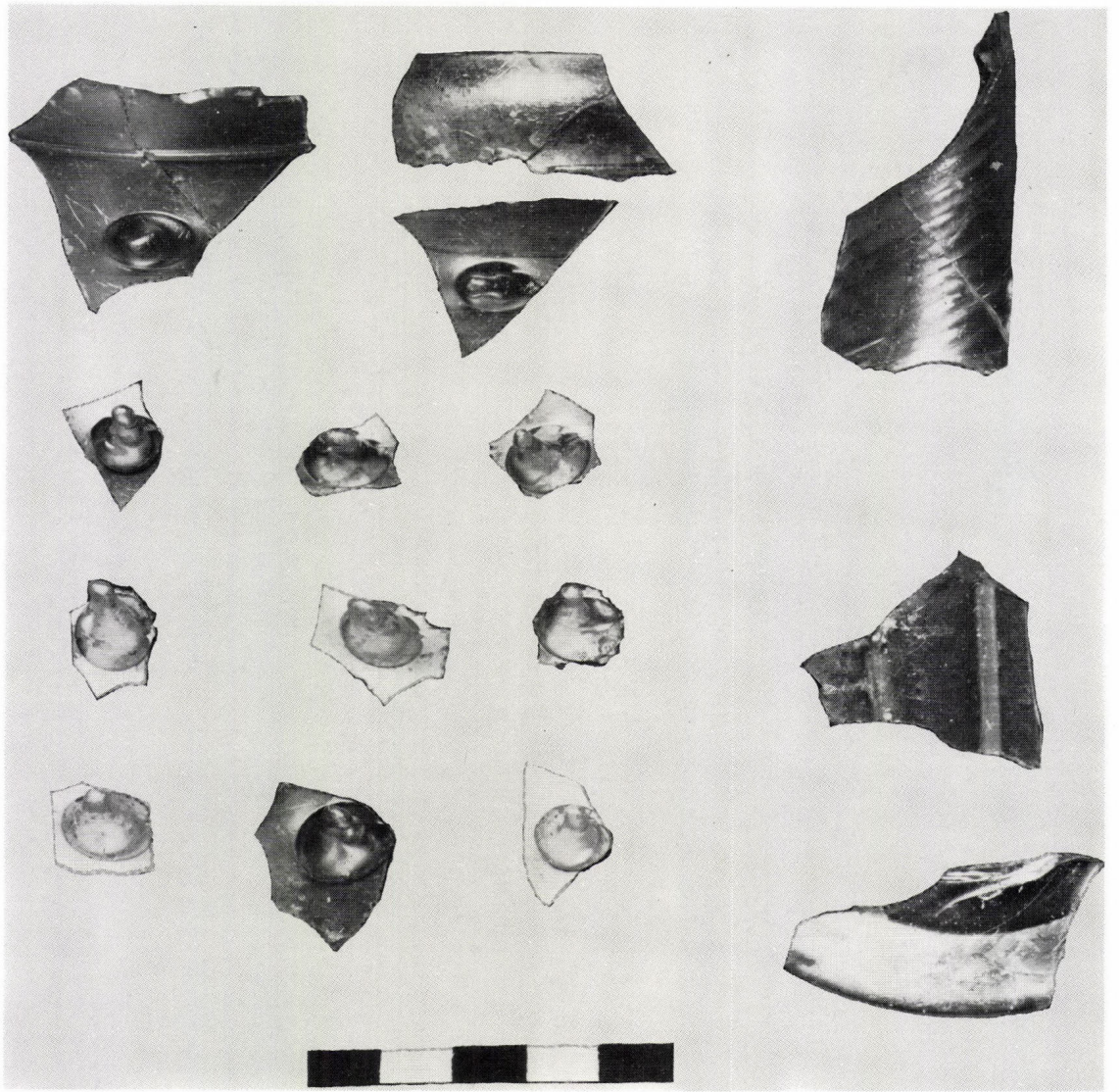

3

159. kép. 1—3. tál alakú, vályú alakú kályhaszemek, kiegészítő keskeny formák, fülke alakú kályhaszem, 15. sz. második fele és vége

160. kép. 1: kályhaoromdíz, 15. sz. eleje; 2: háromszögű kályhaszem, 15. sz. második fele; 3: vörös, grafitál festett kályhaszemek, 16. sz. első harmada

161. kép. Cseppes díszű üveg pohár darabjai, csavart díszű palack töredékei, 15. sz. eleje

163. kép. Kettős kónikus testű palackok, 15. sz. második fele

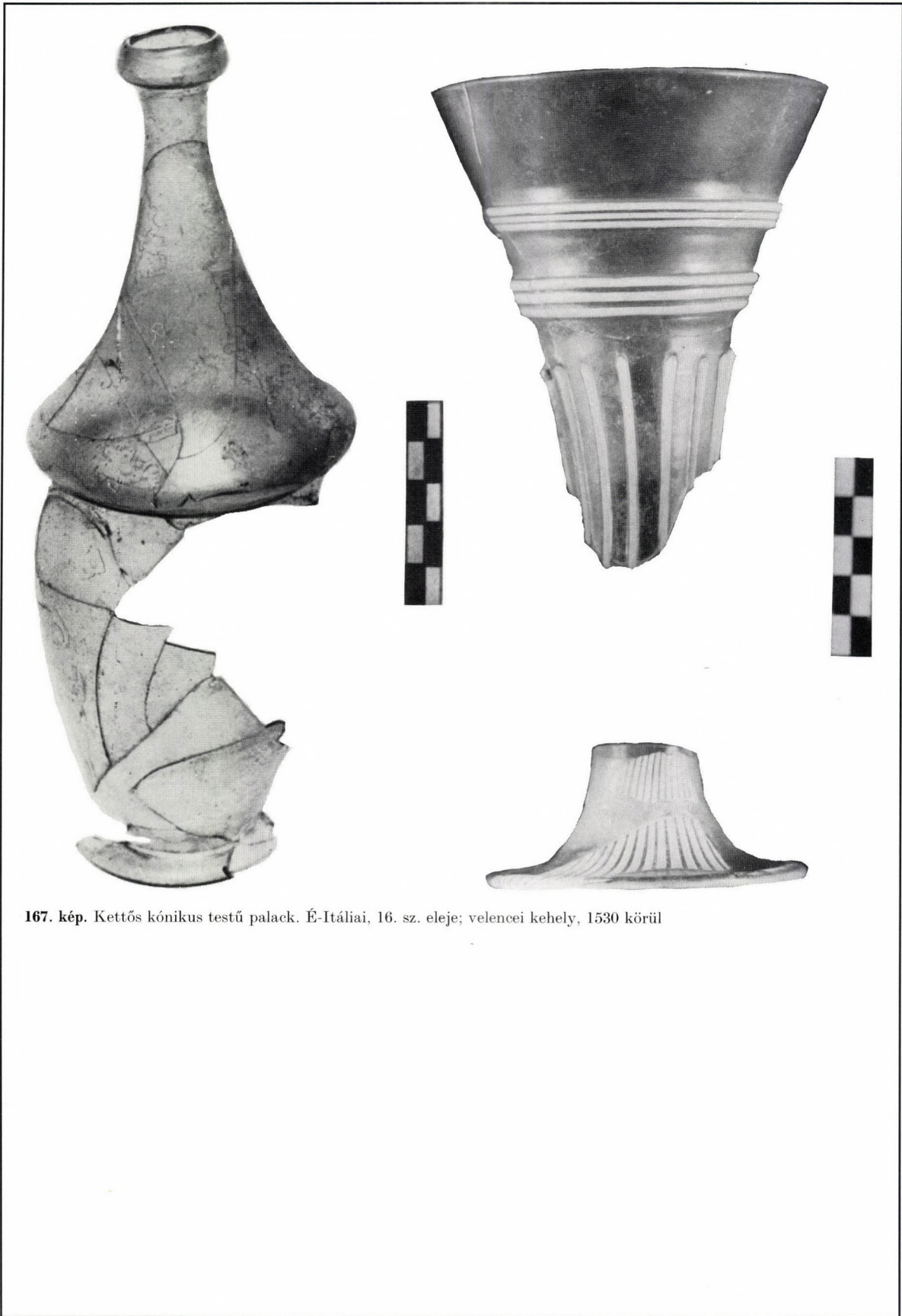
164. kép. Velencei üveg poharak és tál töredékei, 15. sz. második fele (2: 15. sz. első fele)

165. kép. Velencei pohár, fedő és serleg (utóbbi festett-aranyozott), 1470—80 körül

166. kép. 1: cseppdíszes poharak töredékei, 15. sz.; 2: palack-, pohár- és fedőtöredék, 15. sz. vége—16. sz. eleje;
3: csavart testű palackok, 16. sz. eleje

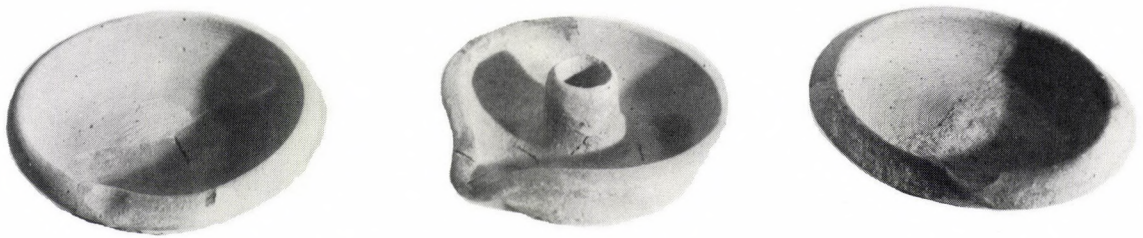
167. kép. Kettős kónikus testű palack. É-Itáliai, 16. sz. eleje; velencei kehely, 1530 körül

168. kép. Leletek az ÉK-i udvar 2. rétegéből, 15. sz. első fele

169. kép. Leletek az ÉK-i udvar 2/f rétegéből, 15. sz. második fele (gyertyatartók: 15. sz. első fele)

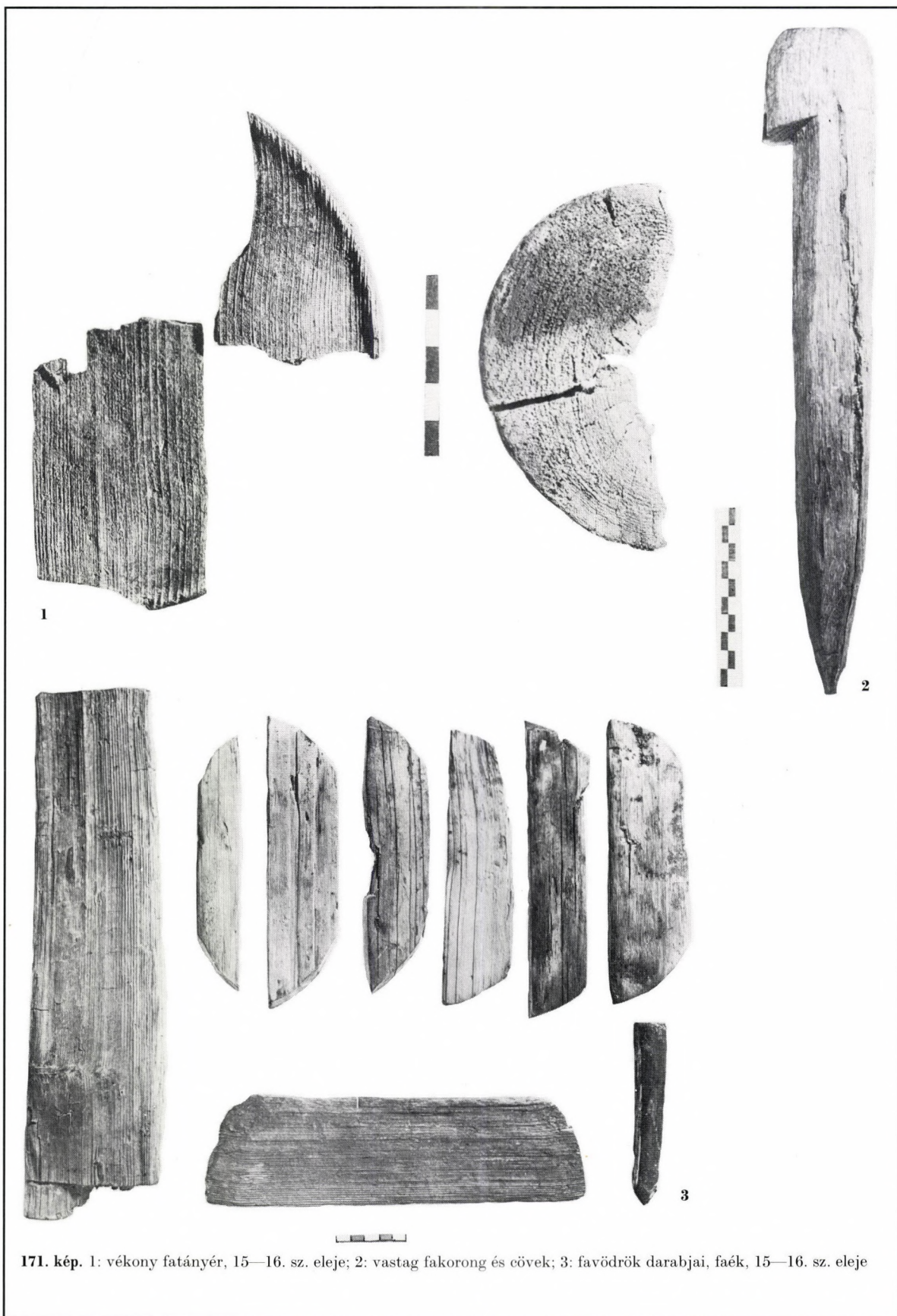
1

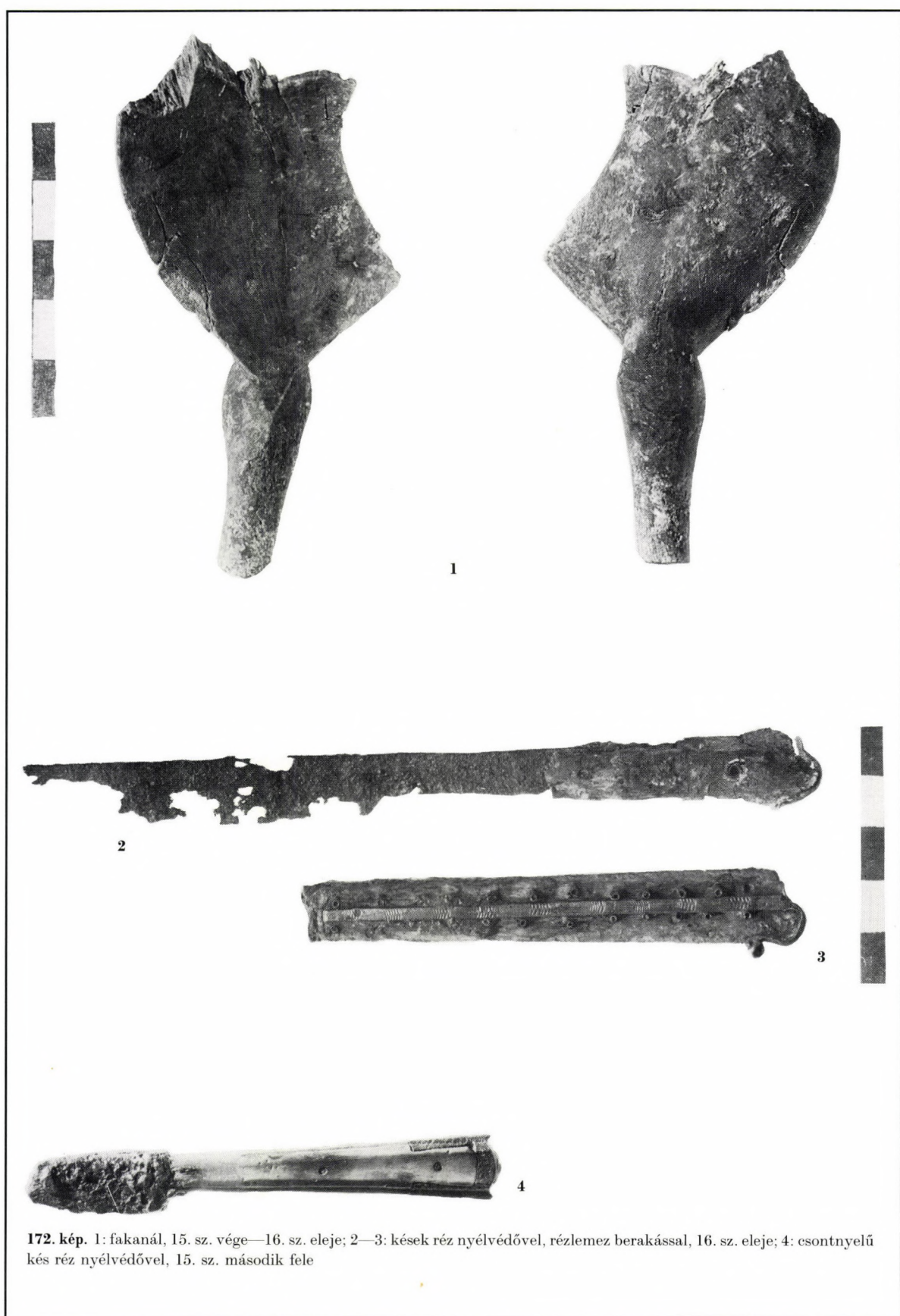
2

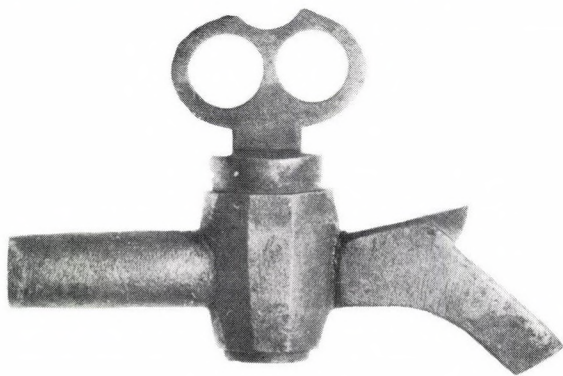

170. kép. 1: cserépmécsesek és gyertyatartó, 15. sz. második fele; 2: sárgaréz gyertyatartó, 15. sz. első fele

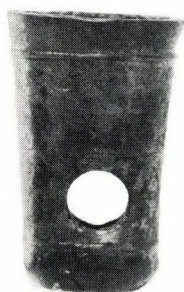

171. kép. 1: vékony fatányér, 15–16. sz. eleje; 2: vastag fakorong és cövek; 3: favödrök darabjai, faék, 15–16. sz. eleje

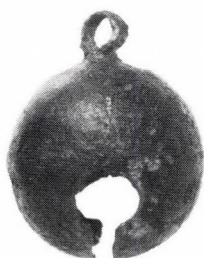

1

2

3

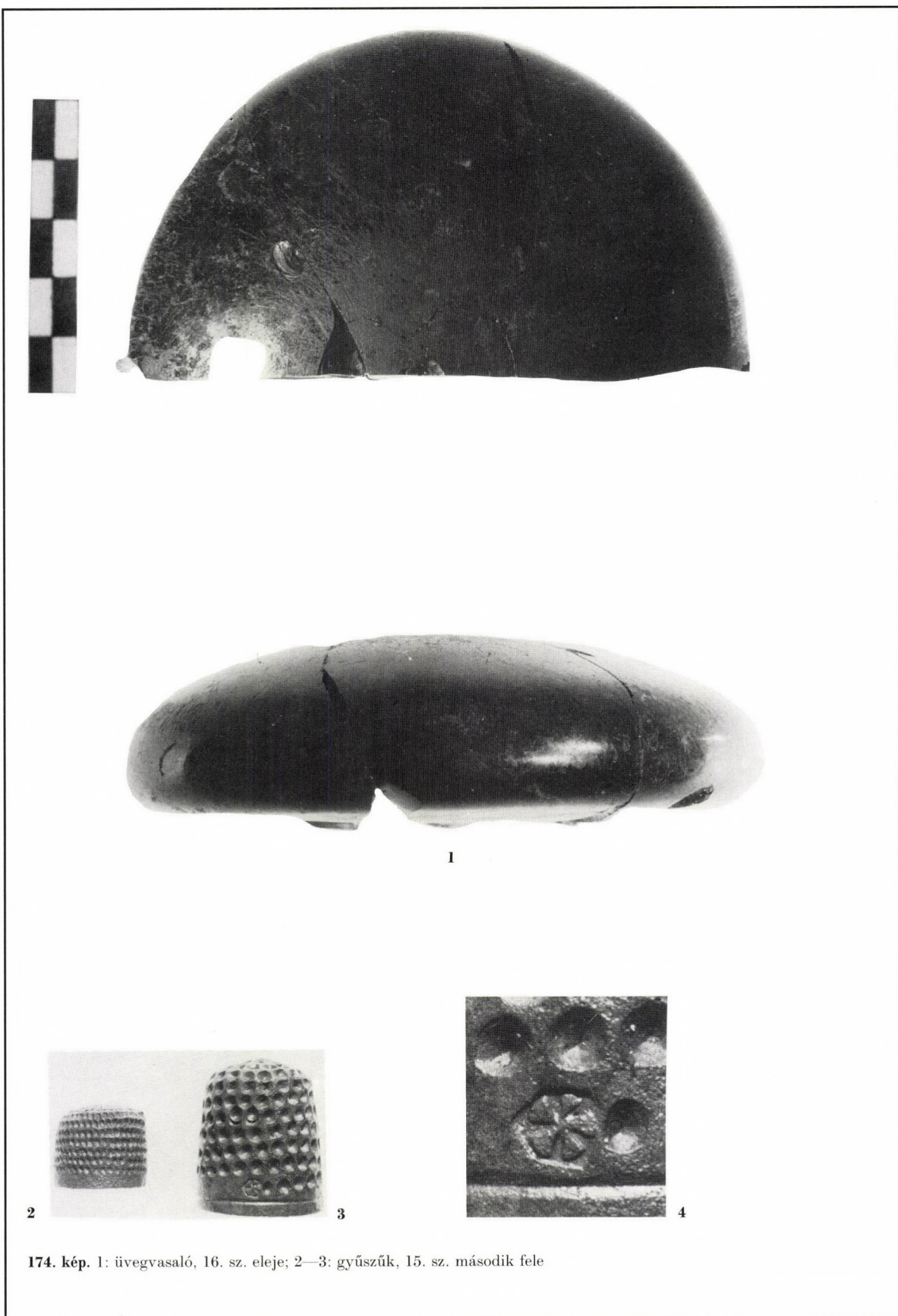

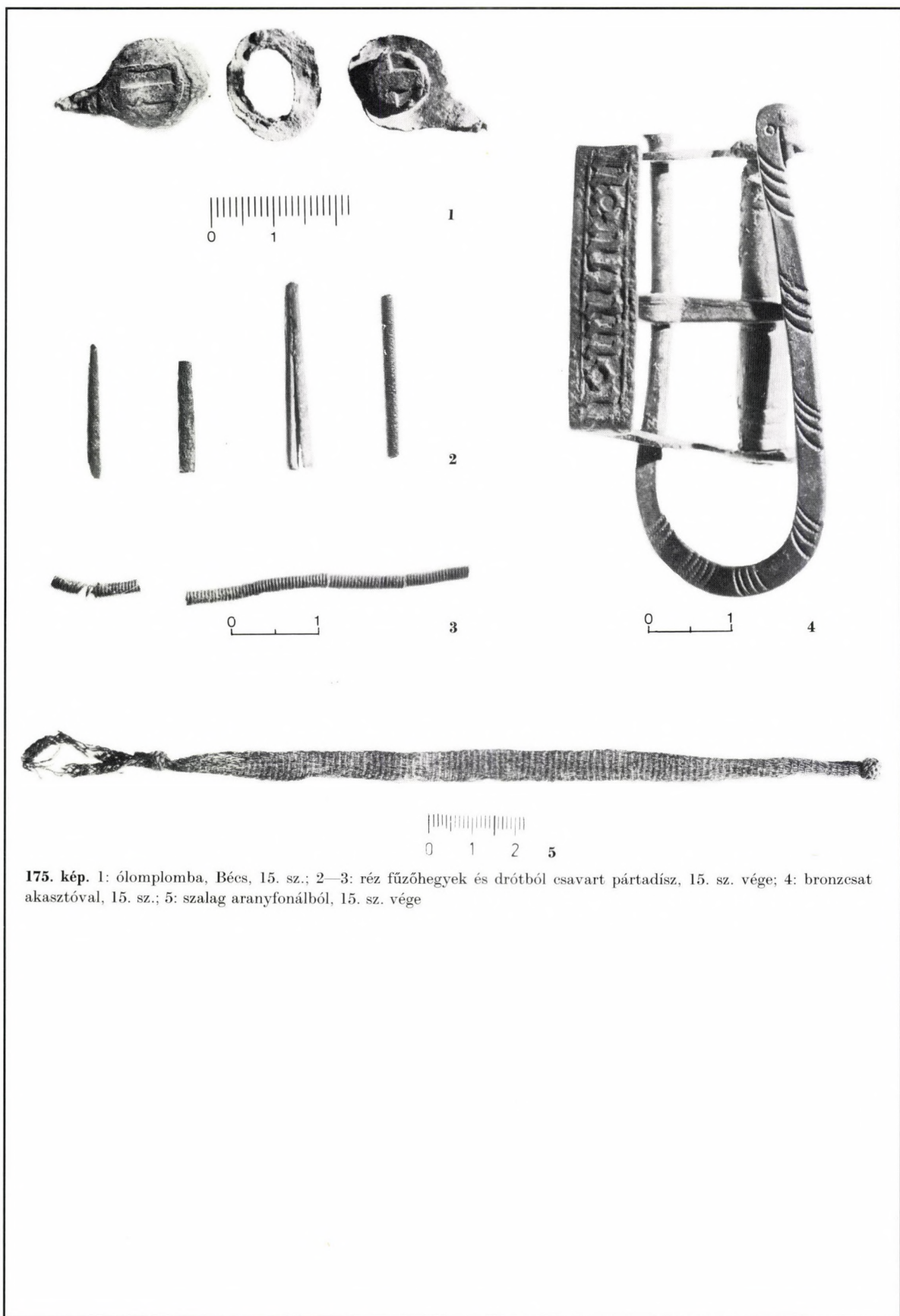
4

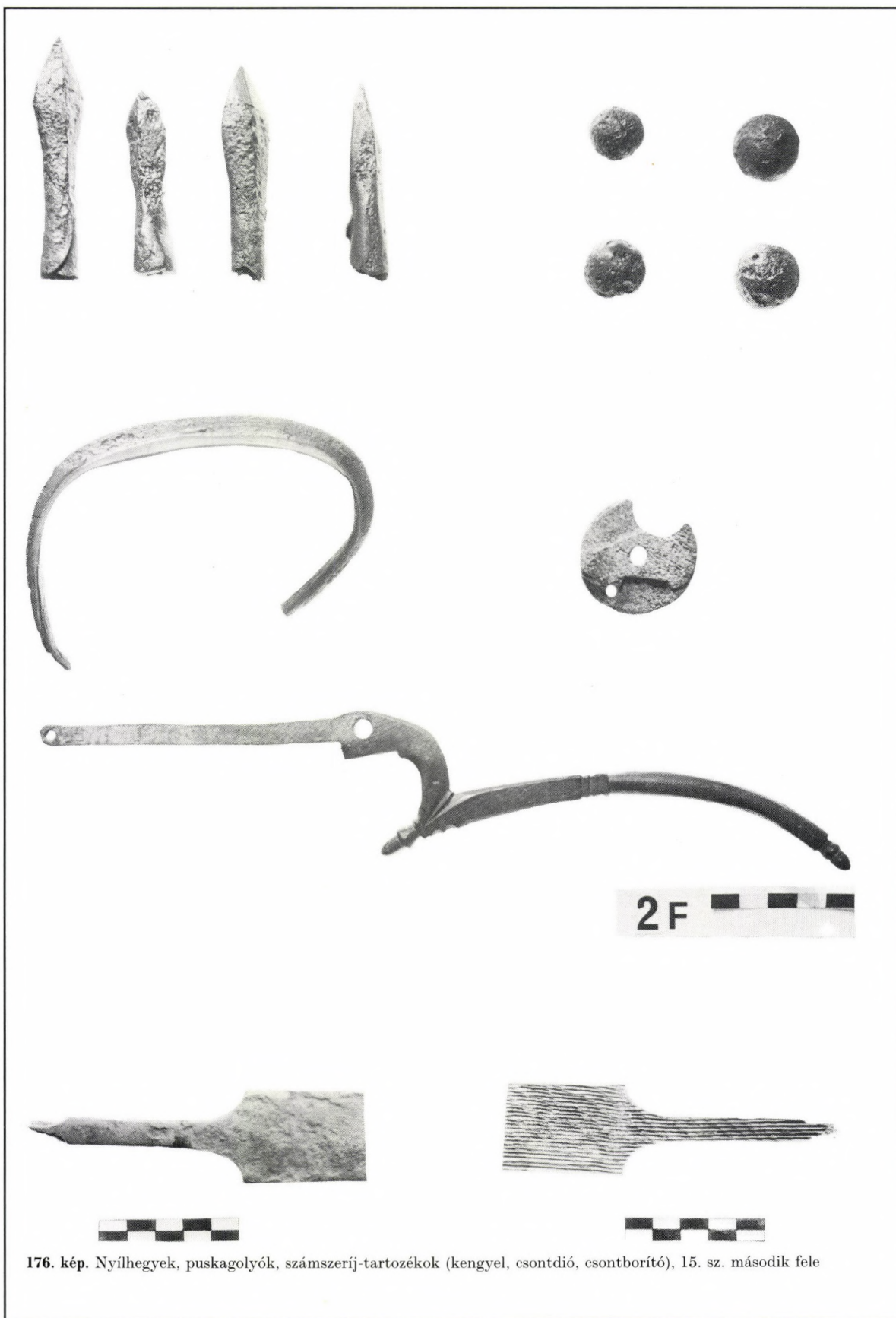
5

173. kép. 1: rézcsap, 15. sz.; 2: gyertyatartó, 16. sz. eleje?; 3: csörgő, 15. sz.; 4: csat borítólemeze, 15–16. sz. eleje; 5: megolvadt bronzmozsár, 15. sz. második fele

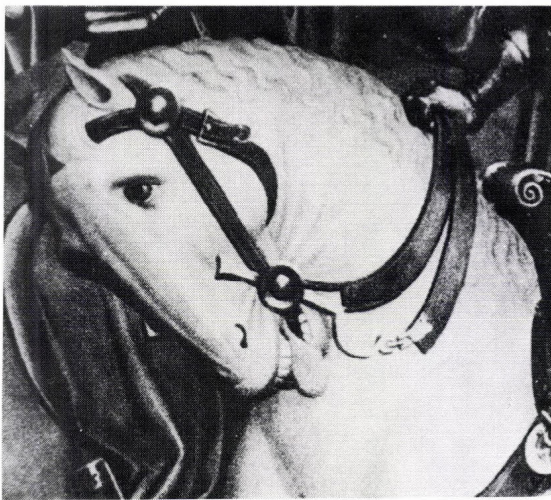
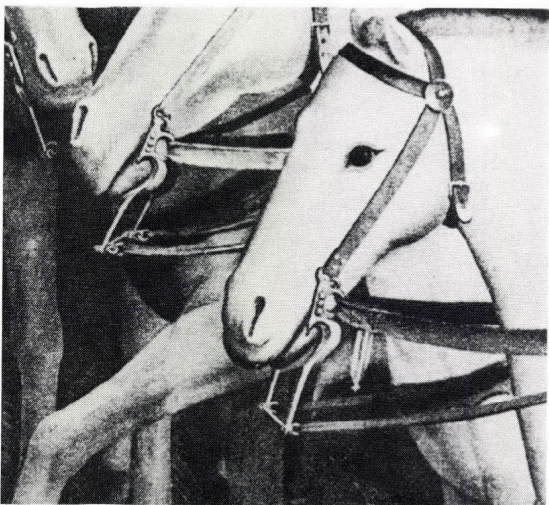
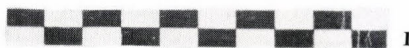

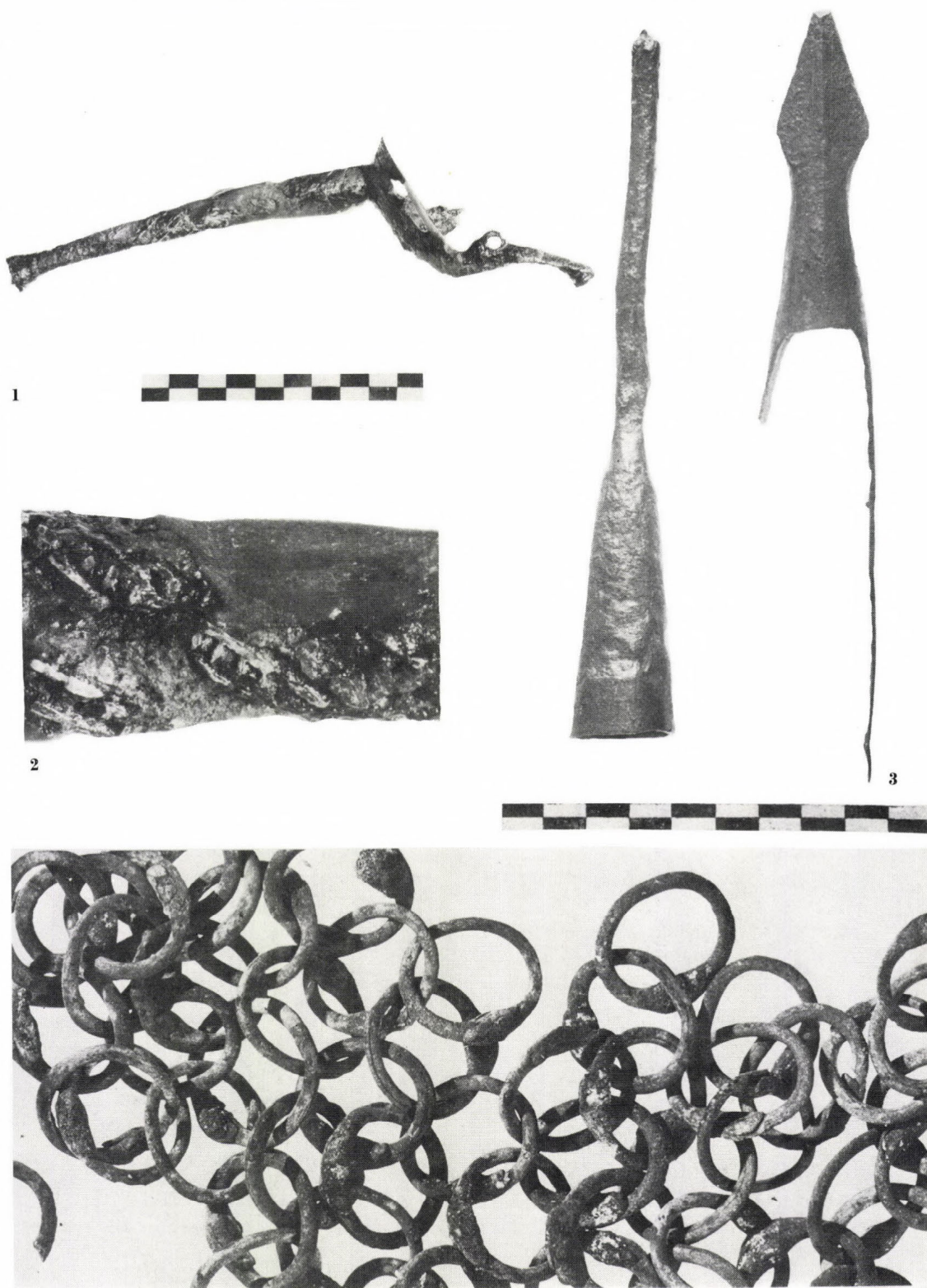
175. kép. 1: ólomplomba, Bécs, 15. sz.; 2–3: rész fűzőhegyek és drótból csavart pártadisz, 15. sz. vége; 4: bronzcsat akasztóval, 15. sz.; 5: szalag aranyfonálból, 15. sz. vége

176. kép. Nyílhegyek, puskagolyók, számszerij-tartozékok (kengyel, csontdió, csontborító), 15. sz. második fele

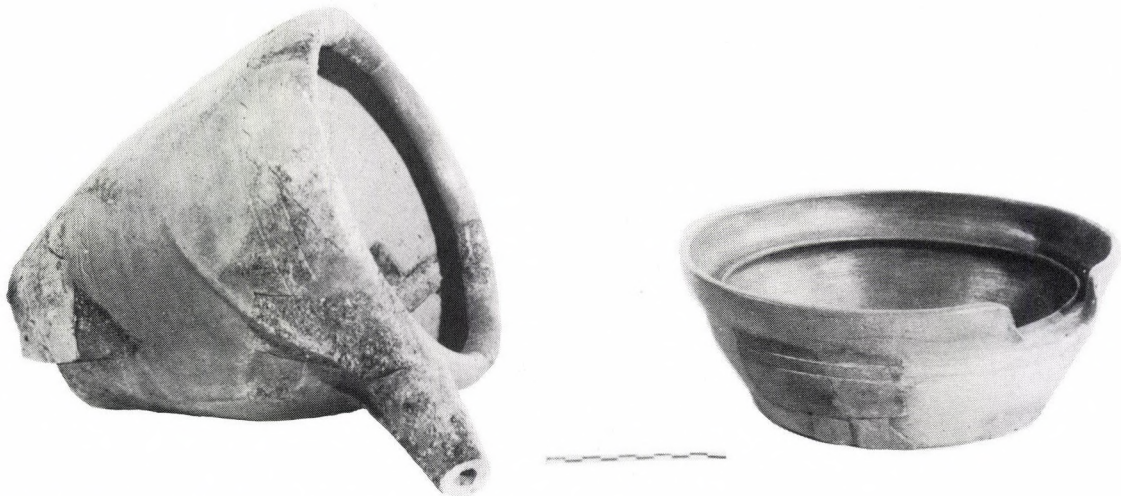
177. kép. Vas feszítőzabla, 15. sz. közepe—második fele. Feszítőzablák ábrázolása táblaképeken (2: L. Fries, Stuttgart 1450 körül; 3: K. Laib, Bécs 1449)

4
178. kép. 1—2: sarkantyú ezüst tausirozással, 15. sz. közepe; 3: vas kopjahegy, 16. sz. első fele; 4: sodronying darabja rézdrótból, 15. sz. vége

179. kép. Cserépnegatív Páris ítéletével. Rajna-vidék, 1470—80 körül

180. kép. Desztillálókészülék sisakja és tálja, 16. sz. eleje és 15. sz. vége

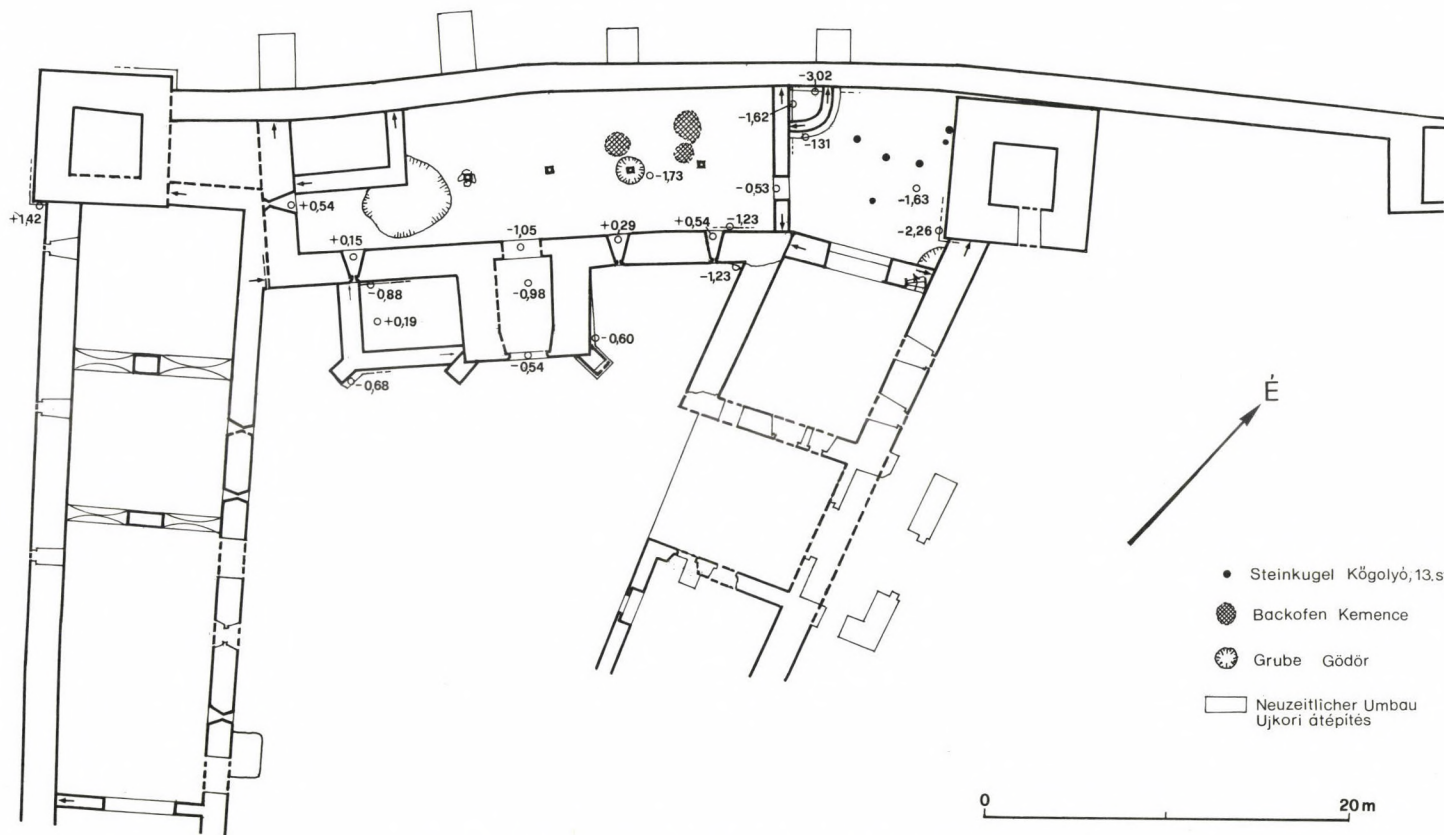
181. kép. Rézveretek, kapocs, gombostűk. 15. sz. második fele

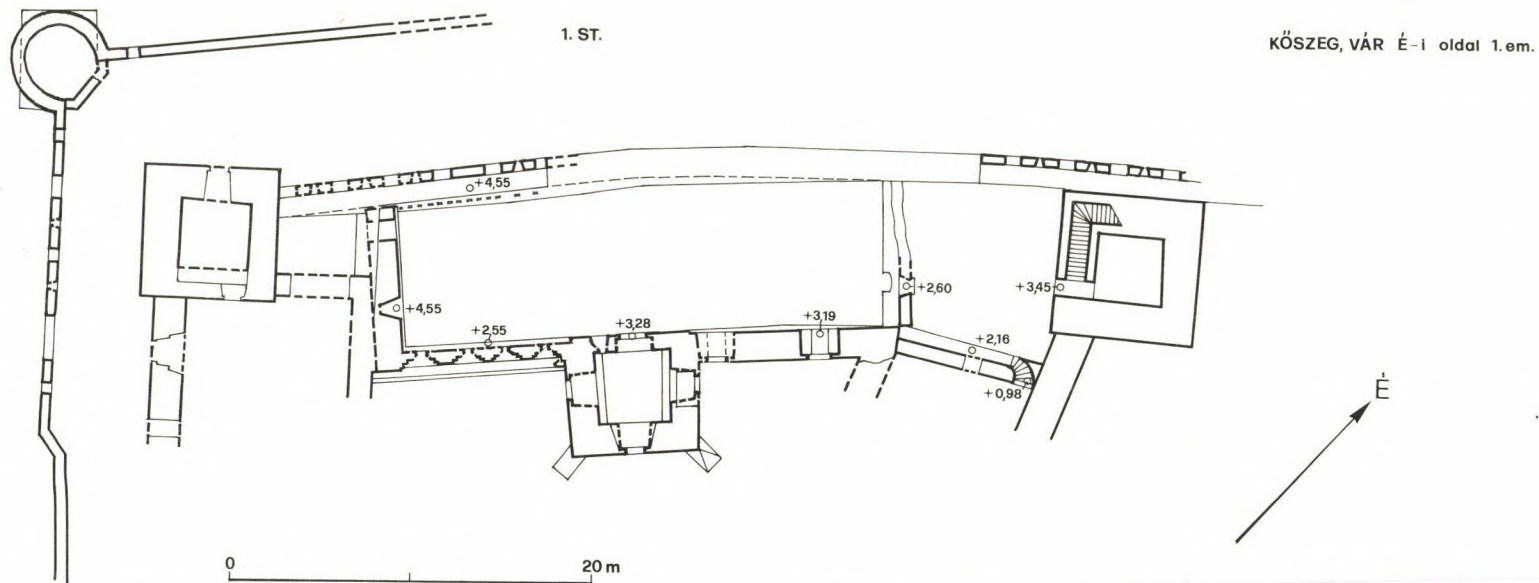
182. kép. Javított rézedény és műhelyhulladék. 15. sz. vége—16 sz. eleje

NORDTRAKT, ERDGESCHOSS

KŐSZEG, VÁR É-i oldal fdsz.

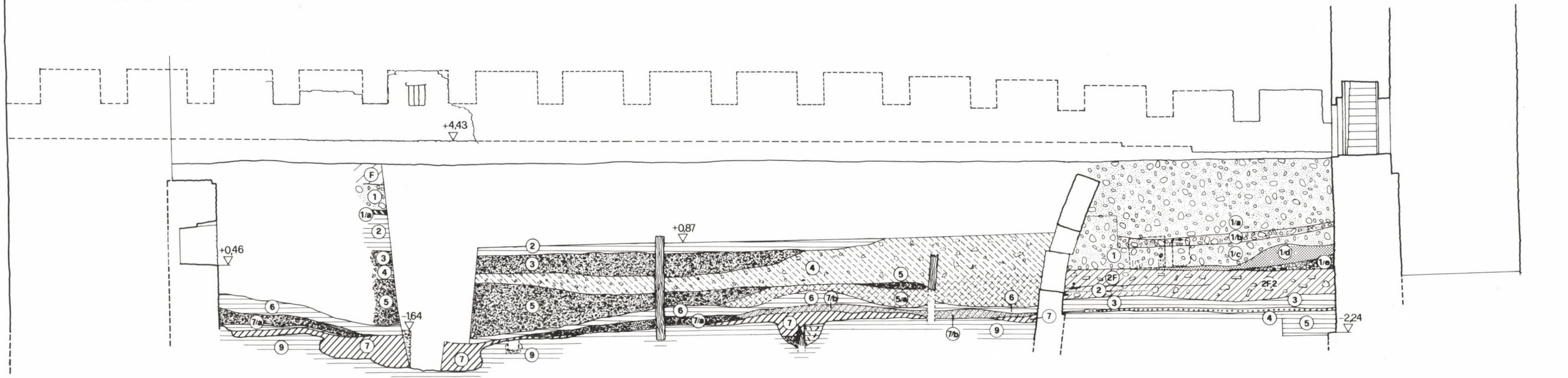
I. Kőszeg, vár. É-i rész, földszint alaprajza az ásátás után

II. Kőszeg, vár. É-i rész, 1. emelet alaprajza az ásatás után

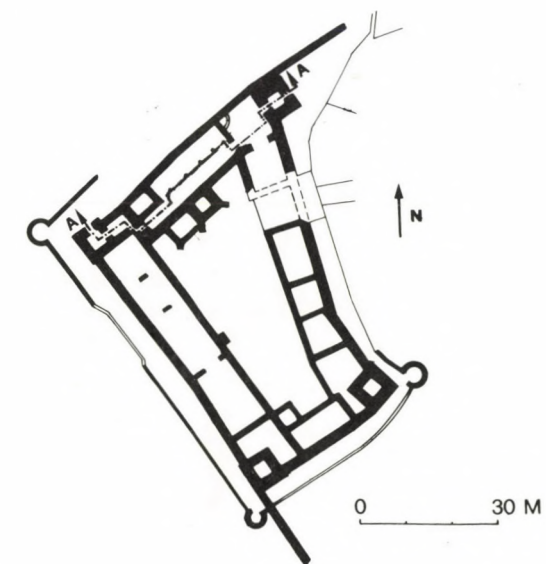
LÄNGSSCHNITT NORDTRAKT
Profil 1-2

É-I SZÁRNY HOSSZMETSZETE

0 5 M

F	Humus	F	humusz
1	Schutt	1	törmelék
1/a	Mist	1/a	szemét
2	Lehm	2	agyag
3	Mistschicht	3	szemét
4	Lehm, Stein, Auffüllung	4	agyagos, köves feltöltés
5	schwarzer Stallmist, Holz-Abfall	5	istállótrágya
5/a	Stallmist, Stein	5/a	istállótrágya, kő
6	gelber Lehm	6	sárga agyag
7	rot verbrannter brockiger Lehmschutt	7	vörösre égett agyagtörmelék
7/a	Mistschicht	7/a	szemét
7/b	braune Erde, Mist.	7/b	barna föld, szemét
9	Lehm	9	agyag

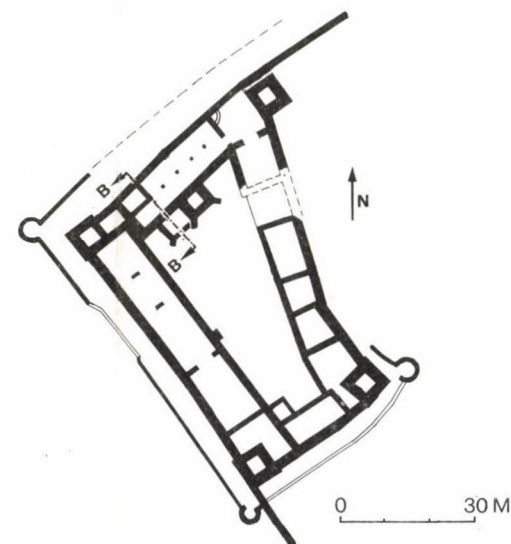
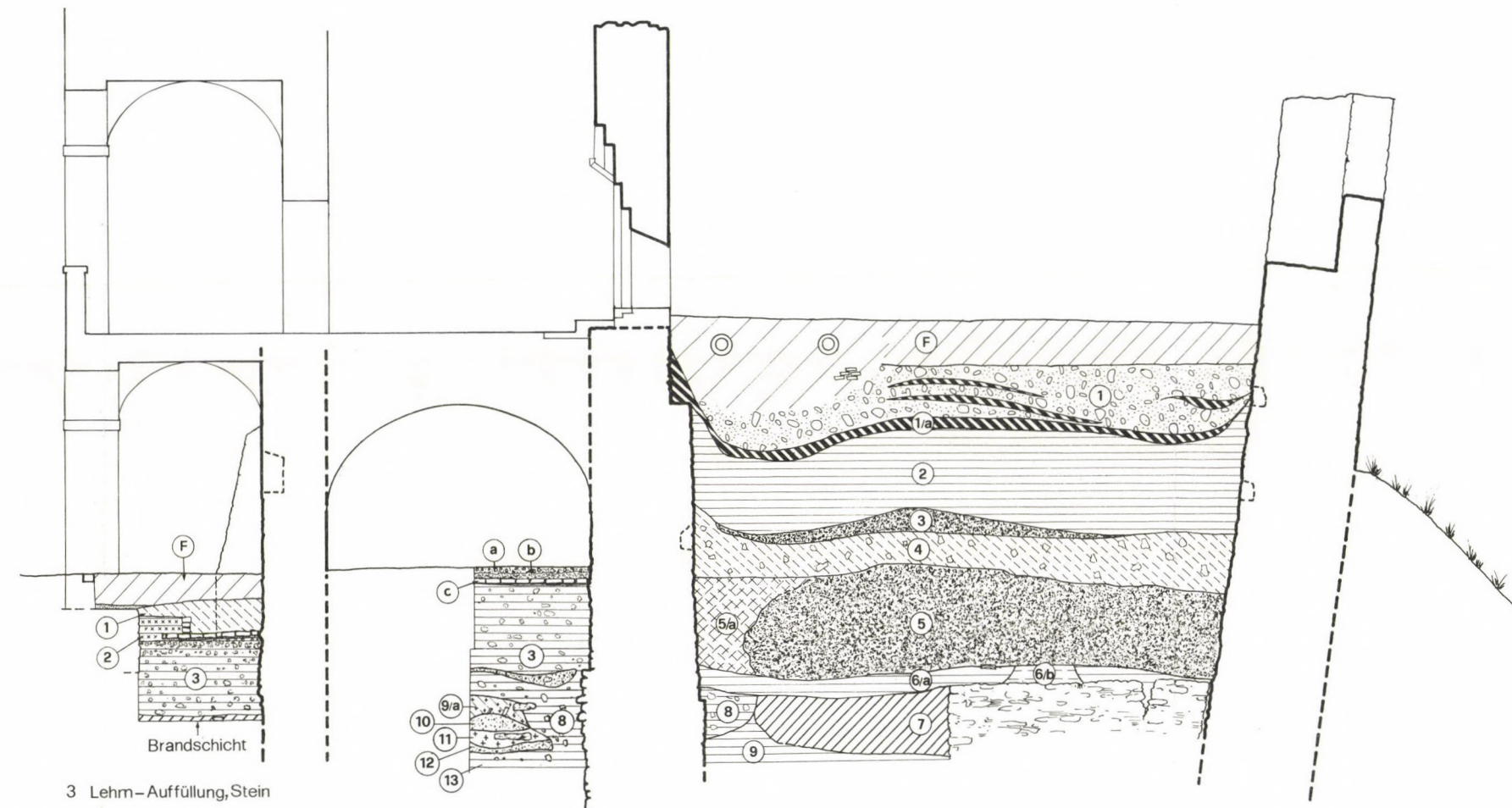
0 30 M

III. Kőszeg, vár. É-i épületszárny és udvar metszetrajza és rétegei (F: humusz — 1: törmelék — 1/a: szemét — 2: agyag — 3: szemétréteg — 4: agyag, kő feltöltés — 5: fekete istállótrágya-réteg, fahulladék — 5/a: istállótrágya, kő — 6: sárgagyag — 7: vörösre égett paticstörmelék — 7/a: szemétréteg — 7/b: barnaföld, szemét — 9: agyag)

QUERSCHNITT NORDTRAKT

Profil 3

É-I SZÁRNY METSZETE

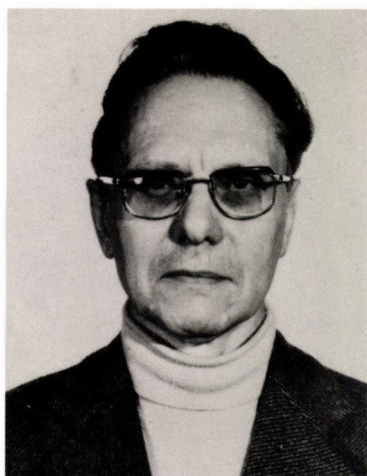

F	Humus — humusz	5/a	Stallmist, Stein — istállótrágya
1	Schutt — törmelék	6/a	gelber Lehm — sárga agyag
1/a	Mist — szemét	6/b	grüner Lehm — zöld agyag
2	Lehm — agyag	7	rot verbrannter brockiger Lehm — vörösre égett agyagtörmelék
3	Mistschicht — szemét	8	Lehm, Eingrabung — agyag, beásás
4	Lehm, Stein, Auffüllung — agyagos, köves feltöltés	9	Lehm — agyag
5	schwarzer Stallmist, Holz-Abfall — istállótrágya		

0 3 M

Ára: 850,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Holl Imre 1950-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetemen, utána a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumában dolgozott, majd 1958—88 között az MTA Régészeti Intézetének tudományos munkatársa volt. Ásatásokat végzett Kőszegen, Sopronban és több dunántúli elpusztult falu helyén. Kutatási területe a középkori várostörténet, várépítészet és az elpusztult falvak kérdései, valamint a középkori tárgyi leletek feldolgozása.

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE